

ГОНЧАРЕНКО А.В.

СТАНОВЛЕННЯ БОСНИЙСЬКО-ГЕРЦЕГОВИНСЬКОГО ВІЗВОЛЬНОГО РУХУ: 1800-1874 рр.

Аналізується процес становлення боснійсько-герцеговинського візвольного руху в ХІХ ст. в контексті Східної кризи 1875-1878 рр. - одного із значних міжнародних конфліктів другої половини ХІХ ст.

Протягом XIV-XX ст. Балкани були місцем розгортання багатьох міжнаціональних, міжетнічних, міжрелігійних конфліктів. Виникненю більшості з них сприяло формування цього регіону як цивілізаційної контактної зони - простору, де на перетині трансконтинентальних комунікацій взаємодіяли регіональні системи Сходу та Заходу, Азії та Європи, де співіснували та доповнювали одна одну релігійні доктрини ісламу та християнства, православ'я та католицизму. Саме на периферії регіональних просторів відбуваються події, охарактеризовані деякими дослідниками як процес "зіткнення цивілізацій".

Однією з периферійних зон, яка опинилася в епіцентрі взаємодії цивілізацій і стала постійним джерелом напруги на Балканському півострові, була Боснія та Герцеговина. Про це свідчать події XV ст., внаслідок яких Боснія та Герцеговина опинилася під турецьким володарюванням, Боснійська криза 1908-1909 рр. та перетворення цього регіону на арену протистояння двох могутніх військово-політичних альянсів - Антанти та Троїстого союзу - під час Першої світової війни.

У кінці 80-90 рр. ХХ ст. у зв'язку з подіями на Балканах, пов'язаними з процесом розпаду Югославської Федерації, подальше загострення протиріч між колишніми союзними республіками переросло у війну, внаслідок чого боснійсько-герцеговинська проблема знову опинилася в центрі уваги міжнародного співтовариства.

У світлі цих подій особливу зацікавленість викликає процес становлення боснійсько-герцеговинського візвольного руху в ХІХ ст., оскільки загострення боснійсько-герцеговинського питання в першій половині 70-х рр. ХІХ ст. призвело до початку Східної кризи 1875-1878 рр. - одного з великих міжнародних конфліктів другої половини ХІХ ст.

Розглядаючи праці сербсько-югославських істориків, необхідно відзначити роботи В.Чубріловича та Т.Пеяновича¹, які докладно вивчали задану проблему.

Характеризуючи радянську історіографію проблеми, треба відзначити фундаментальну монографію "Формування національно-незалежних держав на Балканах. Кінець XVIII-70-ти рр. ХІХ ст." та дослідження В.П.Грачова, І.С.Достян, В.М.Кондратьєвої та О.С.Мильнікова².

Серед російських істориків боснійсько-герцеговинський візвольний рух вивчали О.Г.Задохін, О.Ю.Низовський та І.В.Чуркін³.

¹ Гончаренко Анатолій Володимирович - кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Отже, дослідженю історії боснійсько-герцеговинського визвольного руху присвячено значну кількість робіт. Проте в цьому питанні залишається чимало нез'ясованих аспектів. Тому ми, використовуючи роботи істориків різних країн, а також документи з Архіву зовнішньої політики Російської імперії, ставимо собі за мету об'єктивно проаналізувати процес становлення боснійсько-герцеговинського визвольного руху в 1800-1874 рр.

Протягом 1463-1592 рр. Османська імперія захопила всю територію Боснії та Герцеговини. Після цього Порта відразу ж почала територіально-адміністративну перебудову своїх нових володінь. У 1580 р. був створений Боснійський вілайет (пізніше пашалик), до складу якого увійшли Боснія, Герцеговина, Новопазарський санджак, Рашка, Требінська та Зетська області. Турецьку адміністрацію очолював візир (звідси ще одна поширенна назва провінції - візирлук), який концентрував у своїх руках усю повноту влади. Запропонований у 1580 р. адміністративний поділ та система управління вілайетом проіснували, з деякими змінами, до 30-х рр. XIX ст.³

Після приходу завойовників більша частина місцевої феодальної еліти прийняла іслам та зберегла свою власність, права, привілеї і перетворилася на відданого провідника урядової політики. Крім цього, було збережено феодальну організацію економічного та суспільно-політичного життя, що існувала до появи османів. Незабаром процес ісламізації охопив й інші верстви боснійсько-герцеговинського суспільства. Ця обставина мала величезний вплив на подальший розвиток подій, визначивши специфіку боснійської ситуації порівняно зі станом справ в інших християнських провінціях султана. У Боснійському вілайеті сформувались три релігійні спільноти: мусульманська, православна та католицька. Всі релігійні громади мали власне самоврядування, звичаї, розвивалися самостійно та ізольовано, майже не перетинаючись. Така ізоляція релігійних спільнот призвела до розбіжності між ними в мові та менталітеті. Крім цього, перехід боснійців з однієї віри в іншу (навіть до нового часу) був дуже поширенним явищем⁴.

Внаслідок процесу ісламізації у 1807-1808 рр. серед боснійсько-герцеговинського населення, яке в цей час нараховувало 1 млн. 251 тис. чоловік, було 700 тис. християн та близько 250 тис. мусульман⁵. Більшість православних мешкала в Боснійській Крайні та Східній Герцеговині, а католиків - у Західній Герцеговині. Не дивлячись на різноміність у релігійному відношенні, більшість боснійсько-герцеговинського населення складали південні слов'яни, решта - турки-переселенці, євреї, цинчари та албанці. На відміну від мешканців Белградського пашалику, населення Боснії та Герцеговини у XVIII-XIX ст. було більш стабільним та менше мігрувало⁶.

Лише на початку XIX ст. під впливом антитурецької боротьби населення Сербського та Чорногорського князівств з'явилися перші ознаки виникнення боснійсько-герцеговинського визвольного руху. Активну роль у ньому відігравали представники православного духовенства. У 1803 р. архімандрит А. Гагович під час своєї дипломатичної місії до Санкт-Петербурга запропонував створити на Балканах Слов'яно-Сербське царство, яке б очолив один з великих князів російської імператорської родини⁷.

Під час Першого сербського повстання 1804-1813 рр. у Боснії та Герцеговині відбулися антитурецькі виступи селян. Повстанці, очолювані Й. Янчичем, підтримували зв'язки з сербами і австрійцями⁸.

Протягом 1804-1813 рр. в Герцеговині та Боснії виникла антитурецька підземна організація, яка проводила пропаганду на південній слов'янській землі. Вона виникла декілька років після заснування Сербської народної партії в 1804 р. в Сербії та має аналоги в інших країнах південнослов'янського регіону.

У 40-х роках XIX століття, коли в Герцеговині та Боснії почалися антитурецькі виступи, виникла антитурецька опозиційна організація, яка проводила пропаганду на південній слов'янській землі. Вона виникла декілька років після заснування Сербської народної партії в 1804 р. в Сербії та має аналоги в інших країнах південнослов'янського регіону.

У наступні роки виникла антитурецька опозиційна організація, яка проводила пропаганду на південній слов'янській землі. Вона виникла декілька років після заснування Сербської народної партії в 1804 р. в Сербії та має аналоги в інших країнах південнослов'янського регіону.

У 1845 р. виникла антитурецька опозиційна організація, яка проводила пропаганду на південній слов'янській землі. Вона виникла декілька років після заснування Сербської народної партії в 1804 р. в Сербії та має аналоги в інших країнах південнослов'янського регіону.

Необхідно відзначити, що виникла антитурецька опозиційна організація, яка проводила пропаганду на південній слов'янській землі. Вона виникла декілька років після заснування Сербської народної партії в 1804 р. в Сербії та має аналоги в інших країнах південнослов'янського регіону.

Слід відзначити, що виникла антитурецька опозиційна організація, яка проводила пропаганду на південній слов'янській землі. Вона виникла декілька років після заснування Сербської народної партії в 1804 р. в Сербії та має аналоги в інших країнах південнослов'янського регіону.

го визвольного руху залишається оботи істориків Османської імперії, становлення якого.

На цю територію територіально-був створений Боснія, що була названа під владою управляння.

³

Соціальної еліти перетворилася у збережено життя, що сконопив їй інші багатина мала

чи специфіку християнських три релігійні громади та ізольовано, от призвела до сход боснійців з ним явищем⁵.

Боснійсько-мілан⁶. Більшість Герцеговині, але у релігійному складали ари та албанці. Босній та не мігрувало⁷.

цької боротьби з перші ознаки Активну роль У 1803 р. місії до Санкт-Бербське царство, її родини⁸. У Боснії та ації, очолювані

Протягом 20-30-х рр. XIX ст. значний вплив на формування боснійсько-герцеговинського визвольного руху мала ідея державного об'єднання південнослов'янських народів під проводом Сербського князівства та пропаганда національної єдності сербів. У цей час у Боснії та Герцеговині виникає декілька тасмних організацій, що мали за мету змінення з'язків із Сербією та майбутнє з'єднання в єдину державу¹⁰.

У 40-х рр. XIX ст. під впливом монахів-францисканців, які займалися поширенням серед християн Південно-Східної Європи ідей ілліризму, почалися антиосманські виступи боснійських католиків. Керівник цього руху Й.Ф.Юкіч стверджував, що в Боснії та Герцеговині мешкає один народ - босніяки, який є складовою частиною іллірів. Представники католицької опозиції розробляли та відправляли звернення та меморандуми імперському уряду, в яких вони вимагали забезпечення рівноправної участі християн і мусульман в управлінні візирлуком, свободи зборів, союзів, віросповідання, права займатися ремеслом та торгівлею незалежно від релігійної принадлежності, організації поштового та інших засобів сполучення, створення друкарні для християнського населення, будівництва школ. Ці вимоги були досить сміливими і підтримувались католиками і православними, оскільки вони містили елементи демократичних перетворень та передбачали введення місцевої адміністративної автономії у Боснії та Герцеговині¹¹.

У наступні роки представники обох гілок християнства разом брали участь в антитурецьких виступах, що пояснювалось їх спільними поглядами на боротьбу за свої права. У той час католики ще не усвідомлювали себе хорватами, на відміну від сербів, які зберегли свій етнонім з часів середньовіччя¹².

У 1845 р. представники християнської громади Боснії отримали право мати своїх представників у дорадчих органах - меджлісах (зборах), які були створені при султанських намісниках. Подібні меджліси були запроваджені в усіх дрібних територіально-адміністративних одиницях Боснійського вілайету. У 50-60-х рр. XIX ст. у Герцеговині відбулося декілька антитурецьких повстань під керівництвом Л. Вукаловича, під час яких висувалися вимоги змінення в правах (релігійних, майнових і судових) мусульман і християн та приєднання до Чорногорії¹³.

Необхідно підкреслити, що правлячі чорногорські кола підтримували визвольну боротьбу герцеговинців, тому це часто призводило до відкритого військового протистояння між Чорногорським князівством та Османською імперією. Одночасно в меморандумах, розроблених під час антиурядових виступів, особливо в ході останнього (1861-1862 рр.), ставилося питання про необхідність місцевої адміністративної автономії для Боснії та Герцеговини¹⁴.

Слід відзначити, що специфіка суспільно-політичного становища Герцеговини в складі Оттоманської держави, яка полягала в адміністративному та судовому самоврядуванні деяких прикордонних з Чорногорією герцеговинських територій - Дробняка, Єзера, Пива, Шарани - сприяла поширенню визвольного руху, оскільки залежність цих районів від центральної адміністрації полягала у виплаті десятини та митного збору. Населення повинно було утримувати військові загони для забезпечення охорони чорногорського кордону.

У результаті повстань 50-х - початку 60-х рр. ХІХ ст. південні та південно-східні райони Герцеговини зберегли систему місцевого самоврядування, населення припинило платити податки, з цієї території були виведені всі османські війська, апарат султанських чиновників був ліквідований¹⁵.

Внаслідок цього почали створюватися місцеві органи влади за зразком державної системи Чорногорії. Адміністративно-судові функції передали в руки призначуваних капітанів і сердарів. Чорногорський Сенат ставвищим судово-адміністративним органом для герцеговинців прикордонних територій. Незважаючи на поразку повстань у Герцеговині, поряд зі збереженням самоврядування в деяких районах, частина прикордонних земель (Грахово, частина Банян, Дробняка та ін.) увійшла до складу Чорногорського князівства¹⁶.

У 60-х рр. ХІХ ст. боснійсько-герцеговинське питання стало каменем споткання під час реалізації ідей Балканського союзу і створення сербського та чорногорського варіантів союзного договору. Чорногорський проект передбачав присдання Боснії і частини Старої Сербії до Сербського князівства, а Герцеговини та іншої частини Старої Сербії - до Чорногорії. Але правлячі сербські кола (династія Обреновичів) відкинули подібну пропозицію, а у 1870 р. почали вимагати згоди Чорногорського князівства на включення до складу Сербії обох територій - Боснії та Герцеговини¹⁷.

70-ті рр. ХІХ ст. характеризувались новим загостренням Східного питання. Порта не лише не проводила обіцянок ще у 50-х рр. ХІХ ст. реформ для зрівняння в правах християн з мусульманами, а навпаки - намагалася посилити тиск на перших.

У 1873 р. імперський уряд видав декілька постанов, які обмежували права християнського населення у справі народної освіти в Боснії та Герцеговині, згідно з якими міські училища, що утримувалися на кошти православних громад, передавались в управління турецького міністерства народної просвіти, а громадам було дозволено керувати лише сільськими школами. Такі дії Порти призвели до зростання акцій непокори імперському центру та початку нових хвиль арештів місцевих християн, яких Стамбул звинувачував у заколоті. Частина мешканців боснійсько-герцеговинських земель була змушена втекти до Австро-Угорської імперії та Чорногорського князівства. Це дозволяло османському уряду звинувачувати боснійців у підбурюванні до повстання. Намагаючись зупинити поширення антитурецьких виступів, султан погодився на амністію втікачів. Але цей крок лише на деякий час відновив порядок у регіоні.

У 1874-1875 рр. оттоманські правлячі кола перейшли до відкритого економічного тиску на християн Османської імперії. Було збільшено десятинний податок на сільськогосподарські продукти після аварії невдалого врожаю. Боснійці відмовлялись сплачувати податки, знову почалися антитурецькі виступи. Щоб локалізувати нове загострення ситуації у своїх північно-західних провінціях, султан призначив нового валі Боснійського вілайету. Усунення турецьких чиновників з посад не призвело до реальних змін у становищі обох територій. Визвольний рух населення Боснії та Герцеговини набирав нових обертів.

Таким чином становленню боснійсько-герцеговинського визвольного

руху, перші
- іслам
- спільні
імперії;
- під
Чорногорією

Протягом
проблеми та
зрівняння з
автономії Боснії
Чорногорії

Протягом
населення з
північно-західної
загострення
Східної кризи

¹⁵Чубрик
¹⁶Бурилович В.
¹⁷Становництво
¹⁸Доступ
¹⁹Над-во Академії
об'єктів
Формування
з. / Отв. ред.
Формування
істории. - 198
рубеже XVIII-
зажений). - М.

²⁰Задеки
²¹Чоркіна И.В. Істория. - 2001

²²Формін

²³Чоркіна

²⁴Чубрик
²⁵Там саме

²⁶Чоркіна

²⁷Чубрик
²⁸Формін

²⁹Кондрат

³⁰Чоркіна

³¹Хитров

³²русько-чорногорської

³³Кондрат

³⁴Архів I

- 1861. Д.2123.

³⁵Формін

³⁶Там же

The process
context of the E
second half of the

Оприлюднені

рівнені та місцевого території виконавців був

- ісламізація місцевого населення;

- специфічне становище Боснії та Герцеговини в складі Османської імперії;

- підтримка місцевих християн правлячими колами Сербського та Чорногорського князівств.

Протягом 1800-1874 рр. боснійці та герцеговинці створювали значні проблеми турецькій адміністрації, оскільки вимагали проведення реформ, змінення в правах християн з мусульманами, надання адміністративної автономії Боснії та Герцеговині або приєднання цих земель до Сербії чи Чорногорії та ін.

Проте спроби Порти здолати опір боснійсько-герцеговинського населення на початку 70-х рр. ХІХ ст. не привели до зміни становища у північно-західних володіннях Османської держави, а лише сприяли загостренню ситуації на Балканах, що врешті-решт привело до початку Східної кризи 1875-1878 рр.

¹⁴Чубрикович В. Босански устанак 1875-1878. - Београд: Нар. штамп, 1930. - 419 с.; Чубрикович В. Први српски устанак и босански Срби. - Београд: Кон, 1939. - 132 с.; Пејанович Ђ. Становништво Босне и Херцеговине. - Београд: Научна книга, 1955. - 120 с.

¹⁵Достијан И.С. Борбља сербског народа против турског ига XV - начала XIX вв. - М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1958. - 195 с.; Кондратьев В.Н. Русские дипломатические документы об старых отношениях в Боснии и Герцеговине (60-70-е гг. XIX в.). - М.: Наука, 1971. - 239 с.; Формирование национальных независимых государств на Балканах. Конец XVIII-70-е гг. XIX в. / Отв. ред. И.С. Достијан. - М.: Наука, 1986. - 432 с.; Мильтников А.С., Фрейдлон В.И. Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе в XVIII-XIX веках // Вопросы истории. - 1987. - №8. - С.60-78; Грачев В.П. Балканские владения Османской империи на рубеже XVIII-XIX вв. (Внутреннее положение, предпосылки национально-освободительных движений). - М.: Наука, 1990. - 198 с.

¹⁶Задојан А.Г., Нижеских А.Ю. Пороховой погреб Европы. - М.: Вече, 2000. - 416 с.; Чуркана И.В. Национальная церковь и формирование южнославянских наций // Вопросы истории. - 2001. - №3. - С.39-58.

¹⁷Формирование национальных независимых государств на Балканах. - С.269.

¹⁸Чуркана И.В. Указ. соч. - С.48.

¹⁹Чубрикович В. Први српски устанак и босански Срби. - Београд, 1939. - С.11.

²⁰Там само. - С.12.

²¹Чуркана И.В. Указ. соч. - С.48.

²²Чубрикович В. Први српски устанак и босански Срби. - Београд, 1939. - С.120-125.

²³Формирование национальных независимых государств на Балканах. - С.274.

²⁴Кондратьев В.Н. Указ. соч. - С.103.

²⁵Чуркана И.В. Указ. соч. - С.49.

²⁶Хипрока Н.И. Черногория в национально-освободительном движении на Балканах // русско-черногорские отношения в 50-70-х гг. XIX в. - М., 1979. - С.154-155.

²⁷Кондратьев В.Н. Указ. соч. - С.109.

²⁸Архив внешней политики Российской империи. - Ф. Посольство в Константинополе, - 1861. - Д.2123. - Л.1-2.

²⁹Формирование национальных независимых государств на Балканах. - С.276.

³⁰Там же. - С.278.

The process of Bosnia-Herzegovinian liberation movement in the XX century in the context of the Eastern crisis of 1875-78, the one of the greatest international conflicts in the second half of the XIX century is investigated.

ІСТОРІЇ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ

ПОТАПОВА О.

**РОЛЬ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ У СУСПІЛЬНО-РЕЛІГІЙНОМУ
ТА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ
У 1917-1920 рр.**

Висвітлюється внесок православних братств у нормалізацію суспільно-релігійного життя України у 1917-1920 рр. На основі зауваження нових архівних та переосмислення вже відомих матеріалів визначено характер діяльності даних організацій.

У наш час в Україні набули особливої актуальності проблеми взаємовідносин між церквами і суспільством, міжконфесійні стосунки. Для того, щоб зрозуміти ці проблеми, необхідно звернутися до їх витоків, багато з яких можна виявити і прослідкувати на прикладі діяльності православних братств.

Однією з актуальних проблем історичної науки є дослідження діяльності православних братств в Україні. Нами було виявлено всього декілька окремих публікацій, присвячених діяльності братств у XVI-XVII ст. Проте в окремих розділах загальних праць з історії України та історії Української православної церкви автори торкаються цього питання, що підтверджує його академічне і суспільне значення¹. Дослідження діяльності братств в 1917-1920 рр. в Україні представлені значно ширше. В монографії В. Ульяновського окремим параграфом розглядається діяльність нових православних братств в Україні в 1918 р., вклад цих церковних інституцій в реорганізацію церковного життя. Проте, розглядаючи організацію братств тільки в м. Києві, він не приділив великій уваги регіональним об'єднанням, оскільки це не було предметом його дослідження².

Б. Андрусишин аналізує діяльність Кирило-Мефодіївського братства у 1919-1920 рр. Оскільки у 1919 р. було проголошено автокефалію Української православної церкви, то братство, як зазначає автор, діяло у напрямку реалізації завдань національної церкви³.

Проблему діяльності братств порушено у публікації А. Хведася, де автор аналізує роботу товариства, створеного на честь князів Острозьких у 1907 р. Він висвітлює діяльність братчиків, зокрема їх внесок у пропаганду і популяризацію Острозької біблії 1580-1581 рр. як основного джерела християнської моралі⁴. Дослідниця І. Ільченко зосередила увагу на діяльності об'єднань, заснованих переважно у Києві і обмежилася викладом лише фактичного матеріалу⁵.

Корисні дані про Трудове братство презентував В. Авдасев. Зокрема, досліджуючи становлення і діяльність православного братства у Чернігівській губернії з 1885 і до кінця 20-х рр. ХХ ст., він виявив, що визначне місце у збереженні релігійності і моральності суспільства братчики відводили фізичній праці⁶.

Потапова Олена Богданівна - аспірантка кафедри історії України Київського національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Питання дисертації благодійні, 1799 по 19 діяльності церковної допомоги відів та сирі малолітніх

О. Тріцькою напрямки національної політики

Вивчено 1917-1920 роки суттєвий внесок суспільно-релігійних діяльності

Ми вивчали функціонування спрямоване на благодійність особливості діяльності закономірність увагу на те, що продовжується в даний період

Церква посилилася в організації великих і масових просвітницьких формувань

Через це, відбулося Священномученик прокурор. Він (консисторія) чиновників у руках уряду та громадської діяльності другої половини відродження

Початок пов'язана з

Питання діяльності братств у 1917-1918 рр. торкнулися у своїх дисертаційних дослідженнях О.Кравченко та О.Тригуб⁷. Аналізуючи благодійну діяльність Православної церкви в Харківській єпархії в період з 1799 по 1917 рр., О.Кравченко звернула увагу на те, що основними формами діяльності єпархіального опікунства про бідних духовного звання та церковнопарафіяльних опікунств були: надання щорічної та одноразової допомоги осиротілим сім'ям по причині бідності чи хвороби; влаштування відвід та сиріт жіночої статі просфорницями при церквах; визначення для малолітніх сиріт опікунів, розміщення у богадельні і монастирі тощо.

О.Тригуб, досліджуючи історію Харківської єпархії у всіх сферах її церковного та громадського життя протягом 1775-1918 рр., визначив основні напрямки діяльності духовенства, вказав на недостатній розвиток національної свідомості українців, зумовлений, зокрема, русифікаційською політикою Російської православної церкви (РПЦ).

Вивчення наукової літератури з питання про діяльність братств в Україні у 1917-1920 рр. дозволяє прийти до висновку, що дослідники зробили суттєвий внесок у розвиток проблеми, але разом з тим роль братств у суспільно-релігійному та культурно-просвітницькому житті нашої країни в зазначеній період недостатньо вивчена.

Ми маємо на меті охарактеризувати доцільність та ефективність функціонування братств у всіх єпархіях України, діяльність яких була спрямована на дотримання моральних норм у суспільстві, просвітництво і благодійництво серед простого народу та спробувати визначити регіональні особливості роботи братств. Завданням статті є комплексний аналіз джерел діяльності православних братств, спрямований на встановлення закономірностей їх виникнення і діяльності в зазначеній період. Звертаємо увагу на те, що розглядаються братства, які були засновані до 1917 р. і продовжували свою роботу в період 1917-1920 рр., а також ті, що виникли в даний період.

Церковні братства з'явилися на терені України в XV-XVI ст. Їх вплив посилився внаслідок укладання у 1596 р. Берестейської унії. Створення таких організацій було своєрідною протидією цьому договору, яку чинили міщани великих і малих міст. На думку окремих істориків, в XVI-XVII ст. культурно-просвітницька та громадсько-політична праця братств позитивно впливалася на формування національної самосвідомості народу⁸.

Через наступ на українську автономію Російською державою у XVIII ст. відбулося підпорядкування всіх українських релігійних інституцій Священному Синоду, яким керувала призначена царем світська особа - обер-прокурор. Він, у свою чергу, призначав секретарями духовних консисторій (консисторія - орган управління й суду в єпархії на чолі з архієреєм) чиновників, тим самим зосередивши управління церковними справами в руках урядовців. Це спричинило занепад церковних інституцій і, зокрема, громадської діяльності церковних братств, практично до кінця XIX ст. Але з другої половини XIX ст. можна прослідкувати поодинокі проблиски відродження самосвідомості народу через регенерацію братств.

Початок XX ст. відкрив нову сторінку в історії братств, але вона пов'язана з тим, що одні продовжували працювати, а інші були покликані

зберегти українське церковно-православне життя від занепаду, спричиненого в основному шовіністичною політикою РПЦ. Помітну організаційну і консолідаційну роль у виникненні і діяльності православних братств майже на всій території України відіграла поява і активна агітаційна робота сектантських і розкольницьких об'єднань, зумовлена проголошенням Маніфесту 17 квітня 1905 р., яким, зокрема, було надано свободу віросповідання і дозволено перехід в інше, але тільки християнське віросповідання⁹. Сектантські і розкольницькі організації почали користуватися попитом у суспільстві через втрату православ'ям домінуючих позицій і його загальною кризою, що з часом тільки посилювалася.

Нижчі верстви населення, а саме робітники і селяни, шукали задоволення релігійних потреб поза межами церкви, а інтелігенція або байдуже ставилася до православ'я, або взагалі заперечувала наявність релігії як такої. Хоча в Україні на 1917 р. складалася ситуація, коли приблизно 40 млн. населення підтримувало традиційну православну церкву та її духовенство на чолі з митрополитом Київським Володимиром (Богоявленським). Поділ території українських православних спархій майже збігався з адміністративним поділом на губернії: Холмська, Волинська (кафедральне місто - Житомир), Подільська (кафедральне місто - Кам'янець), Київська, Чернігівська, Харківська, Катеринославська, Полтавська, Херсонська (кафедральне місто - Одеса)¹⁰.

Діяльність православних братств напередодні та під час Української революції 1917-1920 рр. реалізовувалася у кількох напрямках, а саме: здійснення християнської добродійності, задоволення духовних потреб православного населення, місіонерська робота, релігійно-моральне виховання. За час функціонування братств напрямки роботи могли змінюватися, що вносило певні корективи щодо виконання поставлених завдань.

Звернемося до православних братств, які головною свою метою вбачали місіонерську і благодійницьку діяльність. Київське Єпархіальне Свято-Володимирське Братство (Київська спархія) було утворене 1864 р. при Києво-Софійському кафедральному соборі. Згідно із статутом¹¹, воно ставило собі за мету збереження православної віри, забезпечення церковнопарафіяльних шкіл якісними підручниками та загальне піднесення народної моралі та руської народності¹². Варто відзначити, що братство не обмежувалось у своїй практиці кордонами м. Києва, а розповсюдило свою діяльність на всю Київську спархію.

Братчики підкреслювали значимість виховання і просвітництва у дусі руських національних ідеалів і вчення православної церкви. Але це ні в якому разі не зменшувало загального значення його функціонування, оскільки громада спрямовувала роботу на обмеження впливу іновірної (іновірці - особи, що не сповідують православ'я: мусульмани, юдеї, язичники, буддисти тощо)¹³ пропаганди в спархії і поза її межами, укріплення віри і моральності, викорінення пияцтва, бузувірства та ін.

Про популярність братства говорить його досить швидке кількісне зростання. Наприклад, у 1897 р. воно налічувало 170, а в 1901 р. вже 233 члени¹⁴. Впевненості в роботі братчикам надавало покровительство

митрополита чисельно стабільним внесків, до по капіталу явищем сер

Одні інших міст надходили благодійні

7 січня статут Київського Покровитељства Галицького

На новий і процвітає потребам і потрібне з піклуваннями Володимира товариство

У Харкові декілька церквей імені Св. Архієпископа 1903 р. присвячені Великому чину

За архівні 25384,25 кр. пінними па

Не маємо пра організацій внесків, купу книжках оприлюднені мета, зараховані найбільші витрати за пр

Спархія 1904 затверджена Арсеній. В "бібліотекі Духівській витратив повсякожу додатковим Братству О

митрополита Київського і Галицького, що також певним чином впливало на чисельність братства. Фінансове становище організації можна назвати стабільним, оскільки живилося воно не з одного джерела: сплата членських внесків, добровільні пожертви, прибуток від власних підприємств, відсотки по капіталу братства (вкладання коштів у цінні папери було поширеним явищем серед окремих осіб і громадських організацій).

Одним із пунктів прибутку братства були кухликові збори в церквах і інших містах.¹⁵ Після закриття братства, якщо таке станеться, його капітали надходили в розпорядження митрополита Київського і Галицького на благодійні і просвітницькі справи по Київській єпархії¹⁶.

7 січня 1914 р. митрополитом Флавіаном було затверджено новий статут Київського Єпархіального Свято-Володимирського братства. Покровителем братства був Високопреосвящений Митрополит Київський і Галицький. З 1917 р. його очолював єпископ Никодим.

На новому етапі своєї діяльності братство зосередило увагу на розвитку і процвітанні церковно-суспільного життя і тим намагалося служити потребам і користі православної віри¹⁷. Для цього братство вважало за потрібне відстоювати необхідність оздоровлення побуту і подолання шкідливих звичок, зокрема, пияцтва. Тому місіонерську функцію Свято-Володимирське братство поєднувало з управлінням приходським товариством тверезості¹⁸.

У Харківській єпархії наприкінці XIX - початку ХХ ст. виникло відразу декілька православних братств. Зокрема, у 1898 р. почало діяти братство імені Св. Амвросія Медіоланського при Сумському духовному училищі, у 1903 р. при єпархіальному жіночому училищі відкрилося братство Св. Великомучениці Варвари, яке нараховувало 645 членів.

За архівними даними назване братство мало у 1917 р. річний прибуток 25384,25 крб., видаток склав 2894 крб., залишок суми готівкою - 640,2 крб. і цінними паперами - 21850 крб.¹⁹

Не маючи, на жаль, докладної інформації щодо джерел прибутку, ми можемо припустити, провівши аналіз наявних фінансових звітів подібних організацій, що братство Св. Великомучениці Варвари мало зиск з членських внесків, кухликових зборів, офірування за підписними листами, а також по книжках ощадних кас і відсоткових паперах. Ці братства поєднували єдина мета, заради якої вони були створені - здійснення фінансової допомоги найбіднішим учням, а саме: сплата за гуртожиток, підручники, компенсація витрат за проїзд додому під час канікул тощо²⁰.

Єпархіальне братство Озерянської ікони Божої Матері, що виникло 25 січня 1904 р. у м. Харків, було створене з метою розповсюдження і затвердження православної освіти²¹. Опікувався цим братством архієпископ Арсеній. Виконуючи поставлені завдання, братчики у 1904 р. відкрили "бібліотеки для народу з читальними при Олександро-Невській і Свято-Духівській церквах та бібліотеку при церковнопарафіяльній школі, витративши на кожну по 100 крб."²² Оскільки братствами розповсюджувалося безкоштовно багато морально-релігійної літератури, це було додатковим джерелом комплектування бібліотек без зайвої витрати грошей. Братству Озерянської ікони Божої Матері підпорядковувалась ціла мережа

приватних братств. Зокрема, у Слов'янському відділенні організації існував сирітський притулок, де у 1911-1912 рр. перебувало 20 дітей віком від 4 до 11 років²³. В період з 1917 по 1920 рр. діяльність названого братства проявилася в активізації місіонерської діяльності та релігійного виховання, що було пов'язане з нестабільністю у суспільстві.

Великий інтерес викликає діяльність православного братства (спочатку тільки сестринство) на честь святих Миколи Чудотворця Мирлікійського і Варвари Великомучениці при Різдво-Богородичному храмі селища Карабієвки Старокостянтинівського повіту Волинської губернії (Волинська спархія). Відкрите воно було 4 грудня 1904 р. Причиною цьому стало небайдуже ставлення місцевого священика до моральних якостей його паства. Тому на заклик пастиря про поновлення здавна існуючого братства відгукнулося 56 осіб, які найбільше піклувалися про благочестя. У 1910 р., коли кількість сестер подвійлась, виникло бажання створити і чоловічий відділ братства, що і було реалізовано²⁴. Для повного висвітлення структури братства варто відзначити наявність юнацького, хоч і нечисленного, відділення: всього 8 чоловік. Двоє з них через деякий час перейшли до чоловічого відділу, один загинув на війні²⁵. Кількість членів братства на 1917 р. становила 45 осіб братчиків і 112 осіб нараховувало сестринське відділення. Метою своєї діяльності братство визначило відновлення духу старовинних православних братств у церковному житті. Це означало, що в першу чергу вони підтримували і пропагували православ'я і християнську добродійність.

У липні 1911 р. єпископ Фадей затвердив статут братства, що надало його діяльності офіційності. Варто відзначити, що громада мала певні фінансові прибутки, які у 1918 р. склали 1331 крб., а витрати на організацію роботи становили 319 крб. Це дало змогу братчикам займатись благодійністю, роздаючи на великі православні свята гроші нужденним²⁶. Даних щодо статей прибутку братства виявити, на жаль, не вдалося, але, ймовірно, що і ця громада мала користь із заощаджень, членських внесків, громадських пожертвувань тощо.

При цій церковній інституції до листопада 1917 р. існувала школа, яка по тому була підпорядкована Міністерству народної освіти. У руслі просвітництва селянства була важливою діяльністю братської книжкової крамниці, яка через революційні події була закрита і книжки евакуйовані до м. Курськ²⁷. Це ускладнювало духовний зв'язок між пастирем і приходом. Але братчики весь час намагалися охопити своєю діяльністю й інші царини життя української селянської спільноти.

Привертає увагу місіонерська і благодійницька діяльність Роменського братства християнського милосердя на честь святителя Йоасафа, що було засноване з дозволу Полтавського спархіального начальства протоколом №47 від 5 грудня 1911 р. Виконавчим органом братства, за його статутом, була рада в складі голови - протоієрея Ф. Мировича і членів - священика П. Дешинського (казначей), І. Дригаренка, М. М. Романовського, Л. Т. Ачиновського, Є. Вакуленко і диякона С. Петрова (діловод). Членами ревізійної комісії були Ляшенко, Ошурко і Резнік²⁸.

У своїй роботі братство зосередило увагу на формуванні моральних якостей людини і благодійності. Для досягнення поставленої мети

Сумська
духовен
бо: послу
віруючі з
догматич
Такі зах
селянств

Нем
бідних і
крб. "вт
допомога
біженці
Ачиновс
і Жданов
джерело
брата
16430 кр
змісту, пр

На
ліквідаці
письмові
товару у
крім інш
релігійно
аркуш лі
Варто до
поштовог
збільшува

У 1
Василівсь
спархія).
Житомир
багатьох
організац
Преосвята
архімандр
М. Г. Петру
священик
фон Фрей
єпископ С
секретар І
(серед ни
Володими
представи
тільки заз
руху, який

Цен
Богоявлен

ції існував
ком від 4 до
о братства
виховання.

а (спочатку
їкійського і
мі селища
(Волинська
льому стало
гостей його
го братства
н. У 1910 р.,
аїчий відділ
ри братства
ення: всього
їїділу, один
ила 45 осіб
етою своєї
авославних
чергу вони
чинність.

що надало
мала певні
організацію
агодійності.
щодо статей
но, що і ця
ромадських

а школа, яка
ти. У руслі
ї книжкової
куйовані до
ходом. Але
арини життя

Роменського
фа, що було
околом №47
агутом, була
священика
ського, Л.Т.
ми ревізійної
ї моральних
зленої мети

духовенство використовувало багатолюдні зібрания. Здійснювалися богослужіння у центрі міста, на вокзалі, де у великій кількості збиралися віруючі з передмістя і залізничники. Служби супроводжувалися промовами логматичного і морального, а при необхідності, і проти сектантського змісту. Такі заходи, безумовно, надавали духовну підтримку малодосвідченому селянству.

Немалу користь для парафіян приносила Рада братства піклуючись про бідних і нужденних. Зокрема, видавалась щомісячна допомога в розмірі 10 крб. "впавшій в піщету престарелой девіце Лемешинской"; одноразова допомога на поховання небіжчика в розмірі 25 крб. найбільш нужденним; біженці отримували посильну допомогу. Зокрема, прості обивателі Ачиновська отримала 100 крб., Малевич і Забудако - по 40 крб., Ковалевська і Жданова - по 25 крб.²⁹ Як зазначено в архівних документах, головним джерелом грошових надходжень була братська лавка. За фінансовим звітом братства видно, що за 1917 р. прибуток по ній склав 5300 крб., а в 1918 р. - 16430 крб. В крамниці можна було придбати книжки релігійно-морального змісту, прилади для письма і малювання, релігійну атрибутику та ін.³⁰

На нашу думку, різке збільшення прибутків у крамниці можна пояснити ліквідацією неписьменності і як наслідок - збільшенням попиту на книжки, письмові прилади і папір. Наприклад, з акту перевірки у 1918 р. наявного товару у книжковому та іконному магазині Роменського братства видно, що, крім іншого, до реалізації було підготовлено 1003 примірники книжок релігійно-морального змісту, 110 штук грифелів, 586 зошитів, 22 олівця, 41 аркуш лінованого та 157 аркушів гладкого паперу, 15 штук пер для письма. Варто додати, що у наявності був і поштовий товар: 13 листівок, 11 пачок поштового паперу, майже 2000 штук конвертів тощо³¹. Завдяки цьому і збільшувався товарообіг у церковних і, зокрема, братських крамничках.

У 1917 р. на Волині активно діяло спархіальне Володимиро-Василівське братство при Житомирському кафедральному соборі (Волинська єпархія). Безпосереднім керівником і покровителем був архієпископ Житомирський і Волинський Євлогій. Братство поєднувало представників багатьох громадських, культурних, просвітніх, промислових та інших організацій. У 1918 р. воно налічувало 130 дійсних (серед них: Преосвящений єпископ Гавриїл, намісник Києво-Печерської Лаври архімандрит Амвросій, генерал В.Воєиков, викладач духовної семінарії М.Г.Петрушевський, законовчитель жіночого училища духовного відомства священик М.Лисицький, начальниця Житомирської Маріїнської гімназії Марія фон Фрейман), 40 довічних (серед них: єпископ Єпископ Гавриїл Прокопій, єпископ Сумський Митрофан, кафедральний протоієрей К.Левицький, секретар Волинської духовної консисторії В.Добропольський) і 13 почесних (серед них: митрополит Харківський і Охтирський Антоній, єпископ Володимиро-Волинський Фадей, генерал А.Бруслов) членів³². Таке широке представництво громадськості Житомира свідчило про популярність не тільки зазначеного братства, а, очевидно, взагалі національного братського руху, який відновлювався і набирав обертів, зберігаючи давні традиції.

Центром братського життя і діяльності залишався Житомирський Богоявленський монастир. З огляду на склад братства можна передбачити,

що його робота була спрямована на благодійництво. Так, братство забезпечувало місцеве населення робочими місцями в своїх швацькій та взуттєвій майстернях. Воно здійснювало оренду квартир для біженців на кошти братства, відкрило при заводі власника Бевензе їдалню і видавало одноразову допомогу нужденним особам³³.

Через революційні події братство було частково позбавлене своїх матеріальних засобів, але братчики продовжували свою роботу, підтримуючи дух народу серед цілковитого морального занепаду суспільства і укріплювали в ньому віру і надію на краще майбутнє. Це відбувалось під час щотижневих (по четвергах) та у святкові дні релігійно-моральних бесід з парафіянами. З метою релігійного оздоровлення захоплених революцією суспільних верств у 1917 р. на братські кошти було здійснено паломництво з м. Житомир у Тригорський монастир³⁴.

У 1917 р. велику користь давала братська книжкова крамничка, завдяки якій братчики здійснювали забезпечення православного населення за найнижчими цінами, при існуючій дорожнечі, предметами релігійного культу і церковного начиння. За повної відсутності в інших магазинах м. Житомир у братській книгарні можна було придбати "добру книгу, і хрестик, і ікону, і лампадну олію тощо"³⁵. Звісно, такі заходи підтримували дух і наснагу українського населення, позитивно впливали на стосунки пастирів з настою.

Цікаві дані про діяльність громадсько-релігійних організацій дає приклад братства Білого Хреста. До Департаменту Православної Церкви Міністерства ісповідань фабрикантом з м. Петроград Якобінським-Сніжковим 14 серпня 1918 р. було подано статут благодійного "Братства Білого Хреста", метою заснування якого була "всебічна допомога (матеріальна і духовна) українським біженцям зруйнованих війною місцевостей України, а також і українським громадянам, що перебувають із Союзовою Республікою на Україну"³⁶. Зважаючи на непросту ситуацію, що склалася в країні в результаті фронтових дій Першої світової війни, братство спрямовувало свої дії на полегшення становища біженців. Зокрема, будували їдалні, бараки на стаціонарних кордонних пунктах, організовували бюро працевлаштування для прибуваючих. Не залишали без уваги дітей-сиріт, відкриваючи для них притулки, читальні тощо³⁷.

Варто відзначити, що під час Української революції 1917-1920 рр. в Україні діяло багато православних братств і релігійних організацій, які спрямовували свою діяльність на боротьбу із сектантами і розкольниками, але відомості про більшість з них до нас дійшли уривчасті. Наприклад, у Чернігівській єпархії діяло братство Святого Михаїла, князя Чернігівського, засноване 1888 р. Метою своєї діяльності воно проголосило оборону православної віри від сектантської і іншої пропаганди³⁸. Складалося воно переважно з мирян і активно впливало на організацію всього єпархіального кліру, шанувало національні традиції³⁹. Зазначимо, що братство поєднувало місіонерську діяльність з управлінням приходським товариством тверезості⁴⁰, маючи за мету покращання побуту населення. У Подільській єпархії було створено Свято-Троїцьке Православно-Місіонерське братство, Іоанно-Предтечинське братство, Іоанно-Богословське братство⁴¹.

У с. Херсонському сектантський склад ме християн до певної допомага України ста незначну православ

Пояснення. р. була винесена Ініціатор виступив Мета діял об'єднанн заходів до християнської спільноти мети брат інформації історії і життя Херсонським публічні членами співбесіда бібліотеки патріотичн

Акти архієпископа було відкрито місіонерським М. В. Автономієвим істотного місіонерського червня по 4 відсічі небудь

Прості Острозькі проте, в архієпископа Зокрема, це Ісповідань протиріччя діяти у 1908 р. в 1909 р. Садова. Враження користовути популяриз

У складній релігійній ситуації огинувся Південь України. Територія Херсонської єпархії, яка обіймала цей регіон, стала своєрідним розпілдником сектантських вчень. Важливу роль в такому процесі відіграв і національний склад мешканців Півдня, де зібралися представники усіх головних християнських течій та течій православ'я зокрема. Взаємний вплив привів до певної модернізації у створенні світоглядної картини. Саме цим сектанти допомагали кращому сприйняттю їх населенням регіону⁴². Населення Півдня України складалося переважно з росіян або зрусифікованих українців і лише незначну частину складали дійсно українці. Але на загальному фоні нехтування православними традиціями і канонами вони консолідувались.

Поява у Херсонській єпархії Свято-Андріївського братства у серпні 1880 р. була викликана посиленням сектантської та розкольницької пропаганди. Ініціатором створення при Одеській духовній семінарії такого осередку виступив архієпископ Херсонський та Одеський Платон (Городецький). Мета діяльності братства була відповідною: у межах Херсонської єпархії об'єднаними силами духовенства і країнських представників з мирян вживати заходів до підтримки і поширення в народі здорового православного християнського вчення і протидіяти сектантському і розкольницькому рухам, що спотворюють вчення святої православної церкви⁴³. Щоб досягти своєї мети братчики друкували і роздавали брошури і листівки, які містили інформацію на злободенні теми, а також повчальні оповідання із священної історії і житій святих. Поряд з цим розсылали свої видання по всіх приходах Херсонської єпархії. Із зміненням фінансової бази Братство проводило публічні читання релігійно-морального змісту, організовувало при церквах співбесіди у недільні і святкові дні, засновувало церковно-громадські бібліотеки і розповсюджувало книги, ікони і картини релігійного та патріотичного змісту тощо⁴⁴.

Активну діяльність Одеського Свято-Андріївського Братства відзначив архієпископ Густин і за його рекомендацію у Миколаєві 5 березня 1903 р. було відкрито відділення цього Братства, яке мало на меті посилення місіонерської діяльності місцевого духовенства. Очолив його протоієрей М.В.Автономов⁴⁵. Але намагання зменшити вплив сектантства не давали істотного позитивного результату. Це підтверджує V Всеросійський місіонерський з'їзд, який пройшов у Григоріє-Бізюковому монастирі з 26 червня по 4 серпня 1917 р. Особливу увагу на з'їзді було приділено організації відсічі небувалій пропаганді сектантства⁴⁶.

Просвітницький характер мала діяльність братства на честь князів Острозьких (Волинська єпархія), що охоплювала період з 1907 по 1920 рр., проте, в архівних документах час його заснування визначений 1909 р. Зокрема, це підтверджує в своєму листі до статистичного відділу Міністерства Ісповідань голова братства Івашкевич⁴⁷. Можна припустити, що такі протиріччя виникли через те, що братство було організовано і розпочало діяти у 1907 р., а статут був затверджений вищою церковною владою тільки в 1909 р. Саме тому, на нашу думку, в офіційних документах подається інша дата. Враховуючи пожвавлення в українському народному русі і використовуючи народні традиції, робота братства була спрямована на популяризацію Острозької біблії 1580-1581 рр. як основного джерела

християнської моралі. Братство займалося просвітницькою роботою з метою укріплення історичної діяльності князів Острозьких на Волині⁴⁸.

Плідна діяльність братства багато в чому залежала від представників прогресивної інтелігенції Острога, міських урядових та освітніх установ, представників духовенства від повітового до губернського рівня, міст Києва, Москви, Петербурга тощо⁴⁹. Просвітницький напрямок діяльності братства передбачав наявність друкарні, яка надавала допомогу у пропаганді і популяризації діяльності князя К.Острозького як поборника православ'я. Більше того, братчики ініціювали пошукові роботи по виявленню стародруків та рукописів, пам'ятних родинних речей Острозьких. Відношення до історичної спадщини власного народу члени братства продемонстрували організацією давньоховища.

Важливе місце у своїй роботі громада відводила молоді. Братчики заявляли, що вона є особливо вразливою в період кризових явищ у суспільстві. Для підтримки і поширення християнської моралі серед юного покоління повіту братство в лютому 1908 р. організувало педагогічні курси для двох двокласних та 105 однокласних церковно-приходських школ повіту⁵⁰. Братчики використовували кожний шанс для пропаганди православ'я. З цією метою було налагоджено випуск листівок і брошур морально-релігійного характеру, одним з авторів яких був священик М.Тучеський.

У роки національно-демократичної революції 1917-1920 рр. братство спрямувало свою діяльність на поширення інформації про культурні установи, які знаходилися у старовинній книжній фортеці м.Острога - музей, архів й історична бібліотека Волині. Розвиток цих інституцій братчики бачили через співпрацю з Відділом охорони пам'яток церковної старовини при Міністерстві ісповідань. Відповідне рішення було задокументовано у журналі постанов братства 26 серпня 1918 р.⁵¹ Серед політичного безладу в Україні вражас турбота братчиків про збереження культурних цінностей для прийдешніх поколінь.

Ряди братства в скрутну годину змагань за національну незалежність поповнив відомий місцевий краєзнавець, історик-археолог Й.Новицький, який був автором багатьох лекційних виступів перед острожанами про роль Острозької біблії в духовному житті людини, сповнених християнських історіософських поглядів на людське життя⁵².

Близьким за духом просвітництва до острожан було засноване 1917 р. в м.Київ братство в ім'я Ісуса Сладчайшого. Головним напрямком своєї діяльності воно проголосило заснування школ, видання літератури релігійно-морального змісту, що виховує повагу до православ'я⁵³. Показово, що братством у виданні такої літератури допомагала друкарня Кисво-Печерської Лаври, яка мала трьохсотлітній досвід роботи у цьому напрямі⁵⁴.

Збори членів братства, яких нараховувалось до 4 тисяч осіб, відбувалися щотижня в чайній Товариства тверезості. На зборах, що проходили по п'ятницях, з проповідями виступали священики. По суботах відбувалися дитячі збори, а на Великдень і Різдво братчики ініціювали дитячі хрестні ходи в Лавру⁵⁵. Бачимо, що дане братство розповсюджувало свій вплив і на дітей, які зростали в атмосфері братньої любові і виховувались на засадах християнської моралі.

У Чернівцях братство розповсюджувало

Продя
м.Вінниця м
засідань Поді
р. про те, щ
представни
г.А.М.Корит
Вінницької м
О.П.) сего г
обществу по
1914 г. поста
Архиерейског
метою діяль
неправомірн
захистити.

Кирило
початку 1918
братьства увій
Дурдуківські
Церковної Ра
церковну осв
Православної
широкого з
Православної

Дійсні
переклали ук
матеріали про
братьства вже і

У річищі
в "Грамоті до
державний з
П.Скоропадсь
Козачій Раді
поставило "п
Козачої Ради є
і всієї Україн
П.Скоропадсь
митрополита
організації". 1
1921 р., коли І

Військов
підрозділи бр
морального та
Гасло братств
незмінним.

У Чернігівській єпархії у 1917-1919 рр. діяло Християнське Народне Освітнє Братство. Із самої назви видно, що воно поставило собі за мету розповсюдження серед громадян християнської освіти⁵⁶.

Про діяльність православних Преображенського та Казанського братств м. Вінниця ми виявили зовсім мізерні відомості. Зокрема, у журналі №4 засідань Подільського єпархіального з'їзду зроблено запис від 22 травня 1918 р. про те, що слухали заяву депутатії від зазначених братств в особі представників отців протоієреїв А. Станіславського й Е. Татомира і г. А. М. Коритникова. Метою виступу було повідомлення про неправомірні дії Вінницької міської думи, яка “своим постановлением от 14 мая (за с.ст. - О.П.) сего года передала городские здания “Муры” Археологическому обществу под музей, тогда как эти здания вместе с Казанской церковью в 1914 г. постановлением Винницкой городской думы передали под помещение Архиерейского дома”⁵⁷. З наявних фактів можна зробити припущення, що метою діяльності даних братств було проповідування православ'я, а неправомірні дії міської ради підкривали імідж церкви як неспроможної себе захистити.

Кирило-Мефодіївське братство (Київська єпархія) було засноване на початку 1918 р. Очолив братство священик Олександр Маричев. До складу братства увійшли священики Тарнавський, Крамаренко, Пащевський, диякон Дурдуківський та інші члени колишньої Всеукраїнської Православної Церковної Ради. Метою своєї діяльності братство поставило “національно-церковну освіту громадянства по шляху відродження Національної Православної Церкви, робити заходи по виданню книг та брошур для широкого з'ясування питань, які висуваються сучасним життям Православної Церкви на Україні”⁵⁸.

Дійсні члени та співробітники Кирило-Мефодіївського братства переклали українською мовою требові відправи, постові канони, зібрали матеріали про старі українські церковні звичаї тощо. До літа 1918 р. у складі братства вже налічувалось до 160 осіб⁵⁹.

У річищі власної політики щодо релігії та церкви, яка була проголошена в “Грамоті до всього Українського народу” та “Законах про тимчасовий державний устрій України”⁶⁰, 19 липня 1918 р. Гетьман України П. Скоропадський затвердив статут “Братства Покрови при Генеральній Козачій Раді в м. Києві” (Київська єпархія). За мету діяльності братство поставило “переводити до життя проекти й починання Генеральної Козачої Ради в обсягу церковно-релігійного середовища козацтва Київщини і всієї України”⁶¹. Завдяки клопотанню почесного голови братства - П. Скоропадського - статут братства затвердила і вища церковна влада в особі митрополита Антонія⁶², що було обов’язковим для тромадсько-церковних організацій⁶³. Розгалуженої системи відділення Братства Покрови набули у 1921 р., коли Директорія опинилася за межами України.

Військове духовенство із згоди командування створило при дивізіях підрозділи братства, які і там розповсюджували літературу релігійно-морального та просвітницького характеру, ноти українських пісень тощо. Гасло братства: “за віру православну, за народ український” залишалось незмінним.

Зовсім інший характер мала діяльність трудового братства, організованого на початку 80-х рр. XIX ст. у Глухівському повіті Чернігівської губернії (Чернігівська єпархія). Діяльність "Православного Хресто-воздвиженського Трудового Братства" регламентувалась його статутом, який було затверджено у 1893 р., і тільки в червні 1895 р. відбулось його урочисте відкриття. Такий розрив у часі між безпосереднім заснуванням і офіційним дозволом на діяльність свідчить про те, що влада все ще побоювалась дозволяти такі вольності, навіть у позаштатному містечку. Його ідейним і фінансовим засновником був М.М.Неплюєв - син предводителя дворянства Чернігівської губернії. На святковому відкритті братства він визначив, що вищим органом управління буде Дума, яка складалась тільки з повноправних братчиків⁶⁴.

Згідно із статутом братства було передбачено дві категорії братів: повноправні і прийомні. Особлива роль відводилася повноправним братчикам, які були власниками всього братського майна і землі, були зобов'язані брати участь у виборах і встановлювали устрій життя братства. Безперечно, що до них висувались підвищені вимоги через вплив на формування братського укладу життя. Прийомні браття на рівних правах брали участь у доходах братства, але їх не запрошували до участі ні у виборах, ні у вирішенні важливих питань життя общини.

Про високість замислів засновника громади М.М.Неплюєва свідчить те, що моральними підвалинами трудового братства були проголошені свангельські стичні початки віри, любові і праці. Це - суттєвое християнське поєднання людських чеснот було спроможне утримати людину у круговерті суспільних процесів і не дати загубитися серед подібних собі.

Новою структурною одиницею братства була велика "братьська родина", підґрунтам якої була праця. Всього їх було 10. Об'єднувались "родини" за видами діяльності: родина вчителів, хлібопашців, молочників та ін. Чоловіки і жінки мали рівні права. Проявом демократії були вільний вступ і вихід з братства, що теж мало значення у формуванні мікроклімату в братстві.

У прибутковому сенсі Трудова громада представляла собою "кооперативне товариство виробництва і споживання". Його робота була чітко регламентована. Братські родини-артилі працювали на ланах, фермах, у майстернях, обробляли сади, вчителювали, здійснювали управління заводами. Економічною діяльністю керувала господарська рада. Чистий прибуток після відрахування в загальні фонди 20% порівну ділився між членами братства⁶⁵.

Привертає увагу те, що засновник братства - М.Неплюєв, заможний дворянин, який бував за кордоном і відчув на собі вплив інших релігій, - надавав важливого значення ролі саме православної церкви в справі морального оздоровлення суспільства і відзначав склонність простого народу до традиційного укладу життя насикрізь просякнутого релігійністю. Слід зазначити, що трудове братство перебувало у духовному відомстві і в ньому суворо дотримувались канонів православної церкви. До того ж, поширюючи високі громадянські і особисті якості М.М.Неплюєва, єпископ Чернігівський і Ніжинський надав йому унікальне право і благословив одягати стихар і

проміні
добре
пусти
пропа
форму
1
задові
М.М.І
відсіри
інтеле
велика
малої
виста
1
бутино
прикл
майно
3
слідов
Неплю
коли тє
"Перш
оскіль
1929 р
діяльн
мораль
С
при Ж:
трудов
змени
госпір
станови
Отже, д
з цим з
населен
Ві
ми не в
Обмеж
це не є п
община
Балабан
Новомо
приход
рхіальни
типовога
громади
отрезал

тва, організованої Хрестоматієм, ставилим, було його заснуванням і та все ще було чечку. Його дводідя братства він сь тільки з три братів; з правним землі, були в братства. вплив на них правах у виборах,

за свідчить оголошенні християнські круговерти

"братьська днувались колочників ли вільний оклімату в

ла собою обота була х, фермах, правління на. Чистий лився між

заможний релігій, - в справіого народу істю. Слід ві і в ньому ціновуючи онігівський стихар і

промовляти проповіді у церкві⁶⁶. Братство активно підтримувало добросусідські відносини з най-ближчими монастирями: Глинською пустинню, Гамаліївською жіночою обителлю тощо⁶⁷. Це давало змогу пропагувати власний спосіб життя, показати його можливості і переваги у формуванні людської особистості, її релігійних і моральних якостей.

Одне з важливих місць в житті товариства належало освіті. Саме тому, задовго до офіційного затвердження братства, в 1885 р. у Воздвиженську М.М.Неплюєв заклав словічну сільськогосподарську школу, а в 1891 р. було відкрито і жіночу - Преображенську. Значна увага у братстві приділялась інтелектуальному і естетичному розвитку: у Воздвиженську працювала велика бібліотека, в якій нарахувалось до 6000 видань, викладалась музика, малювання, проводились літературні вечори, ставились аматорські вистави⁶⁸.

Трудове братство було призване уособлювати живу модель майбутнього, більш досконалого людського суспільства і демонструвати реальний приклад християнського братства людей поза їх залежністю від станових, майнових, конфесійних і інших відмінностей.

За часів Української національно-демократичної революції послідовники справи Неплюєва, його сестри - Марія Уманець і Ольга Неплюєва - намагались пристосуватися до нових умов. У березні 1919 р., коли територію України захопили більшовики, братство трансформували у "Першу українську радянську комуну", хоча це було просте перейменування, оскільки життєвий устрій залишився незмінним. Проіснувало братство до 1929 р., коли насильницьке виселення братчиків поклало край актинній діяльності православного товариства на користь підтримки у суспільстві моральних норм і християнських цінностей⁶⁹.

Схожий характер діяльності мало створене у 1919 р. ігуменом Іоаніком при Жаботинському Свято-Онуфрійському монастирі, що на Черкащині, трудове братство. Після революції прибутики названого монастиря швидко зменшувалися в зв'язку з введенням нових податків на різні сільгосп продукти, скорочувалися земельні площи. І тому для покращення становища братії і вирішення економічних проблем було створено братство⁷⁰. Отже, діяльність цієї громади мала суто практичне значення, але паралельно з цим здійснювався і морально-виховний вплив на оточуюче сільське населення.

Відомостей щодо участі Катеринославської спархії у братському русі ми не виявили, хоча на її території діяли релігійні товариства іншого напрямку. Обмежимося наведенням лише назви і мети діяльності організації, оскільки це не є предметом нашого дослідження. Зокрема, Катеринославська релігійна община "Товариство тверезості", яка була заснована у 1911 р. священиком Балабановим при Трох-Святителівській церкві м. Амур-Нижньодніпровський Новомосковського повіту Катеринославської губернії. Статут цього церковно-приходського товариства був затверджений Катеринославським спархіальным начальством 24 серпня 1911 р. за №22962 і віддрукований у типографії колишнього братства Св. Володимира. Метою діяльності цієї громади було "не только физическое, но через него и нравственное отрезвление своих членов, а также и всего приходского населения"⁷¹.

Для розуміння того, що Катеринославська єпархія у 1917-1920 рр. все ж таки не знаходилась останньому вирішенню наболілих морально-релігійних проблем наведемо один приклад з тогочасної преси. У Катеринославі запропоновано було у найближчий час спорудити церкву-пам'ятник "Відродження України". Єпархіальний з'їзд постановив відкрити при цій церкві притулок для дітей, а в щойно відкритому домі інвалідів облаштувати музей церковної старовини²². Але через відомі широкому загалу наступні історичні події втілити ці проекти не вдалося.

Серед причин, які вплинули на активність православного населення можна назвати домінуючу кількість росіян або зруїфікованість українського міського населення єпархії, пов'язаних з розвитком промисловості у регіоні. Тим більше не можна було сподіватись на активний прояв національної свідомості, оскільки її нікому було продукувати - дуже низький відсоток національно свідомих українців. Як зазначає І.Мазепа, "за два роки революційного життя в Катеринославі, з його понад 200 000 населенням, я не пригадую собі, щоб ряди нашої української інтелігенції поповнилися хоч би пів десятком "навернених" малоросів. Як була нас жменька в два десятки людей на початку революції, такою залишилася... після двох років революції"²³. На жаль, місто в Катеринославській єпархії не змогло відіграти провідну роль у формуванні національної свідомості, яку певним чином пробуджували православні братства в Україні.

До пошуку матеріалу щодо діяльності православних братств на території Холмської єпархії ми доклали неабияких зусиль, щоб з уривчастих відомостей виокремити потрібну інформацію. Зокрема, з архівних джерел про повернення з Росії на Україну речей культурного змісту, в тому числі і церковного значення, вдалося установити, що на Холмщині діяло у 1917-1918 рр. Свято-Богородичне братство. Воно займалося, на нашу думку, місіонерською діяльністю, широко використовуючи власну друкарню. Але в грудні 1917 р. через військові дії (Перша світова війна) вона "була реквізирована в повному робочому стані із всім зварюддям і багатим притасом паперу" і вивезена до Москви, де її розмістили на Семенівській площі у будинку Варнавинського товариства тверезості²⁴. Крім того, братчики піклувалися про збереження історико-культурних цінностей. З цією метою призначенному братству діяв церковно-археологічний музей, з якого також вивезено всі найдінніші речі²⁵. Функціонування Свято-Богородичного братства дійсно підкріплювало у місцевого населення віру і сприяло пробудженню, як ми вважаємо, національної свідомості.

Необхідно відзначити, що діяльність православних братств була настільки вагомою, що коли тривало розширення складу Всеукраїнської православної церковної ради, то до неї увійшли по одному уповноваженому від церковних братств Києва²⁶. Чому тільки Києва? Ми вважаємо, що столичні братства уособлювали майже всю палітру даних організацій і знаходилися в авангарді братського руху. Так, Міністра ісповідань І.Огієнка призначили за поданням Кирило-Мефодіївського братства²⁷.

Нове правове поле діяльності православних братств було створене урядом Директорії УНР, коли 29 червня 1920 р. Рада Народних Міністрів прийняла закон про українські церковні братства. До цього часу діяльність

останніх від 1864 р., то братствам від отримали

Отже 1920 р. бу плакати на зелінні іде організації релігійні по таких громад

В результат особливості духовенства закріпилася національне відхилення від Російської і на цих теренах Австро-Угорської ролі в історії повсюдність та істотність істо

Якович
-312 с.; Власов
"Ульянів
Скоропадського
"Андріус
Начч. Посібниц
"Хвідесу
популяризації
Формування ос
Міжнарод. наук
"Лічченко
"Авдасе
РІО "АС-Меді
"Кравчен
1917); Автореф
-18 с.; Тригуб О.
Харківський н

"Полонії
Січиненко О. Я.
Україна. Історія
"Історія Е
"Білков і
"Статут

наші погляди, змін
Флавіан, а в житті
ісповідань В. В.
Державною владою

"Устав Н
верковій архіт
України), - Ф. 10

920 pp. все
релігійних
єриославі
нам'ятник
ти при цій
блаштувати
у наступні

населення
країнського
ті у регіоні.
ціональної
й відсоток
два роки
аселенням,
зловничилися
енка в два
в двух років
о відіграти
ним чином

братств на
уривчастих
них джерел
ому числі і
ало у 1917-
ашу думку,
рнію. Але в
еквізована
м паперу" і
у будинку
іклувалися
етою при
кого також
родичного
і сприяло

атств була
української
оваженому
до столичні
ходилися в
изначили за

о створене
Міністрів
діяльність

останніх відбувалася згідно з положенням про церковні братства від 8 травня 1864 р., тобто закону колишньої Російської імперії. За новим законом братствам надавалося фундаторське право у всіх духовних школах і вони отримали права юридичної особи⁷⁸.

Отже, діяльність православних братств на території України у 1917-1920 рр. була особливо важливою з огляду на необхідність відроджувати і плектати національне українське православ'я, щоб повернути в духовний обіг нетлінні ідеї людинолюбства, гуманізму і благочестя. Діяльність названих організацій не була одноманітною, оскільки мала на меті не тільки сухо релігійні потреби, а й національно-політичні завдання. В загалі, практику таких громад можна кваліфікувати як братський рух.

В результаті аналізу діяльності братств визначились певні регіональні особливості. Найбільш активними і національно свідомими виявилися духовенство і інтелігенція Центральної і Правобережної України, за ним закріпилася Слобожанщина. Найбільш інертною масою щодо питання національного відродження виявився Південь України. Однією з причин виділення регіоналізму в даному питанні було двохсотлітнє панування Російської імперії і церкви над душами і помислами народів, що проживали на цих територіях. А західна частина території, що підпадала під владу Австро-Угорщини, стала вогнищем, де гартувались українці для провідної ролі в історії українського національного руху. Більше того, ми вважаємо, що повернення до традицій "класичних" православних братств свідчить про тягливість історичного процесу в Україні.

⁷⁸ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. - К.: Генеза, 1997. - 312 с.; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. - Т.1. - К., 1998. - 294 с.

⁷⁹ Ульянівський В. Церква в Українській державі. 1917-1920 рр. (дoba Гетьманату Паїла Скоропадського). Навч. посібник. - К.: Либідь, 1997. - С.125-131.

⁸⁰ Андрющинин Б. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (дoba Директорії УНР). Навч. посібник. - К.: Либідь, 1997. - 176 с.

⁸¹ Хедасєв А. Діяльність братства ім. князів Острозьких в 1907-1920 рр. в пропаганді і популяризації Острозької біблії 1580-1581 рр. як основного джерела християнської моралі // Формування осною християнської моралі в процесі духовного відродження України. Матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. - Кн.1. - Острог, 1995. - С.49-52.

⁸² Імченко І. Церковні братства України в 1918-1919 рр. // Людина і світ. - 1996. - травень. - С.34-36.

⁸³ Асадов В.Н. Трудовое братство Н.Н. Неплюєва. Его история и наследие. - Сумы: РІО "АС-Медіа", 2003. - 64 с.

⁸⁴ Красченко О.В. Благодійна діяльність Православної Церкви в Харківській спархії (1799-1917): Автореф. дис... к-та істор. наук / Донецький національний університет. - Донецьк, 2003. - 18 с.; Тригуб О.П. Історія Херсонської спархії (1775-1918 рр.): Автореф. дис... к-та істор. наук Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. - Донецьк, 2001. - 16 с.

⁸⁵ Павленська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. - Т.2. - К.: Либідь, 1992. - С.238; Сфіменко О.Я. Історія України та її народу. - К.: Мистецтво, 1992. - С.87; Субтельний О. Україна. Історія. - К.: Либідь, 1991. - С.92-93.

⁸⁶ Історія релігії в Україні - К.: Український Центр духовної культури, 1999. - Т.3. - С.340.

⁸⁷ Бідног В. Церковна справа на Україні // Православний вісник. - 1993. - №№1-3. - С.39-40

⁸⁸ Статут в різних редакціях затверджувався неодноразово, причиною тому була, на наш погляд, зміна політичної ситуації: спочатку у січні 1914 р. Його затвердив митрополит Флавіан, а в жовтні 1918 р. митрополит Київський і Галицький Антоній направив Міністру ісповідань В.В. Зінківському новий устав братства для затвердження у встановленому Державною владою порядку.

⁸⁹ Устав Київського Єпархіального Св. Володимирського братства. - Центральний державний архів вищих органів влади і органів державного управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф.1071. - Оп.1. - Спр.97. - Арк.18-18зв.

- ¹⁹Християнство: Словарь/Под общ. ред. Митрополита Л.Н. и др.-М.: Республика, 1994.- С.164.
- ²⁰Гольченко І. Вказ. праця. - С.35.
- ²¹Устав Київського Єпархіального Св. Володимирського братства. - ЦДАВО України. - Ф.1071.- Оп.1.- Спр.97.- Арк.19.
- ²²Там само. - Арк.213в.
- ²³Там само. - Арк.18.
- ²⁴Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект. - К.: Знання. 1998.- С.222.
- ²⁵Список релігійно-просвітніх і благодійних інституцій, існуючих по єпархіям Української держави (1918 р.-О.П.). - ЦДАВО України.- Ф.1071.- Оп.1.- Спр.138.- Арк.48.
- ²⁶Кравченко О.В. Благодійна діяльність Православної Церкви в Харківській єпархії (1799-1917 рр.): Автограф. дис... к-та істор. наук / Донецький національний університет. - Донецьк, 2003. - С.13.
- ²⁷Список... - ЦДАВО України. - Ф.1071.- Оп.1.- Спр.138.- Арк.48.
- ²⁸Там само. - Арк.48.
- ²⁹Там само. - Арк.71.
- ³⁰Отчет о деятельности Православного Братства в честь св. Николая Мирликийского Чудотворца и св. Великомученицы Варвары при Рождество-Богородичной церкви с. Карабиевское Староконстантиновского уезда Волынской губернии за 1917 г. - ЦДАВО України. - Ф.1071.- Оп.1.- Спр.191.- Арк.17.
- ³¹Там само. - Арк.18з.
- ³²Список... - ЦДАВО України. - Ф.1071.- Оп.1.- Спр.138.- Арк.48.
- ³³Отчет о деятельности... - ЦДАВО України. - Ф.1071.- Оп.1.- Спр.191.- Арк.18.
- ³⁴Отчет Роменского братства христианского милосердия в память святителя Иоасафа за 1917-1918 годы. - Державний архів Сумської області. - Ф.1159.- Оп.1.- Спр.1.- Арк.13в.
- ³⁵Там само. - Арк.23в.
- ³⁶Там само. - Арк.3-4.
- ³⁷Там само. - Арк.4-5.
- ³⁸Отчет о деятельности Волынского Епархиального Владимира-Васильевского Братства при Житомирском кафедральном соборе за 1917 г. - ЦДАВО України. - Ф.1071.- Оп.1.- Спр.191.- Арк.11-12 зв.
- ³⁹Там само. - Арк.14зв.
- ⁴⁰Там само. - Арк.15.
- ⁴¹Там само.
- ⁴²Лист до Інформаційного бюро департаменту Православної Церкви Міністерства ісповідань від 14 серпня 1918 р. за № 587. - ЦДАВО України. - Ф.1071.- Оп.1.- Спр.88.- Арк.70зв.
- ⁴³Православне Українське братство Білого Хреста для піаштування допомоги громадянам України в місцях, зруйнованих війною на Волині і в Холмщині і повертаючим з Великоросії на Україну. - ЦДАВО України. - Ф.1071.- Оп.1.- Спр.97.- Арк.31.
- ⁴⁴Там само. - Арк.47.
- ⁴⁵Історія релігії в Україні... - С.346.
- ⁴⁶Надтока Г.М. Вказ. праця. - С.222.
- ⁴⁷Список... - ЦДАВО України. - Ф.1071.- Оп.1.- Спр.138.- Арк.50.
- ⁴⁸Див.: Трибуць О.П. Місіонерська діяльність православної церкви на Півдні України // Наукові праці: збірник. - Миколаїв, Видавничий відділ МФ НаУКМА, 2000. - Т.8. - С.45-49; Він же. Головні напрями діяльності Херсонської єпархії (1775-1918) // там само, 1999. - Т.2. - С.10-16; Він же. Революційні події 1905-1907 рр. і духовенство Херсонської єпархії // там само, 2000. - Т.5. - С.61-66.
- ⁴⁹Він же. Історія Херсонської єпархії (1775-1918 рр.): Автограф. дис... к-та істор. наук / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. - Донецьк, 2001. - С.9.
- ⁵⁰Він же. Місіонерська діяльність... - С.45-49.
- ⁵¹Він же. Миколаївське духовенство: його склад і освітній рівень (поч. ХХ ст.) // - Миколаїв, Видавничий дім МФ НаУКМА, 1999. - Т.4. - С.15.
- ⁵²Він же. Місіонерська діяльність... - С.48.
- ⁵³Письмо в статистический отдел департамента Православной Церкви Министерства Исповеданий от Братства им. ии. Острожских от 4 сентября 1918 г. за №23. - ЦДАВО України. - Ф.1071.- Оп.1.- Спр.191.- Арк.32.
- ⁵⁴Хведачъ А. Вказ. праця. - С.50.
- ⁵⁵Там само.
- ⁵⁶Там само. - С.51.
- ⁵⁷Письмо в статистический отдел... - Арк.32.

⁵⁸Хве
⁵⁹Дів
⁶⁰Про
Спр.93.- Ар
⁶²Люб
⁶³Спи
⁶⁴Жут
України. - Ф
⁶⁶Дел
Спр.97.- Ар
⁶⁸Уль
⁶⁹укр
а Г. Слюсаре
⁷¹Ста
Києві", - ЦД
⁷²Там
⁷³Уль
⁷⁴Мед
⁷⁵Там
⁷⁶Там
⁷⁷Там
⁷⁸Там
⁷⁹Там
⁸⁰Мар
20-ти рохи ХІ
⁸²Про
„Просвіта",
⁸⁴Луч
С.2: Волинськ
⁸⁶Моз
Гетьманщин
⁸⁸Доп
упорядкуван
⁹⁰Там
⁹¹Істо
⁹²Андр
Навч. Посібн
⁹⁴Там

The re
is analyzed.
units of the C

Отри

РЕПУБЛІК

Мите
во владенні
Харковський

- ^{94.} - С.164.
- О України. -
- релігійний
- о спархіям
- Арк.48.
- ькій спархії
- верситет. -
- лінійского
- її церкви
- ЦДАВО
- рк.18.
- ля Іоасафа
- Арк.1 зв.
- ого Братства
1. - Спр.191.
- іністерства
- к. - Арк.70з.
- т допомоги
- ертаочним з
- ї України //
- С.45-49; Ви
- Т.2. - С.10-
- // там само,
- істор.наук /
- ХХ ст.) // -
- ністерства
- ВО України.
- Материнський Ю. Документальні свідчення про останні роки монастирів на Черкащині: 20-ті роки ХХ ст. // Український археографічний щорічник. - Вип.2. - К., 1993. - С.74
- "Про передачу "Народного будинку" в м. Амур-Нижньодніпровський до товариства „Просвіта". - ЦДАВО України. - Ф.1071. - Оп.1. - Спр.144. - Арк.16.
- "Луч. Іздание Сумського Союза Кооперативних Товариществ. - 1918. - 21 січня. - С.2; Волинська народна газета. - 1918. - 19 жовтня. - С.19.
- "Мазепа Г.П. Україна в оғні й бурі революції. 1917-1921: I. Центральна Рада - Гетьманщина - Директорія. II. Кам'янецька доба. - Дніпропетровськ: Січ, 2001. - С.44.
- "Доповідні записи Культурної Комісії, заснованої при Міністерстві ісповідань з метою упорядкування церковно-культурного майна. - ЦДАВО України. - Ф.1071. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.9.
- ^{95.} Там само. - Арк.10.
- ^{96.} Історія релігії в Україні... - С.353.
- ^{97.} Андрусшин Б. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (до Директорії УНР): Навч. Посібник. - К.: Либідь, 1997. - С.115.
- ^{98.} Там само. - С.115-116.

The role of orthodox fraternities in church-administrative life of Ukraine in 1917-1920 is analyzed. The numerous materials analysis helps to retain the purpose of administrative units of the Church.

Отримано 10.09.2005.

РЕПУБЛІКАЦІЇ

О ПРАВЕ ДОЧЕРИ ПРИ БРАТЬЯХ НА НАСЛЕДОВАНИЕ МАТЕРИНСКИМ ИМУЩЕСТВОМ (Предм. Журавлевка, Харьковской вол.)

Материнское имущество, если оно не наделенное от общества, переходит во владение дочерям, сыновья же получают отцовщину.

Харьковский сборник. - Вып.7. - Харьков. - 1893. - С.412.

ЗІСТОРІЇ ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ

НІКІТІН Ю.О.

**СКЛАД МІСЬКИХ ВИБОРЦІВ В КІЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ
у 70-х рр. XIX ст.**

Розглядається проблема відповідності адміністративних реформ об'єктивним потребам суспільства за матеріалами ревізії Київської та Чернігівської губерній сенатором О.Половцом у 1880-1881 рр.

Реалії сучасного українського життя з новою силою підвищують значення міського самоврядування в житті суспільства. Питання історії та розвитку міського самоврядування розглядалися окремими дослідниками. У 2-й половині XIX ст. цією проблемою займалися І.Дитятін, П.Подлітков, І.Фесенко¹. У XX ст. в цій сфері вели дослідження М.Трашевський, А.Гуменюк, С.Кулінська². Однак історичний аналіз регіональних особливостей складу виборців в науковій літературі висвітлений недостатньо.

Буржуазні реформи 60-70 рр. XIX ст. законодавчо закріпили перехід до нових ринкових відносин тогочасного суспільства. Олександр II санкціонував нові ринкові відносини та губернії у 1880 р. Київську та Чернігівську губернії у 1880-1881 рр. ревізував сенатор О.О.Половцов. Комісія сенатора зібрала важливі матеріали стосовно міського життя в умовах реформ.

Міське положення 1870 р. дало початок створенню системи муніципального самоврядування в містах Російської імперії. Адміністративна влада під час проведення реформи не випускала стратегічних питань, пов'язаних з порядком представництва міських мешканців в інститутах місцевого самоврядування. В містах була реалізована пруська модель виборчої системи, що базувалася на обранні від трьох курій виборців. Про пряму участь усіх міських жителів у голосуванні не йшлося. У той же час необхідно відзначити, що практично всі більш-менш значні соціальні групи отримали своє представництво в міських думах, а останні - право обирати власні виконавчі органи з досить широкими повноваженнями у сфері місцевого управління, які за законом не були залежні від губернаторської та урядової влади.

Міське самоврядування, за законом від 16 червня 1870 р., в Києві та у трьох придніпровських містах: Каневі, Черкасах і Чигирині, було введено в 1871 р., а в інших повітових містах - в 1878 р. Самоврядування не поширювалося на Бердичів і Липовець.

Матеріали ревізії сенатора Половцова дають можливість порівняти загальну кількість мешканців міст і виборців. Виборці складали дуже незначний відсоток міського населення. У Києві питома вага виборців щодо усього населення (127261 чол.) складала 3,2%, а в Каневі при 2970 мешканцях - 14,1%, Радомишлі відповідно 3101 і 10,5%.

Нікітін Юрій Олександрович - кандидат історичних наук, старший викладач Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Спост
населення т
показник кі
(8,8%)³.

Не мо
уміському з
від участі в
трупу предс
Виступаючи
були асоці
додати і най
виборців р
кількість у Н
а за ними Й

Навед
від загальн
потрібно за
губернії. Не
ознакою. Ро
різні релігій

Практи
більшість,
православн
виборців вс
віросповіда
від загальн
значний від
думку уряд
виборців бу
їudeї-вибо
катализатор
національн

Склад
тогочасної
кількість ві
інформаці
кількості ві
мізерний (1
Ці дані вка
складали з
неписьменн
виборців, і
діяльність з
потреби мі
найчастіше
маніпуляці
було вибо
неписьмен

Спостерігається майже протилежна закономірність: чим більше населення в місті, тим менший відсоток виборців. Невеликим був і середній показник кількості виборців як для губернії (8,2%), так і для повітових міст (8,8%)³.

Не можна не звернути увагу на те, що, закликаючи населення до участі у міському управлінні, царський уряд за допомогою закону в той же час усував від участі в ньому досить значний відсоток мешканців міст, а також велику групу представників привілейованих звань, що особливо непокоїло ревізорів. Виступаючи головною опорою влади в містах, вони, на думку уряду, повинні були асоціювати свої інтереси з інтересами держави. До цього потрібно додати і найбільший відсоток освічених людей серед них. У 1879 р. кількість виборців різних звань та станів розподілялася таким чином: найбільша кількість у Києві та губернії припадала на купців (відповідно 35,1% та 31,9%), а за ними йшли привілейовані та мішани⁴.

Наведені дані свідчать, що купці і представники привілейованих станів, від загальної їх кількості, мали найбільший відсоток серед виборців. Не потрібно забувати, що це були і найменші групи населення у містах Київської губернії. Не менш цікавою була ситуація з розподілом виборців за релігійною ознакою. Розглянемо, який відсоток від загальної кількості виборців складали різні релігійні групи.

Практично в усіх містах губернії православні виборці мали переважну більшість, за винятком Умані (35,5%). По губернії середній показник православних виборців дорівнював 63,8%. Найбільший відсоток серед виборців вони мали у Києві (94%). Найбільшими категоріями виборців за віросповіданням були православні та євреї, відсоткове представництво яких від загальної їх чисельності було досить стабільним і незмінним. Досить значний відсоток євреїв серед виборців (по губернії 33,3%) лише підкріплював думку урядовців, що існуюче в той час обмеження по віросповіданнях для виборців було недосконалім. Ситуація ж в Умані, Василькові та Сквири, де євреї-виборці складали відповідно 61,8%, 41,06% та 40,9%, служила каталізатором до певних дій місцевої адміністрації на шляху обмеження прав національних груп у житті міст⁵.

Склад виборців за рівнем освіти відображає досить невтішну картину тогочасної ситуації. У Київській міській управі не були зібрані дані про кількість виборців, які мали освіту. Управи повітових міст надали ревізорам інформацію за 1879 р. Грамотні виборці складали менше третини від загальної кількості виборців (31,9%), відсоток виборців, які отримали освіту, був дуже мізерний (1,4%, у більшості в середньому по 10 виборців отримали освіту). Ці дані вказують на те, що більшість серед виборців у повітових містах складали люди, що отримали або початкову освіту, або взагалі були неписьменні (в середньому 66,5%). Остання група складала більшість серед виборців, і тому важко собі уявити їх активну позицію та конструктивну діяльність на користь міста. Не маючи достатньої освіти, не завжди розуміючи потреби міста та шляхи вирішення важливих питань, неписьменні виборці найчастіше зайламали пасивну позицію або ставали легким об'єктом різних маніпуляцій та демагогічних закликів. Наприклад, у Василькові взагалі не було виборців, що мали вищу освіту, письменними були 66,9%, а неписьменні складали 33,1%. Максимальне представництво виборців з

вищою освітою було відмічено у Звенигородці (3,4%). Найбільша ж кількість виборців, що не мали освіти, була зафікована у Чигирині (87,9%).

Строкатим був склад виборців різних звань та станів у містах Київської губернії. У повітових містах серед виборців переважали міщани⁷. У середньому по губернії на їх долю припадало 77,7%. Крім Києва, у всіх інших містах міщани складали від 70 до 90 відсотків всіх виборців (Черкаси 96,6%). Найменше представництво останні мали у Києві (24,1%). Лише у губернському місті представники привілейованих звань та станів були в більшості (38,7%), а об'єднавшись з купцями, вони створювали ту більшість, яку і хотів сформувати уряд у результаті реформи в містах. Саме перевага представників привілейованих звань та станів і купецтва серед виборців була тим вирішальним фактором, який забезпечив би, на думку самодержавства, стабільність та поступовий розвиток тогочасного суспільства, але в повітових містах спостерігалася інша картина. Із восьми міст, що надіслали інформацію, більшість, і досить значну, складали міщани. Тобто саме той стан, який сплачував незначні за кількістю податки на користь міста, і не розглядався урядом як головний спільнік у його справах.

Купецтво ж серед виборців становило незначний відсоток (по губернії 4,5%). Тільки у Києві вони мали суттєве представництво (26,9%), а в інших містах - мінімальну кількість місць у виборчих списках (від 0,8% до 4,5%).

Всім платникам податків закон надавав право брати участь у міських виборах на користь міста. В першу чергу це стосувалося торговців та домовласників, які проживали в містах не менше двох років і за цей період сплачували всі податки. В Києві домовласники складали 57,7% від загальної кількості виборців, а торговці - 42,3%. У повітових містах середній показник був такий: домовласники - 95,1%, торговці - 4,9%⁸.

Не менш цікавими були дані про розподіл виборців у залежності від сплачуваних податків на користь міста по Київській губернії за період 1875-1879 рр.⁹

Зібрани матеріали свідчать, що більшість виборців складали платники дрібних податків, які домінували навіть серед виборців у Києві, а в Черкасах та Чигирині відповідно 98,2% і 77,1% з них платили на користь міста менше 50 коп. Таким чином, за деяким винятком, міськими виборцями в той час були неосвічені міщани-домовласники, що сплачували на користь міста копійки. Неосвічені і з вузьким кругозором виборці навряд чи могли скласти правильну картину міського господарства та піднятися над своїми вузькими становими інтересами. Вони навряд чи були більше зацікавлені в добробуті міста, ніж інші його мешканці, що складали меншість виборців або взагалі не потрапляли до їх складу.

Закон надавав платникам міських зборів право участі у виборах відповідно до суми сплачуваних ними податків, щоб більш крупні платники мали відповідно і більшу кількість голосів. Цієї мети уряд прагнув досягти, поділивши всіх виборців на три розряди, кожен з яких мав свої збори. За сумою сплачуваних податків розряди були рівними, а за кількістю платників податків різнилися. Планы самодержавства по створенню таким чином своєї опори у міських думах у реальному житті не завжди реалізовувалися¹⁰. Із зібраних ревізорами матеріалів видно, що більшість виборців складали саме представники III розряду, а за ними розташувалися II та I. Тобто платники

великих т...
сплачував і
складали 7...
всіх містах
винятком 6...
1,1% та 9,5%

Не м...
розподіл о...
питання по...

Особ...
рорядах с...
не було ві...
перевищує...
Чигирин).
виборців I...

Непи...
половину 1...
всіх розря...
виборців 1...
Чигирин - ...
- 89,8%, Ч...

Таки...
менше 1/10...
чоловік пр...
вищим від...
личе поло...
риса III ро...

Огж...
двох розря...
залежності

Наве...
можливіст...
господарст...

Доси...
за віроспо...
про те, що...
передважал...
винятком 1...
виборців, ...
значний вп...
вони перев...
населення і...
кількості в...
закону та і...
православн...
- 44,7%, іу...
їudeїв - 26,...
представни...

кількість
).
Київської
щани⁷. У
всіх інших
си 96,6%).

Лише у
нів були в
більшість,
е перевага
віборців
на думку
точесного
Із восьми
ти міщани.
на користь
зах.

по губернії
, а в інших
до 4,5%).

у міських
рковців та
цей період
д загальної
й показник

ежності від
період 1875-

и платники
Черкасах
іста менше
н в той час
ристі міста
гли скласти
н вузькими
в добробуті
бо взагалі не

у виборах
ні платники
нув досягти,
ої збори. За
ю платників
чином своєї
увалися¹⁰. Із
складали саме
то платники

великих та середніх податків навіть разом не перевищували тих, хто сплачував на користь міста дрібні платежі. Так, по губернії виборці ІІ розряду складали 78,9%, ІІІ - 17,3%, І - 3,8%. Характерним було те, що практично у всіх містах губернії розподіл виборців співпадав з середніми даними. Певним винятком були Черкаси і Тараща, де виборці І розряду складали відповідно 1,1% та 9,5%.

Не менш цікаві матеріали за той же рік були зібрані ревізорами про розподіл осіб, які отримали освіту, за розрядами. На жаль, даних з цього питання по губернському місту немає.

Особи, які мали вищу та середню освіту в повітових містах, у всіх розрядах складали меншість: І - 9,5%; ІІ - 4,5%; ІІІ - 0,4%. У Василькові зовсім не було виборців, що отримали освіту. В інших містах їх кількість не перевищувала в середньому 10 чоловік (Канів, Сквира, Тараща, Черкаси, Чигирин). Письменні у повітових містах в середньому складали 3/4 всіх виборців І розряду (79,8%) та половину ІІ розряду (49,85), а в ІІІ - 26,7%.

Неписьменні в середньому складали 1/10 виборців І розряду, майже половину ІІ і біля 3/4 ІІІ розряду. У деяких містах неписьменні переважали у всіх розрядах (Тараща: І - 57,9%; ІІ - 68%; ІІІ - 83,7%). В інших ця категорія виборців представляла майже 3/4 виборців ІІ розряду (Канів - 79,3%, Чигирин - 70,4%) та 9/10 в ІІІ розряді (Канів - 86,3%, Сквира - 94,7%, Черкаси - 89,8%, Чигирин - 95,2%)¹¹.

Таким чином, у І розряді особи з вищою та середньою освітою складали менше 1/10, а в ІІ - 1/20 загальної кількості всіх виборців. У ІІІ розряді на 300 чоловік припадала 1 освічена особа. Якщо два перші розряди і відрізнялися вищим відсотком письменних виборців порівняно з ІІІ, то ці особи складали лише половину від загальної кількості в ІІ розряді (49,8%). Характерна ж риса ІІІ розряду - перевага неписьменних.

Отже, представники панівних верств населення потрапили до перших двох розрядів, а результати виборів цілої третини гласних знаходилися в залежності від випадку та мапіпуляцій з неписьменною більшістю ІІІ розряду.

Наведені факти вказують на загальний рівень освіти в губернії та дають можливість уявити рівень обізнаності людей, які ставали на чолі міського господарства повітових міст і займалися вирішенням їх нагальних потреб¹².

Досить несподіваною була і ситуація по розподілу виборців на розряди за віросповіданнями згідно з даними 1879 р.¹³ Зібрані матеріали свідчать про те, що, за рідким винятком, у більшості міст серед виборців І та ІІ розрядів переважали євреї, які поступалися православним лише в ІІІ розряді, за винятком Умані. Якщо врахувати, що євреї представляли лише 33,3% всіх виборців, то не можна не визнати, що при розподілі на розряди вони мали значний вплив на обрання 2/3 гласних від І та ІІ розрядів. Саме в цих розрядах вони переважали, а це не співпадало з їхньою чисельністю. І хоча православне населення в більшості міст Київської губернії переважало, це не позначилося на кількості виборців. Даний факт можна віднести до певних недоліків існуючого закону та його реалізації на місцях. У середньому ж по губернії у І розряді православних було 27,6%, євреїв - 62%, католиків - 6,4%; у ІІ розряді православних - 44,7%, євреїв - 48,8%, католиків - 3,9%; у ІІІ розряді православних - 71,1%, євреїв - 26,3%, католиків - 1,6%. В окремих містах католики не мали свого представництва або його мали особи інших віросповідань.

Наведені матеріали ревізії засвідчують значну перевагу серед виборців по розрядах представників непривілейованих станів і особливо міщан, перевага яких простежується у всіх розрядах. У деяких містах губернії вони складали від 70 до 90 відсотків виборців (Умань, Черкаси). Кількість же делегованих від привілейованих станів по губернії була мінімальною в I розряді (досягала лише 2,2% у Таращі). Мінімальне представництво було у Черкасах (0,05%), а в Сквири його взагалі не було. У двох інших розрядах їх кількість коливалася від 1 до 14%. Надані ревізорам документи засвідчують, що більшість виборців складалася з домовласників, які найбільше по губернії були представлені в III розряді (73,3% від всіх виборців), а потім в II розряді (15%) та I (2,1%).¹⁴

Таким чином, при перевазі в кожному розряді осіб непривілейованих звань та станів вибори гласних залежали саме від них. Лише в I розряді об'єднання купців та представників привілейованих станів створювало більшість щодо міщан, але таке математичне об'єднання в реальному житті існувало не завжди.

Дослідження становища виборців буде неповним, якщо не розглянути розміри платежів у кожному розряді. Відносно вишого, середнього та нижчого розміру платежів виборців на користь міста точні матеріали ревізійним чиновникам надіслали лише п'ять міст: Звенигородка, Радомисль, Умань, Черкаси та Чигирин.¹⁵

У повітових містах середній розмір оціночного збору на I розряді складав 16 руб. 76 коп., на II - 5 руб. 27 3/4 коп., на III - 98 3/4 коп.

У містах ці збори мали таку кількість: Звенигородка в I розряді - 15 руб. 84 коп., в Радомислі - 24 руб. 95 коп., Умані - 22 руб. 90 коп., Чигирині - 3 руб. 25 коп.; у II розряді - Звенигородка - 4 руб. 47 коп., Радомисль - 9 руб. 1 коп., Умань - 6 руб. 50 коп., Чигирин - 1 руб. 13 коп.; у III розряді - Звенигородка - 70 коп., Радомисль - 1 руб. 97 коп., Умань - 90 коп., Чигирин - 38 коп.

Середній розмір об'єднаного платежа оціночного та з торговельних документів (осіб, що торгували, володіли в містах нерухомим майном) у I розряді - 34 руб. 63 1/2 коп., у II - 6 руб. 62 1/4 коп. Наведені вище дані дають можливість говорити, що середні показники не вказують на розміри зборів, які існували в окремих містах.

На жаль, Київська управа не надіслала детальних повідомлень про вищі, середні та нижчі розміри кожного з міських платежів окремо. В Києві середній розмір зборів виборців у I розряді складав - 368 руб. 75 коп., II - 49 руб. 45 коп., III - 15 руб. 45 коп. Найвищий розмір платежів виборців у Києві: I розряд - 1234 руб., II - 98 руб. 75 коп., III - 30 руб. У повітових містах середня кількість вищого розміру оціночного збору в I розряді - 25 руб. 9 1/2 коп., в II - 11 руб. 22 коп., III - 3 руб. 61 3/4 коп. Об'єднаний оціночний збір та з торговельних документів становив: I розряд - 63 руб. 22 1/4 коп., II - 13 руб. 78 1/4 коп., III - 12 руб. 37 1/2 коп.

Найбільші розміри платежів на користь міста окремих виборців припадали на тих, хто йшов за змішаним цензом, тобто сплачував збори з оціночних та торговельних документів. За винятком Умані та Радомисля, розміри ці були невеликими, наприклад: Звенигородка - 37 руб., Черкаси - 11 руб. 28 1/2 коп., Чигирин - 17 руб. 25 коп.

Які невисокі, 1/2 коп.), та з торги коп., III - містах, з Звенигородом коп., а в Чигирині

Отже сплачували тон у діял

У тут по розряді кількості, Рочподіл виборців складала з цієї категорії

За відповідні I та II розряди (26,9%)

Зарплати письмінські, які час вибірів 80% всіх, 79,4% всіх

За земельні становища розряду: I кількості в

Вибірів більш величина привілейованою, що на I та II всіх виборів

Приблизно розрядах (більшість: в I та II відповідно)

За це різничається, представлена (відповідно в складі I та II відповідно)

За це письменні уставами

д виборців
во місцан.
їрній вони
лькість же
лькою в І
тво було у
озрядах їх
свідчують,
по губернії
в ІІ розряді

лійованих
в І розряді
творювало
ному житті

роздягнути
та нижчого
ревізуючим
ель, Умань,

на І розряді
оп.

яді - 15 руб.
Чигирині - 3
шль - 9 руб.
ІІ розряді -
п., Чигирин

рговельних
майном) у І
є дані дають
міри зборів,

омлень про
мо. В Києві
5 коп., ІІ - 49
рців у Києві:
зових містах
25 руб. 9 1/2
ночний збір
4 коп., ІІ - 13

их виборців
ував збори з
Радомишля.
б., Черкаси -

Якщо вищі розміри платежів на користь міста окремих виборців невисокі, то нижчий їх розмір досягає можливого мінімуму в ІІІ розряді (21 1/2 коп.). У середньому нижчий розмір спільногоплатежу оціночного збору та з торговельних документів у І розряді - 14 руб. 15 1/2 коп., ІІ - 2 руб. 51 коп., ІІІ - 3 руб. 24 1/2 коп. Мінімальний платіж окремих виборців у всіх містах, за винятком Києва, дуже низький, наприклад: Київ - 45 коп., Звенигородка - 39 коп., Радомишль - 27 коп., Умань - 11 коп., Чигирин - 8 коп., а в Черкасах він майже символічний - 1/4 коп.¹⁶

Отже, більшість виборців у Київській губернії складали люди, які сплачували на користь міста дрібні та середні податки. Саме вони і задавали тон у діяльності органів самоврядування¹⁷.

У губернії також спостерігається нерівномірність розподілу виборців по розрядах. Так, виборці ІІІ розряду складали майже 80% від загальної кількості, тоді як виборці ІІ розряду тільки 16,8%, а І розряду лише 3,8%. Розподіл по розрядах окремих категорій не співпадав з розподілом по розрядах виборців взагалі. В окремому розряді кількість осіб даної категорії часто складала значно більший або менший відсоток відносно загальної кількості людей цієї категорії, ніж всі виборці цього розряду відносно загального їх числа.

За віросповіданням. Православні виборці розподіляються по розрядах відповідно до числа виборців розрядів. Що стосується виборців-іудеїв, то в І та ІІ розрядах вони становили відносно більший відсоток (відповідно 7,7% та 26,9%).¹⁸

За рівнем освіти. Більшість виборців, які мали вищу та середню освіту, та письменних (86,2% та 43,1%) були представлені в І та ІІ розрядах. У той же час виборці цих розрядів складали лише 20,1% від загальної їх кількості. 80% всіх неписьменних виборців відносiliся до ІІІ розряду і становили 79,4% всіх виборців.

За званнями та станами. Представники непривілейованих звань та станів розподілялися за розрядами пропорційно до числа виборців кожного розряду: І - 3,3% всіх непривілейованих, ІІ - 17%, ІІІ - 79,7% від загальної кількості виборців.

Виборці привілейованих звань та станів у І та ІІ розрядах складали більш великий відсоток, ніж у ІІІ. Порівнюючи такий розподіл по розрядах привілейованих та непривілейованих виборців, не можна не звернути увагу, що на І та ІІ розряди припадав відносно більший відсоток перших (35,2% від всіх виборців цієї категорії), ніж других (20,3%).

Приблизно 9/10 всіх купців були представлені в двох перших вищих розрядах (відповідно 70,3% та 18,8% від загального їх числа). Навпаки, більшість міщан, приблизно 4/5 їх кількості, були представлені в ІІІ розряді, а в І та ІІ відповідно 1,8% та 16%.

За цензом. Розподіл за розрядами домовласників та торговців дещо різничається. Більшість домовласників (8/10 від загальної їх кількості) були представлені в ІІІ розряді і лише 1/5 розподілялася по І та ІІ розрядах (відповідно 2,4% та 16,2%). Переважне ж число торговців - 3/4 - перебували в складі І та ІІ розрядів (відповідно 37,2% та 37,7%), а 1/4 - в ІІІ розряді.

За цензом та освітою. Матеріали про розподіл за розрядами освіченіх, письменних і неписьменних домовласників та торговців були надані лише уп'явами Звенигородки, Таращі, Черкас і Чигирині. Із цих повідомлень

випливає, що серед домовласників найбільший відсоток тих, хто отримав вищу та середню освіту, перебував у II розряді (63,4%), потім у I (26,7%). Більшість письменних та неписьменних була в III розряді (87%).

Що стосується торговців, які отримали вищу та середню освіту, то вони розподілялися майже рівномірно між I та II розрядами і їх кількість була дуже незначною. Максимальний відсоток письменних торговців припадає на I розряд (58%), потім на II (32,92%). Більше 9/10 всіх неписьменних торговців були виборцями I і II розрядів (відповідно 46,9% та 48,7%)¹⁹.

Внаслідок поділу виборців на розряди в I - більшість виборців складали купці-їudeї, що володіли будинками. У II та III розрядах повітових міст - міщани-домовласники, причому половина членів II розряду та 3/4 III - неписьменні. Половина ж II розряду складалася з їudeїв. У Києві в II розряді більшість становили купці, які в той же час були домовласниками, а в III жодна категорія виборців не складала більшості²⁰.

Склад міських виборців викликав занепокоєння уряду. Ситуація в губернії підводила ревізорів до думки, що більшість виборців виявить байдужість до питання міського управління, особливо при вирішенні питання про міське керівництво.

Крім цього, в матеріалах ревізії Київської губернії часто зустрічається повідомлення про порушення 17 статті міського Положення. В ній регламентувалося складання виборчих списків, тобто про допускання до виборів осіб, які відповідали всім вимогам закону. Незрозуміла редакція цієї статті, в якій не було точно відмічено про сплату податків протягом двох років, призводила на практиці до того, що до виборчих списків включали тих торговців, які проживали в місті два роки, сплачуючи кошти з торговельних документів протягом меншого терміну або навіть вперше перед самими зборами.

Таке тлумачення 17 статті відкривало широкий простір для зловживань на зборах. До списку виборців міг потрапити кожен, хто сплачував незначну суму за промислове або приважницьке свідоцтво. Іноді ж кандидати на виборні громадські посади шляхом купівлі маси дешевих торговельних документів перед самими зборами створювали собі необхідну кількість відданіх виборців, що відповідало сумі пожертвувань на купівлю ними фіктивних торговельних документів для виборців.

Доказом такої практики може бути циркуляр від 28 лютого 1881 р., надісланий ревізорам. У ньому відзначалося, що Київська міська управа засвідчила випадки порушення 17 статті міського положення. Уманська управа відзначила факт обрання гласним особи, яка проживала в місті і не сплачувала податки, але внесла перед зборами на користь міста 3 рублі з промислового документа (міщанин Сруль Мейдель), а Радомишльська управа відкрито підтвердила, що у виборчі списки вносились особи, які мешкали в місті менше двох років і сплачували кошти на користь міста перед зборами²¹.

Всі ці недоліки ревізуючі чиновники вважали за необхідне відправити і додати пункт у положення про вибори, що виборчими правами не повинні користуватися особи, які хоч і придбали по місту торговельні документи, але не проводили по них ніякої торгівлі або промислові. Отже, ті верстви

населення, вищою та се у всіх розрядах

Таким розряді купці неписьменні місць серед вирішенню нового міського

Як ми об'єктивні неоднозначно вимагає подорожні

¹⁹Події
Н.И. К истории
1885. - С.413-4
В 2-х ч. - Харь

²⁰Транс-
копості Київ-
міському Й су-
соціально-кла-
журнал. - 1986
Автореферат д

²¹Російсь-
-РНБ). - Ф.600

²²Записки
в городах Черн-

²³РНБ. - 4

²⁴Там са-

²⁵Там са-

²⁶Там са-

²⁷Там са-

²⁸Там са-

²⁹Положі-

губернським. - СП

³⁰РНБ. - 1

³¹Там са-

³²Там са-

³³Положі-

³⁴РНБ. - 1

³⁵Там са-

³⁶Гам са-

³⁷Положі-

³⁸Там са-

³⁹РНБ. - 1

The que-
basing on the
O. Polovtsov in

Отри

населення, на які розраховував уряд у міських справах, наприклад, особи з вищою та середньою освітою, представники привілейованих звань та станів у всіх розрядах знаходилися у меншості.

Таким чином, переважаючий вплив на результат виборів мали в І розряді купці, а у ІІ і ІІІ розрядах - міщани-домовласники, в своїй більшості неписьменні, а також дрібні платники міських зборів. Подібний розподіл місць серед груп населення на виборах, на думку адміністрації, не сприяв вирішенню міських справ і самоврядуванню. Це було враховано при ухваленні нового міського Положення 1892 р.

Як ми з'ясували, проблеми відповідності адміністративних реформ об'єктивним потребам суспільства є надзвичайно важливими. Складність і неоднозначність відповідного історичного досвіду українського суспільства вимагає подальших додаткових досліджень у всеукраїнському масштабі і на регіональному рівні.

Ситуація в цій ситуації виявить інні питання
стригається
ння. В ній
відсутність до
редакція цієї
затягом двох
включали
чи кошти з
перше перед

зловживань
зав незначну
кандидати на
торговельних
ну кількість
піділюють ними

того 1881 р.
іська управа
я. Уманська
а в місті і не
ста 3 рублі з
комишльська
сь особи, які
міста перед

не виправити
чи не повинні
і документи,
е, ті верстви

¹Поднесено П.Н. Местное управление в России. - СПб.: Тип. М.Хана, 1884; Димитров Н.И. К истории Городского положения 1870 г. // Статьи по истории русского права. - СПб., 1885. - С.413-451; Фесенко И.О. К вопросу о реформе городских общественных управлений. В 2-х ч. - Харків: Тип. "Южного Края", 1890. - Ч.1.

²Гращевський М. Людність міста Києва. До питання про певність і повноту обліків людності Києва // Праці комісії для вивчення фінансових справ: Господарство Києва в минулому й сучасному. - К.: Госиздат, 1929. - Вип.5. - Ч.1. - С.28-52; Кулінська С.Ю. Зміни в соціально-класовій структурі населення Києва в II пол. XIX ст. // Український історичний журнал. - 1986. - №12. - С.61-67; Гуменюк А.О. Міста Правобережної України в II пол. XIX ст. Автореферат дис.... канд. історич. наук. - К.: Інститут історії АН України, 1993.

³Російська Національна бібліотека ім.М.С.Салтикова-Щедрина (Санкт-Петербург) (зап. - РНБ). - Ф.600. - Спр.47. - Арк.19.

⁴Записка сенатора А.Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии: В 2-х ч. - СПб., 1882. - Ч.1. - С.50.

⁵РНБ. - Ф.600. - Спр.1443. - Арк.10.

⁶Там само. - Спр.940. - Арк.11.

⁷Там само. - Арк.19.

⁸Там само. - Арк.35.

⁹Там само. - Спр.942. - Арк.76.

¹⁰Там само. - Спр.945. - Арк.68.

¹¹Половцов А.А. Извлечение из всеподданнейшего отчета по ревизии Киевской губернии. - СПб., 1882. - С.92.

¹²РНБ. - Ф.600. - Спр.1119. - Арк.15.

¹³Там само. - Спр.940. - Арк.90.

¹⁴Там само. - Спр.949. - Арк.67.

¹⁵Половцов А.А. Указ. соч. - С.102-103.

¹⁶РНБ. - Ф.600. - Спр.948. - Арк.62.

¹⁷Там само. - Арк.63.

¹⁸Там само. - Арк.65.

¹⁹Половцов А.А. Указ. соч. - С.83-85.

²⁰Там же. - С.85.

²¹РНБ. - Ф.600. - Спр.945. - Арк.111.

The question of correspondence of the administrative reform to objective needs of society basing on the materials of revision in Kyiv and Chernihiv gubernias made by the senator O. Polovtsov in 1880-1881 is investigated.

Отримано 15.12.2004.

ЗОВНІШНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Аналізуються зовнішні чинники формування української державності в період з 1991 р. до сьогодення. Реалізація Україною її міжнародної правосуб'ектності визначається як одна з найважливіших складових процесів українського державотворення.

Активна зовнішньополітична діяльність України, реалізація її міжнародної правосуб'ектності стали важливими чинниками процесів українського державотворення.

Основні принципи зовнішньої політики України були закладені в Декларації про державний суверенітет від 16 липня 1990 р.¹

Ці принципи були визнані основоположними для незалежної держави. Подальший розвиток подій підтверджив правильність і далекоглядність положень, записаних у Декларації. Хоча варто відзначити, що у період від схвалення Декларації до проголошення Акту незалежності зовнішньополітичні можливості України були доволі обмеженими, оскільки фактично наша держава залишалася союзною республікою в складі СРСР.

Повноправним суб'ектом міжнародного права Україна стала тоді, коли набула статусу самостійної держави в результаті прийняття Верховною Радою УРСР Акту незалежності України та проведення 1 грудня 1991 р. Всеукраїнського референдуму. Опосередкованим свідченням цього стало міжнародне визнання України: на кінець 1991 р. Україну визнали 68, 1992 р. - вже 132, а в 1993 р. - 149 держав. На початок 2001 р. їх налічувалося 165².

Масштаби визнання та встановлення дипломатичних відносин з іноземними державами були безпрецедентними. Вони засвідчили, що "міжнародне співтовариство розглядає незалежну Україну як запоруку стабільності на теренах колишнього СРСР і гарантію незворотності процесів у Східній Європі"³. Напевно, що цивілізований і мирний шлях побудови суверенної держави відіграв важливу роль у тому, що незалежна Україна досить швидко і переконливо здобула визнання у світі. Суттєву роль у формуванні миролюбивої і добросусідської спрямованості зовнішньої політики України відіграла Заява Верховної Ради України від 24 жовтня 1991 р. "Про без'ядерний статус України". Заява містила низку принципових положень політики незалежної України щодо ядерної зброї та засобів її доставки. Верховна Рада заявила, що наявність на території України "ядерної зброї колишнього Союзу РСР є тимчасовою" і ця зброя "знаходитьться під контролем відповідних структур колишнього Союзу РСР", а Україна "наполягає на праві свого контролю над незастосуванням ядерної зброї, розташованої на її території"⁴.

¹ Парахіна Марія Богданівна - кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Національного університету імені Тараса Шевченка.

Фор
проголосу
значення
території
входячи
можливост
з правою
дотримув
скороченн
ядерних ос
знаходять
брать учас
через існує

Зобо
Інституту
кроки у 1
міжнародн
боку країн
секретар С
ядерну збр
світу..., а е
та спалах
ї справжн

Ваго
незалежн
концепту
змінення
Верховної
політики
міжнародн
забезпече
інтересів
чином: ст
національ
економічн
господарс
забезпече
України.

З огл
політики
національ
"Таким чи
і побудови
поступові
свого місц

Зовсі
України я
є гарантув

Формулюючи стратегічний напрям щодо ядерної зброї, Верховна Рада проголосувала, що Україна проводитиме політику, "спрямовану на повне знищенння ядерної зброї та компонентів її базування, що розташовані на території Української держави" і має намір зробити це "умінімальні строки, виходячи з правових, технічних, фінансових, організаційних та інших можливостей, з належним забезпеченням екологічної безпеки"⁵⁵. Як одна з правонаступниць колишнього Союзу РСР Україна зобов'язалася дотримуватися положень Договору 1991 р. між США та СРСР про скорочення стратегічних наступальних озброєнь в частині, що стосується ядерних озброєнь та вживати заходів для знищенння всіх інших озброєнь, що знаходяться на її території, і з цією метою, в разі необхідності, вона готова брати участь у переговорах з усіма зацікавленими сторонами, в тому числі через існуючі багатосторонні механізми в галузі роззброєння⁵⁶.

Зобов'язання позбавитись ядерної зброї, за словами дослідника з Інституту стратегічних досліджень Г.Перепелиці, так само, як і практичні кроки у цьому напрямі, стали однією з найважливіших передумов міжнародного визнання суверенітету та незалежності України, особливо з боку країн "ядерного клубу"⁵⁷. Таку ж думку висловив і колишній Генеральний секретар ООН Б.Бутрос-Галі, відзначивши, що "рішення України відвести ядерну зброю зі своєї території показало видатний приклад іншим народам світу..., а в тому регіоні, де останнім часом виникають різноманітні кризи та спалахують конфлікти, Україна залишається джерелом стабільності і справжнім захисником миру"⁵⁸.

Важому роль у створенні теоретичної бази зовнішньої політики незалежної України відіграла Верховна Рада України. З погляду концептуальної визначеності зовнішньополітичного курсу держави та змінення її міжнародно-правового статусу важливою віхою стало прийняття Верховною Радою 2 липня 1993 р. документу "Основні напрями зовнішньої політики України". У цьому документі найголовнішою вимогою для міжнародної діяльності нашої держави визначалось повне та ефективне забезпечення національних інтересів України. Основні групи національних інтересів у сфері міжнародних відносин були сформульовані наступним чином: стратегічні та геополітичні інтереси, пов'язані з гарантуванням національної безпеки України та захистом її політичної незалежності; економічні інтереси, пов'язані з інтегруванням економіки України у світове господарство; регіональні, субрегіональні, локальні інтереси, пов'язані із забезпеченням різноманітних специфічних потреб внутрішнього розвитку України.

З огляду на політико-правове значення "Основних напрямів зовнішньої політики України", в цьому документі чітко обґрутовано зв'язок між національними і зовнішньополітичними інтересами української держави. "Таким чином, - робить висновок О.Скрипнюк, - процес державотворення і побудови вільного громадянського суспільства в Україні по суті збігає з її поступовим входженням до світового співтовариства і пошуками нею свого місця в сучасному складному, різноманітному і суперечливому світі"⁵⁹.

Зовнішня політика України спрямовувалася на утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави. Невід'ємною частиною цього є гарантування стабільності міжнародного становища України, збереження

територіальної цілісності держави та недоторканості її кордонів, забезпечення потреб громадян і підвищення добробуту народу, захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном, нарешті, поширення у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера.

Базуючись на послідовному дотриманні загальновизнаних норм і принципів міжнародного права, Статуту ООН, Гельсінського заключного акт.у ОБСЄ та інших міжнародних документів, Україна реалізує зовнішню політику на таких принципах: відкрита зовнішня політика і співробітництво з усіма зацікавленими партнерами, уникнення залежності від окремих держав чи груп держав, розбудова своїх двосторонніх та багатосторонніх відносин з іншими державами та міжнародними організаціями на основі принципів добровільності, взаємоповаги, рівноправності, взаємовигоди, невтручання у внутрішні справи, засудження війни як знаряддя національної політики, незастосування сили та загрози силою при вирішенні будь-яких міжнародних суперечок, вирішення їх виключно мирними засобами, відсутність територіальних претензій до сусідніх держав та невизнання територіальних претензій до себе, неухильне дотримання міжнародних стандартів прав людини, забезпечення прав національних меншин на своїй території та уживання належних заходів щодо збереження самобутності зарубіжних українців згідно з нормами міжнародного права, додержання принципу неподільності міжнародного миру і міжнародної безпеки, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права та сумлінне виконання всіх своїх міжнародних зобов'язань, опора у своїй зовнішній політиці на фундаментальні людські цінності та засудження подвійних стандартів у міжнародних стосунках, відсутність збройних сил інших держав на українській території та нерозміщення іноземних військ на території інших держав без ясно висловленої згоди, крім випадків застосування міжнародних санкцій відповідно до Статуту ООН, здійснення непримусових заходів (санкцій) тільки у випадках міжнародних порушень, які завдають шкоди Україні, застосування збройних сил у разі агресії чи інших збройних зазіхань на свою територіальну цілісність та недоторканість державних кордонів або при виконанні своїх міжнародних зобов'язань¹⁰.

У документах наголошується, що головними напрямками зовнішньої політики України є: розвиток двосторонніх міждержавних відносин, розширення участі в європейському регіональному співробітництві, взаємодія з державами - членами СНД, активна діяльність в ООН та інших міжнародних організаціях, підтримання контактів з українською діаспорою.

Основні напрямки зовнішньої політики, розроблені на основі Декларації про державний суверенітет, відкрили перед Україною широкі перспективи багатогранної міжнародної діяльності. Хоча слід зазначити, що на шляху реалізації суверенітету прав у сфері міжнародних відносин і встановлення безпосередніх зовнішньополітичних зв'язків на міжнародній арені Україна, як доводить член-кореспондент НАН України І.М.Мельникова¹¹, зустрілася з серйозними проблемами як внутрішнього характеру - обмеженими можливостями економічної бази, валютно-фінансовими негараздами, відсутністю власного досвіду в сучасних дво- і багатосторонніх міжнародних зносинах, опором певних політичних сил та нових політичних еліт, - так і

сумська
зовнішньо-
структур
ек одніє
Зако
політики
р., яка на
на забезп
мирного
співтовара

Зви
певні усу
обумовле
впливом
проголош
державни
небезпек
Зрозуміл
пресинг
Чорноби
ядерної зб
за тогочас
зі складу
іншого, т
політичн
а транса
прийнят
конфронта

Том
без'ядерн
можливи
травневі
зрозуміло
фактора
с відповід
відзначит
ядерної зб
мало "сер
стратегі

Від
змін на
зовнішнь
більш дин
візітів та

Сам
України в
перехід ві
до її якіс
добровіл

зовнішнього - негативними наслідками ізоляції від загальноєвропейських структур та сталими стереотипами у міжнародній сфері щодо оцінки України як однієї з республік колишнього СРСР.

Законодавче концептуальне оформлення основних засад зовнішньої політики нашої держави було закріплене статтею 18 Конституції України 1996 р., яка наголошує, що "зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами права"¹².

Звичайно, протягом чотирнадцяти років незалежності України були і певні упущення, і деякі невизначеності у сфері зовнішньої політики, що було обумовлено як відсутністю достатнього досвіду української дипломатії, так і впливом низки внутрішніх і зовнішніх чинників. Прикладом може бути проголошення нашої держави без'ядерною та нейтральною (Декларація про державний суверенітет України). Тоді правляча еліта України не зрозуміла небезпеку одночасного проголошення без'ядерності і позаблоковості. Зрозуміло, що для України зберегти ядерну зброю було важко під суттєвим пресингом світових держав. Крім того, у масовій свідомості після Чорнобильської катастрофи панувала відраза до можливості збереження ядерної зброї та неготовність фінансування її утримання. Також складно було за тогочасних внутрішньополітичних обставин, коли Україна щойно вийшла зі складу одного союзу, відразу проголошувати можливість входження до іншого, навіть у вигляді політичного блоку. Вступати до військово-політичного союзу під лідерством Росії тоді не було особливого прагнення, а трансатлантичні структури безпеки, зокрема НАТО, не були готові прийняти у свої ряди Україну, тим самим вступаючи у відкриту конfrontацію з Росією.

Тому видається, що на початку 90-х рр. ХХ ст. проголошення ідеалу без'ядерної і постійно нейтральної держави було далеко не найгіршим із усіх можливих рішень. "Інша справа, - підкresлює А.Ю.Мартинов, - що після травневих 1998 р. ядерних випробувань у Індії та Пакистані стало зрозуміло, що володіння ядерною зброєю є важливим військово-політичним фактором захисту національної безпеки та суверенітету, звичайно, якщо є відповідні ресурси для його ефективного використання"¹³. Одночасно варто відзначити, що приєднання України до договору про нерозповсюдження ядерної зброї за умови надання їй гарантій безпеки з боку ядерних держав мало "серйозний недолік: Україна віддала успадковані від СРСР 1600 стратегічних ядерних голівок практично задарма"¹⁴.

Відповідно до певних змін у внутрішньополітичному житті України і змін на міжнародній арені здійснювалися тактичні корективи до зовнішньополітичних дій. Необхідно зробити міжнародну політику України більш динамічною, ефективною. Її дієвість повинна визначатися не кількістю візитів та угод, а конкретними політичними та економічними результатами.

Саме ці принципи стали загалом ключовими для зовнішньої політики України в останні роки. На цьому історичному етапі відбувся поступовий перехід від кількісних оцінок ефективності зовнішньополітичної діяльності до її якісних характеристик. Заради зміцнення миру і безпеки Україна добровільно відмовилася від третього в світі за потужністю ядерного

арсеналу. Цей унікальний в історії міжнародних відносин акт був реальним доказом і виявом рішучості ставити над усе інтереси людства. Наступним кроком, обумовленим такою ж високою відповідальністю, було закриття Чорнобильської атомної електростанції.

Пріоритетом зовнішньої політики став захист національних економічних інтересів та створення позитивного іміджу України в світі. Стабільна, економічно сильна Україна потрібна і вигідна не лише її народові, а й Європі, всьому світу як важливий фактор стабільності, безпеки і миру, що обумовлено конкретними геополітичними умовами.

Для незалежності України урахування геополітичних реалій має особливу вагомість. Геополітичне значення виникнення у Європі нової держави під назвою "Україна" важко переоцінити. Розміри її території, чисельність населення, значний промисловий комплекс, науковий та інтелектуальний потенціали, природні ресурси - усё це вже зараз змушує сприймати Україну як значну європейську державу. Крім того, саме її розташування винятково вигідне, оскільки робить країну ключовим субрегіоном, що з'єднує своїми транспортними артеріями Захід і Схід, Північ і Південь континенту.

Європейська природа Української держави зумовлена її історією та геополітичним розташуванням. "У зв'язку з цим стратегічним напрямом української зовнішньої політики на найближче десятиліття стає активна цілеспрямована інтеграція України в європейську спільноту, - робить висновок академік НАН України С.І.Пирожков. - Шлях до Європи є для України також і шляхом змінення її незалежності"¹⁵.

У процесі реалізації інтересів України особливо важливим є встановлення та поглиблення відносин із загальноєвропейськими структурами. Так, підписання Україною 26 лютого 1992 р. Гельсінського Заключного акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі стало юридичним оформленням приєднання нової держави до загальноєвропейського процесу. 21 березня 1995 р. у Парижі Україна підписала Пакт стабільності в Європі, 26 вересня того ж року вона стала повноправним членом Ради Європи, а з червня 1996 р. - повноправним членом Центрально-Європейської Ініціативи, ще раз підтверджуючи свою належність до європейської сім'ї народів. "... Розбудовуючи Україну як незалежну європейську державу, - підkreślують П.П.Брицький і С.В.Віднянський, - український народ повертається до історичних традицій, що визначають природне місце його країни як повноправного участника європейської спільноти"¹⁶.

У перше десятиріччя незалежності України пріоритет європейського напрямку зовнішньої політики став необхідною умовою досягнення стабільності її міжнародного становища та розвитку збалансованих зовнішніх зв'язків. Європейська інтеграція для України - це не лише мета, а й довгостроковий процес, що логічно відповідає сутності розпочатих нею реформ. Важливу роль у цьому контексті відіграє поступальний розвиток двіхсторонніх зв'язків з європейськими державами. "Розбудова стосунків із західноєвропейськими державами сприяє відновленню історично традиційних політичних, економічних, культурних і духовних зв'язків

Україні тизациі економії європейської господарки просто. Ві Союзов вплив і міжнародні зв'язки застереть всюди що буде 14 червня співробітництво Основні та інвестиції наукової

Відповідно ратифікація УПС на 1995 р. У Європейському органів виконання відіграла розлюча роль ЄС на гальмує глибоке нової спільноти. Союз держав собі нової інтеграції розшири

Шість ситуації України сліти Розмежування низки конфліктів міждерегіонами НАТО,

України з європейською цивілізацією, підтримує прискорення демократизації, проведення ринкових реформ та оздоровлення національної економіки, а також створює підґрунтя для розширення участі України в європейських інтеграційних структурах і майбутнього інтегрування її господарства до загальноєвропейського та світового економічного простору"¹⁷.

Варто відзначити, що шлях України до співпраці з Європейським Союзом (ЄС) і НАТО виявився досить складним і неоднозначним. Вагомий вплив на цей процес справляли і продовжують справляти як внутрішні, так і міжнародні чинники. Переговори між Україною та ЄС розпочалися ще у вересні 1992 р. у Брюсселі. Проте, коли Верховна Рада України висловила застереження щодо приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 31 липня 1991 р., Європейський Союз заявив, що буде співпрацювати з Україною, якщо вона стане без'ядерною¹⁸. Нарешті, 14 червня 1994 р. у Люксембурзі була підписана Угода про партнерство й співробітництво (УПС) між Україною та ЄС терміном на 10 років. Основними цілями УПС є розвиток політичного діалогу, сприяння торгівлі та інвестиціям, забезпечення економічного, соціального, фінансового, науково-технічного та культурного співробітництва¹⁹.

Верховна Рада України ратифікувала УПС у листопаді 1994 р. Процес ратифікації Угоди 15 країнами-членами ЄС тривав до 1 березня 1998 р., коли УПС нарешті набула чинності.

У червні 1998 р. була затверджена Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу, що визначає основні пріоритетні напрямки діяльності органів виконавчої влади на період до 2007 р., протягом якого мають бути виконані передумови для вступу в Євросоюз. Важливу роль у цьому процесі відіграють консультації Україна - ЄС на найвищому рівні, що розпочалися з 1995 р. Проте пропозиція української сторони у Відні в жовтні 1998 р. розпочати переговори про надання Україні статусу асоційованого члена в ЄС на сучасному етапі так і не була реалізована. Головною причиною гальмування процесу залучення України до ЄС є недостатньо послідовне і глибоке реформування української економіки. "Незважаючи на прийняття нової стратегії щодо України, - відзначає А.Ю.Мартинов, - Європейський Союз дуже обережно ставиться до ідеї європейської інтеграції нашої держави і продовжує розриватись між складною дилемою: або створити собі нові економічні, політичні проблеми, які можуть виникнути при спробах інтеграції України до ЄС, який у найближчі десятиріччя перебуватиме в стані адаптації нових більш розвинутих членів після декількох хвиль розширення, або погодитися на тісніший союз України та Росії"²⁰.

Що стосується Росії, то, зважаючи на її амбіції, маємо амбівалентну ситуацію: об'єктивна необхідність співробітництва стимулює зближення України і Росії, проте цей процес гальмується претензіями частини політичної еліти РФ на гегемонію в пострадянському просторі. В ситуації невирішеності низки спільних проблем перманентно виникають моменти загострення та конфронтації між двома державами. Болючі точки російсько-українських міждержавних взаємин не змінювалися роками: співробітництво України з НАТО, борг за російські енергоносії, статус і дислокація російського

Чорноморського флоту в Севастополі, розподіл закордонної власності колишнього СРСР, деякі бар'єри в торгівлі, стан російської мови, делімітація державних кордонів тощо - все це зберігається тим замкнутим колом, за межі якого не вдавалося вийти ні президентам, ні жодному з так часто змінюваних кабінетів міністрів України і Росії, ні законодавчим органам обох країн.

Визнавши Україну одним із перших, російський уряд Б.М.Єльцина сподівався зберегти за Москвою становище керівного центру на всій території колишнього СРСР за допомогою механізму Співдружності Незалежних Держав (СНД). У документах про утворення СНД статус Співдружності навмисно не визначався. Водночас в угоді про сили спільногого призначення на перехідний період (лютий 1992 р.), в договорах про колективну безпеку (травень 1992 р.) та про укладення економічного союзу (вересень 1993 р.) передбачалося утворення наднаціональних органів, здатних розв'язувати принципові питання без узгодження з вищими законодавчими та виконавчими органами членів Співдружності. Отже, залишалася можливість для перетворення СНД на федеративну чи конфедеративну державу. "Росія, - пише В.М.Литвин, - розглядала СНД як з'юдок державного утворення, яке повинно було зберегти успадковані від Радянського Союзу зв'язки між колишніми союзними республіками. Україна вважала СНД міжнародним механізмом, який покликаний координувати процес формування якісно нових двосторонніх відносин із незалежними державами, утвореними на території СРСР. З цієї погляду, цей механізм має на меті передусім сприяти успішному розв'язанню пекучих проблем, що виникли після розпаду СРСР"²¹.

Незважаючи на недобросусідські випади, а інколи відкрито агресивну політику Росії, керівництво України стояло на державницьких позиціях. Тому минали роки, Росія не зважувалася укласти з Україною широкомасштабний договір про співпрацю. Адже в договорі належало чітко заявити про те, що сторони не мають одна до одної територіальних претензій.

Розв'язання принципових питань у взаємовідносинах України та Росії сприяло поглибленню українсько-російської співпраці у різних сферах політичного, економічного і культурного життя. У той же час зовнішня політика Росії залишалася одним із найважливіших чинників впливу на починку України щодо країн Західу, зокрема щодо євроатлантичних структур. У зв'язку з цим нагальним питанням змінення національної безпеки України стало формування власної геостратегії. Протягом першого десятиріччя незалежності України таку роль намагалась відігравати багатовекторна дипломатія. Вона вибудовувалася на спробах тактичного маневрування на геостратегічних протиріччях між Росією, США та ЄС і НАТО.

Спочатку США, зацікавлені в підтримці розширення НАТО, надали Україні певну фінансову допомогу в обмін на "холодний мир" в українсько-російських відносинах. Росія, зі свого боку, зберегла вагомі важелі впливу, які дають їй можливість частково контролювати політичний простір України. Неможливість консолідувати українську націю на певній культурно-історичній традиції поставила перед Україною проблему чіткого вибору пріоритету між Сходом і Західом як одне з найважливіших завдань зовнішньої політики нашої держави²².

П
багато
окрема
та угне
диплом
якими
потенц
Україн
страте
потенц
акий за

З
зовніш
та захід
політич
країни
напрям
ченістю
Росії, а
крайні.
Націон
необхід
випадк
переви
різних
іміджі
політич
орієнтац

Н
зближе
якого
націон
НАТО
зради
НАТО -
відносі
про осс
НАТО

П
особли
узгодж
діяльни

Р
нашої,
та тери
проти;
Центра
залиша

Проблема геостратегічного вибору постає не тільки в площині багатовекторності, але також і в аспекті двосторонніх взаємовідносин з окремими державами світу. У зв'язку з цим виникає питання "стратегічного партнерства", яке на цей час виглядає досить заплутаним, оскільки українська дипломатія часто зараховує до рангу "стратегічних партнерів" ті держави, з якими Україна має просто добре стосунки. Іноді мається на увазі скоріше потенціал розвитку взаємин аніж реальний стан речей. На сучасному етапі Україна, незважаючи на декларативні заяви, ще не має реальних і надійних стратегічних партнерів серед країн світу. Їх пошук і визначення, розвиток потенціалу взаємовідносин до такого рівня - це тривалий і складний процес, який залежить від багатьох чинників.

З часу отримання Україною незалежності головними напрямами її зовнішньої політики були і значною мірою залишаються відносини з Росією та західними країнами. Їх важливість обумовлена комплексом історичних і політичних чинників, а також потребами соціально-економічного розвитку країни. Незважаючи на певні досягнення зовнішньої політики на цих напрямах, Україна стикається із труднощами, що породжуються незадачленістю її становища як держави, яка поступово виходить із сфери впливу Росії, але ще не увійшла повноцінним членом у співтовариство європейських країн. "Зовнішньополітична активність України, - відзначають дослідники Національного інституту проблем міжнародної безпеки, - обмежена необхідністю балансування між інтересами Росії та Заходу, що в багатьох випадках призводить до тупикових ситуацій. Україна вимушена займати переважно очікувану позицію і виступати скоріше у ролі об'єкта інтересів різних потуг, аніж активно діючої сили. Це негативно позначається на іміджі держави та має наслідком загострення внутрішніх соціально-політичних сил, що дотримуються протилежних зовнішньополітичних орієнтацій"²¹.

Напевне, найбільш неприйнятним для Росії стало співробітництво і зближення України з Північноатлантичним альянсом (НАТО), розширення якого на Сході сприймається російським керівництвом як загроза національній безпеці РФ. Широкомасштабним співробітництво України з НАТО стало після підписання нею рамкового документу "Партнерство заради миру", спрямованого на розвиток контактів між збройними силами НАТО та країнами, які не входять у цей блок. Важливим кроком поглиблення відносин військового співробітництва між Україною та НАТО стала Хартія про особливе партнерство, підписана обома сторонами на саміті країн-членів НАТО в Мадриді 9 липня 1997 р.

Пріоритетними напрямками військового співробітництва в рамках особливого партнерства стали: питання оборонної політики і безпеки, узгодження основ стратегічних концепцій та воєнних доктрин, миротворча діяльність, управління кризами.

Розвиток співпраці України з НАТО зумовлений, передусім, прагненням нашої держави забезпечити свою незалежність, демократичний розвиток та територіальну цілісність, зміцнити зовнішні гарантії національної безпеки, протидіяти виникненню нових загроз миру і стабільності у регіоні Центральної та Східної Європи. Незаперечним є факт, що НАТО на сьогодні залишається найбільш ефективною в Європі структурою безпеки.

З приєднанням Польщі, Чеської Республіки і Угорщини межі НАТО розширені до західних кордонів України, яка опинилася таким чином у новій геополітичній ситуації. Сьогоднішній статус України як нейтральної та позаблокової держави ніяким чином не створює правових перешкод для співробітництва з НАТО. Українська зовнішня політика щодо статусу України як позаблокової та нейтральної держави фактично відмовилася від цих принципів, що були проголошені лише як "намір" у Декларації про державний суверенітет. Окрім деяких заяв політичних діячів, першим і єдиним випадком посилання у національному законодавчому документі на "дотримання позаблокового статусу" України була Восна доктрина України (затверджена ВРУ 19 жовтня 1993 р.)²⁴. Ні в Конституції України, прийнятій ВРУ 28 червня 1996 р., ні у Концепції (основи державної політики) національної безпеки України, ухваленій ВРУ 16 січня 1997 р., немає жодного положення, яке б визначало нейтралітет або неучасть у військових блоках як засіб досягнення національної безпеки або як форму існування України в системі міжнародних відносин. Вірогідно, що у початковий період утвердження політичного суверенітету й незалежності України посилання на позаблоковість і нейтральність мали на меті створити достатньо гнучку законодавчу оформлену базу для упередження її втягування у військово-політичний блок, що виник на теренах колишнього СРСР (Ташкентський договір), а з іншого боку - для збереження можливості тісної співпраці з існуючими європейськими та євроатлантичними структурами безпеки (ОБСЄ, ЄС, НАТО, ЗЕС, Рада Європи тощо). Тому відмова від нейтралітету та позаблоковості є для України об'єктивним процесом, що значною мірою став керівним у визначені головних зовнішньополітичних пріоритетів країни і форм співробітництва з державами-партнерами.

На основі Хартії про особливе партнерство Україна прийняла Державну програму співробітництва з НАТО до 2001 р., реалізація якої дозволила створити внутрішні умови для виконання основних завдань, визначених Хартією. Закономірним продовженням цієї програми стала Державна програма співробітництва України з НАТО на 2001-2004 рр. "Цілями цієї програми є активніше залучення України у загальноєвропейські процеси безпеки й оборони, досягнення максимально ефективного і результативного співробітництва з НАТО, визначення пріоритетів, практичних завдань і термінів виконання індивідуальної програми партнерства"²⁵.

Слід зазначити, що на євроінтеграційну політику України істотно впливають як внутрішньополітичні, так і міжнародні чинники. Основою інтегрування України в європейські міжнародні структури є її внутрішні економічні та політичні перетворення. Однак міжнародне становище України є невід'ємною певною мірою домінантною частиною просування України до ЄС і НАТО. Взаємовідносини України з Росією, США, країнами Центральної та Східної Європи, розширення НАТО і ЄС, внутрішні проблеми самого ЄС ще тривалий час вирішально впливатимуть на практичну реалізацію стратегічного напрямку зовнішньої політики України - інтегрування до єдиної Європи.

- ²⁴ Декларація
16 липня 1990
²⁵ Заява
Україна дипломатичні
"Лінія
України. - К.,
"Заява І
Збірник нормативно-правового регулювання
"Там с. 1997. - С. 38
"Межи
відносинах. - К., 1998. - С. 38
"Концепція
"Марія
політики України
Вип. 10: Міжнародні
"Зовнішньополітичні
політики. Посібник
"Україна
НПМБ, 2001.
"Брати
дні // Україна і
"Україна
"Там с. 1997. - №9. - С. 38
"Горе
"Марія
"Лінія
"Дів. 1997. - №9. - С. 38
"Україна
"Восна
"Стріл

ом у новій
альної та
шкод для
у України
я від цих
державний
випадком
тримання
тверджена
28 червня
ї безпеки
ння, яке б
сясгнення
народних
літичного
ковість і
конодавчо
чний блок,
а з іншого
ими євро
СС, НАТО,
ковості є
керівним у
ні і форм

прийняла
ізація якої
х завдань.
рами стала
1-2004 рр.
єропейські
тивного і
оритетів,
програми

ни істотно
т. Основою
внутрішні
ще України
ня України
, крайнами
ні проблеми
практичну
нтегрування

Можна зробити закономірний висновок про те, що реалізація міжнародної правосуб'ектності України є однією з найважливіших складових процесів Українського державотворення.

- ¹Декларація про державний суверенітет України: Схвалена Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. - К., 1991. - С.7.
- ²Златко А. Зовнішня політика незалежної України: 10 років випробувань і здобутків // Україна дипломатична. Науковий шорічник. Вип.2. - К., 2002. - С.10.
- ³Литвин В. М. Зовнішня політика незалежної України // Нариси з історії дипломатії України. - К.: Альтернатива, 2001. - С.623.
- ⁴Заява Верховної Ради України "Про без'ядерний статус України" // Ядерне законодавство. Збірник нормативно-правових актів / Ред. Ю.С.Шемшукенко. - К., 1998. - С.365.
- ⁵Там само.
- ⁶Там само. - С.366.
- ⁷Перепеліца Г.М. Без'ядерний статус і національна безпека України. - К.: НІСД, 1998. - С.16.
- ⁸Україна та ООН: 50 років співробітництва. - К.: Бліц-Інформ, 1995. - С.5.
- ⁹Скрипник О. Правове забезпечення основ зовнішньої політики України на сучасному етапі державотворення // Україна дипломатична. Науковий шорічник. Вип.1. - К., 2000. - С.370.
- ¹⁰Україна на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів (1991-1995). - Київ. - К., 1998. - С.38-52.
- ¹¹Мельникова І.М. Україна на міжнародній арені // Україна в європейських міжнародних відносинах. - К.: Ін-т історії України НАНУ, 1998. - 63 с.
- ¹²Конституція України. - К., 1996. - С.8.
- ¹³Мартинов А.Ю. Формування та еволюція основних принципів і напрямків зовнішньої політики України (1991-2000 роки) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип.10: Міжвідомчий збірник наукових праць. - К.: Ін-т історії України НАНУ, 2001. - С.23.
- ¹⁴Зовнішня політика України: Хрестоматія. Частина перша. Правові засади зовнішньої політики. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. - Донецьк, 2002. - С.5.
- ¹⁵Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспективна. - К.: НІПМБ, 2001. - С.13.
- ¹⁶Брицький П.П., Відапанський С.В. Україна як суб'ект історії Європи минулому і в наші дні // Україна в європейських міжнародних відносинах. Науковий збірник. - К., 1998. - С.102.
- ¹⁷Україна: утворення незалежності держави 1991-2001. - К.: Альтернатива, 2001. - С.616.
- ¹⁸Там само. - С.621.
- ¹⁹Горенко О. У новому вимірі // Політика і час. - 1994. - №6. - С.41-48.
- ²⁰Мартинов А.Ю. Вказ. праця. - С.29.
- ²¹Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991-2000). - К.: Альтернатива, 2000. - С.128.
- ²²Див. Гончаренко М. Геополітична дилема України // Економічний часопис. - 1997. - №9. - С.3-9.
- ²³Україна та Росія у системі міжнародних відносин. - С.193.
- ²⁴Весільна доктрина України // Урядовий кур'єр. - 1993. - 19 жовтня.
- ²⁵Стратегії розвитку України: теорія і практика / Заред. О.С.Вишнікова. - К.: НІСД, 2002. - С.320.

The outer factors of formation of the Ukrainian State system in the period from 1991 till nowadays are investigated. The realization by Ukraine its international legal personality as one of the most important composing processes of Ukrainian State creation is denoted.

Отримано 20.03.2005.

ПЕРЕСЕЛЕННЯ СЕЛЯН З ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ДАЛЕКИЙ СХІД НАПРИКІНЦІ XIX - ПОЧАТКУ ХХ ст.

Розглядається процес переселення селян з Лівобережної України наприкінці XIX - початку ХХ ст. Досліджуються причини переселення, ставлення до цього процесу уряду Російської імперії, хід переселень та їхній вплив на розвиток сільського господарства регіону.

Питання переселення селян Лівобережної України наприкінці XIX - початку ХХ ст. було об'єктом вивчення в наукових працях вітчизняних та іноземних дослідників-істориків та економістів. Динаміка переселенського руху в контексті розвитку капіталістичних відносин має особливе значення, бо вона дає можливість розглянути вплив нових економічних відносин на інтенсивність та масштаби переселень, їх особливість в тому чи іншому регіоні. Про важливість процесу переселення для розвитку сільського господарства Лівобережної України свідчить те, що наприкінці XIX - на початку ХХ ст. найбільша кількість переселенців на Далекий Схід була вихідцями з лівобережніх губерній.

Досліджувана проблема знайшла відображення у вітчизняній історіографії. Чимало архівних та статистичних джерел стосовно проведення столипінської аграрної реформи в цілому і переселенського руху під час її проведення зокрема увів до наукового обігу С.М. Дубровський¹. М. Яворський² проаналізував поширення серед сільського населення так званого заробітчанства та причини переселенського руху селян українських губерній. Особливості переселення селян Харківщини під час проведення столипінської аграрної реформи були проаналізовані В. Майстренком³.

Переселення селян з України в період 1861-1917 рр. досліджено в докторській дисертації М. А. Якименко⁴. Дисертантом розглянуто економічні основи аграрних міграцій на Україні. Зазначається, що однією з важливих особливостей України як економічного регіону був сильний вплив поміщицького землеволодіння на господарське життя сільського населення. Автор дослідив особливості міграції українського селянства та соціально-економічні наслідки селянських переселень.

Метою даної статті є висвітлення процесу переселення селян з Чернігівської, Полтавської, Харківської губернії наприкінці XIX - початку ХХ ст.: причини переселення, ставлення уряду до цього процесу, хід переселень та їхній вплив на розвиток сільського господарства регіону.

Переселення селян з Лівобережжя на Далекий Схід було одним із шляхів вирішення аграрної проблеми в державі. Найважливішим фактором селянських переселень був розвиток капіталістичних відносин, особливості яких в тому чи іншому регіоні мали вплив на інтенсивність та масштаби переселень.

Расвіський Сергій Михайлович - аспірант кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Серед основних причин, які змушували селян Лівобережжя переселятися, треба виділити наступні: аграрне перенаселення; безземелля та малоземелля; аграрні кризи, під час яких тисячі селян втрачали заробіток та житло; посилення методів напівфеодальної експлуатації; пошук додаткових заробітків; політично-релігійні мотиви; значна вага відробіткової системи, що призводила до широкого розмаху переселенського руху в цьому регіоні⁵. Збільшення застосування сільськогосподарських машин на Півдні України зменшувало потребу в робочих руках, що призводило до зниження зарплатні заробітчанам, значну кількість яких складали селяни лівобережніх українських губерній. Важко селянам було знайти застосування своєї робочої сили і в місті, оскільки вони були недостатньо підготовлені до роботи у промисловості, мали низький освітній рівень. Тому вихід із ситуації вбачали саме в переселенні на Далекий Схід, де були неосвоєні земельні угіддя⁶. Цьому руху селян сприяли і давні історичні традиції.

Процес переселення селян на малозаселені землі Російської імперії розпочався після реформи 1861 р., але царський уряд неприхильно ставився до цього. Тільки з 1890-х рр. уряд починає повільний відхід від політики заборони міграції. А з початком столітньої реформи почалося планомірне масове, санкціоноване урядом переселення селян. Однією з причин заборони переселення було побоювання того, що поміщицькі господарства можуть відчути брак робочих рук. Видача дозволів на переселення супроводжувалася різними формальностями, вимагаючи від тих, хто переселяється, забезпеченості необхідними для цього коштами. Не допускалися так звані "самовільні переселення"⁷. Дозвіл на переселення могли, зазвичай, одержати ті сім'ї, які після продажу власності могли отримати не менше 600-700 крб.⁸, тому що "ні на проїзд, ні на витрати на продовольство та на перше обзаведення ніякої допомоги переселенцям не надається"⁹.

Справою переселення селян до 1895 р. займалися три установи: відділ земельного поліпшення, департамент земельних справ і переселенське управління, які були підпорядковані міністерству внутрішніх справ. 19 вересня 1895 р. уряд, враховуючи постійне зростання переселенського руху, всі питання, пов'язані із справою переселення, передав переселенському управлінню, яке в 1905 р. увійшло до складу головного управління земельних справ і землевпорядкування¹⁰.

У 1895-1900 рр. з України до Сибіру переселилися 367 тис. чол., переважну більшість (84%) складали вихідці з Лівобережної України; в 1878-1895 рр. - 45485: з Полтавської губернії - 20478, з Чернігівської - 15954, Харківської - 4046 родин¹¹. У 1896-1905 рр. з Лівобережжя переселилося 276353 чол. (з них 136353 чол. - з власної ініціативи), а всього з України виїхало 415636 (216783 - з власної ініціативи), що становило 52,1% усіх переселенців держави¹². За 1896-1917 рр. кількість селян-переселенців на схід від р. Волги дійшла до 1,7 млн. чол. Найбільший відсоток - 50% - склали вихідці саме з Лівобережної України¹³.

На 100 чол. природного приросту на Лівобережжі переселенців припадало: на Полтавщині в 1886-1890 рр. - 15,4 чол.; 1891-1895 рр. - 286,3; 1896-1900 рр. - 335,9; Чернігівщині - 5,2; 171,9 та 347,5, на Харківщині - 40,9; 60,7 та 129,1 чол. відповідно¹⁴. Тобто ми бачимо постійне зростання

кількості переселенців з цих губерній. Полтавська губернія була лідером не тільки серед українських, але і серед російських губерній.

Попри всі складнощі організації переселення, “найкращий колонізаційний елемент дають малороси і особливо полтавці і чернігівці...” - відмічав у 1895 р. міністр землеробства і державних маєтностей О. Ермолов у своїй доповідній записці на ім’я царя Миколи II¹⁵. Особливо багато переселенців було саме з Полтавської та Чернігівської губерній, де було найбільше малоземельних селянських господарств та відчуvalася нестача робочої худоби (їх не мали 22,2% переселенців з Чернігівщини, 34,2% - з Полтавщини)¹⁶. У 1861-1893 рр. до Сибіру з Полтавської губернії переселилося більше 29 тис. чол. і саме ця губернія займала перше місце за кількістю селян, що виселилися¹⁷. З 22122 родин, які прибули до Приморської області протягом 1858-1914 рр., 15475 сімей були з України (69,95% загальної кількості переселенців), серед них: 40,8% складали вихідці з Чернігівської губернії, 26,2% - Київської, 22,5% - Полтавської, 12,2% - Харківської¹⁸.

На початку ХХ ст. питання, пов’язане із складним становищем безземельних та малоземельних селян, вимагало негайного вирішення. Саме тому 6 червня 1904 р. були прийняті “*Тимчасові Правила про добровільне переселення сільських мешканців і міщен-землеробів*”. Головною метою цього документу було покращення умов землекористування селян внутрішніх російських губерній за допомогою переселення. Бажанням переселення визнавалося для тих “сільських мешканців і міщен-землеробів”, які через брак землі не могли перейти до покращених форм господарювання. І навпаки, небажанням переселення визнавалося для тих, у кого малоземелля було наслідком застарілих систем ведення господарства і вони могли вирішити цю проблему за умов переходу до покращених форм господарювання¹⁹. Треба підкреслити, що закон майже не торкався такого важливого питання, як організація переселення селян.

Говорячи про важливість переселенської політики, зазначимо, що тільки з березня 1906 р. по травень 1908 р. вийшло близько 200 розпоряджень, циркулярів та роз'яснень²⁰, які торкалися цього питання. 4 березня 1906 р. вийшов Указ про створення губернських та повітових комісій²¹, яким було доручено організацію переселенської справи²². Ці комісії прагнули виселити якнайбільше безземельних і малоземельних селян, які вимагали розподілу великого приватного землеволодіння²³. Заходи щодо поповнення організації переселенської справи були продовжені в законі від 10 березня 1906 р., коли було знято обмеження з переселенського руху і дозволено вільне пересування ходоків від селян, які бажали переселитися до Сибіру²⁴.

В 1907 р. царський уряд розвинув особливу активність в переселенському питанні. Проїзні свідоцтва були видані третині переселенців. Але значна кількість селян самостійно виїжджала до нового місця мешкання, не звертаючись до влади за допомогою. Цей факт доводить, що переселенський рух не був примусовим. Також це говорить і про недовіру населення владі в переселенському питанні. В цьому ж році при Полтавській губернській земській управі було створено обласну переселенську організацію, до складу якої увійшли лівобережні губернії. На переселенське бюро при Полтавській губернській земській управі було покладено виконавчі функції переселенської

організації
кого руху
установи
та праці,

4 бе
“користу
без усяки
маючи пе
по перейс
інформов
переселен

Пер
на Далек
65957, П
Україна п
переселен
протягом
ці ж роки
переселили
- 157622
Харківськ
Сибіру пе
в 1906 р.
23695; 19
1906-1908
1936-1941
указу від¹

В наступ
1907 р. по
же час з Ч
В 1906-1908
областей -
84116 чол.
Південно-
області пр
кількості
губерній, 2
губерній і 2
Однак, не
осіб у 188
селян з Ук
потоків і з

Най
малоземе
кількістю
убагого ри
переселен

ідером не
цій коло-
їгівці..." -
ї. Єрмолов
во багато
ї, де було
ся нестача
34,2% - з
губернії
е місце за
Приморської
з загальної
Чернігівської
кої¹⁸.

новицем
ення. Саме
обромільне
етою цього
нутрішніх
переселення
через брак
навпаки,
тілля було
вирішити
ня¹⁹. Треба
итання, як
що тільки
поряджені,
зня 1906 р.
яким було
и виселити
ї розподілу
організації
906 р., коли
пересування

, в пересе-
ленців. Але
шкання, ис-
селенський
рення владі в
губернській
о, до складу
Полтавської
переселенської

організації²⁰. Поява цього органу була спричинена поширенням переселенсь-
кого руху та наданням переселеню селян державної підтримки. Земські
установи інформували селян про можливі місця переселення²¹, умови життя
та праці, переїзд, складали списки переселенців²².

4 березня 1911 р. Рада Міністрів видала Положення, за яким
“користування допомогою уряду при переселенні надається всім бажаючим
без усяких обмежень”, хоча частина селян продовжувала переселятися, не
маючи переселенських документів, втрачаючи при цьому “право на пільги
по переїзду, а також при зарахуванні землі”²³. Це відбувалося як через слабку
інформованість селян, так і через неналежне, недбале оформлення документів
переселенців, що значно погіршувало їхнє становище.

Переселенський рух охопив і Лівобережну Україну. Так, за 1883-1905 рр.
на Далекий Схід з України мігрувало 109510 чол., з них з Лівобережжя -
65957, Правобережжя - 30470, Півдня України - 13083 чол. Лівобережна
Україна посідала перше місце серед всіх районів імперії, які брали участь в
переселенні, по числу переселенців в середньому на губернію²⁴. У ціому ж
протягом 1906-1912 рр. з України до Сибіру виїхало майже 1 млн. чол.²⁵ За
ці ж роки в східні райони Російської імперії тільки з Полтавської губернії
переселилося понад 32 тис. сімей, або близько 200 тис. чол.²⁶, з Чернігівської
- 157622 чол.²⁷ Значну підтримку політика переселення отримала і в
Харківській губернії. Так, за 1885-1913 рр. з цієї лівобережної губернії до
Сибіру переселилося 200 тис. чол.²⁸, в 1906-1914 рр. - 149857 чол.²⁹, зокрема
в 1906 р. - 8323; 1907 р. - 16489; 1908 р. - 32386; 1909 р. - 29203; 1910 р. -
23695; 1911 р. - 10614; 1912 р. - 6828; 1913 р. - 8437; 1914 р. - 13882 чол. За
1906-1908 рр. переселилося 38,2% від загальної кількості переселенців в
1906-1914 рр. Ті селяни, які бажали покращити свою долю, після початку дії
указу від 9 листопада 1906 р. продавали власні ділянки і виїждали в дорогу.
В наступні роки переселенський рух почав спадати. З Полтавської губернії в
1907 р. переселилося 38784, в 1908 р. - 62470, в 1909 р. - 61450 чол.; за цей
же час з Чернігівщини переселилося 57365, 55624 та 37720 чол. відповідно³⁰.
В 1906-1916 рр. основну масу переселенців до Приморської та Амурської
областей складали вихідці із українських губерній: з Лівобережної України -
84116 чол. або 32% усіх переселенців, Правобережної - 61206 чол. (23,58%),
Південної - 21461 чол. (8,2%). З 22122 родин, які прибули до Приморської
області протягом 1858-1914 рр., 15475 сімей були з України (69,95% загальної
кількості переселенців), серед них: 40,8% були вихідцями з Чернігівської
губернії, 22,5 - Полтавської, 12,2 - Харківської³¹. Частка вихідців з українських
губерній становила 166873 чол. або 60,42% усіх переселенців 1850-1916 рр.
Однак, незважаючи на збільшення кількості переселенців із України з 107927
осіб у 1883-1905 рр. до вже зазначененої кількості в 1906-1917 рр., питома вага
селян з України дещо знизилася. Це було пов'язано зі зростанням міграційних
потоків з інших губерній Російської імперії.

Найголовнішими причинами переселення селян були безземелля і
малоземелля. “Переселення було викликано головним чином недостатньою
кількістю надільної землі, з якої селянська сім'я не могла добути наїть
убогого річного харчування”³². Ті, хто мав 10 і більше десятин землі, не хотіли
переселятися на нові місця. Найбільшу частку переселенців складали селяни,

які були гірше забезпечені землею. На Полтавщині в 1909 р. безземельні переселенці складали 5%, ті, хто мав 0,1-3 дес. - 64; 3,1-5 дес. - 20%, всього 89%³⁸. Так, якщо у 1905 р. середній селянський наділ у Харківській губернії складав 7,3 дес. землі, то у селян-переселенців цей наділ в 1906-1908 рр. складав 3,4, а в 1909-1910 рр. - 3,1 дес.³⁹ Переселенські сім'ї були вдвічі гірше забезпечені худобою за тих, хто залишався⁴⁰. Щоб переселитися на нове місце, потенційному переселенцю необхідно було мати досить великих коштів. Вони бажали розпочати нове життя, пов'язане з веденням сільського господарства. Ці селяни складали основну масу переселенців, тобто були не бідняками, а селянами середнього достатку, які не мали достатньої кількості землі, але мали кошти на переселення. Вони, в основному, мали одного коня та не велику кількість худоби, завдяки продажу якої отримували необхідні для переселення гроші. Переселялися і бідні селяни, які мали на меті знайти на новому місці роботу, хоча деято з них мріяв про влаштування власного господарства, але найчастіше вони або поверталися назад, або ставали найманими робітниками⁴¹.

За даними організацій, які брали участь в справі переселення селян, в середньому переселенська родина складала до 7 чол. обох статей. Чоловіків до 10 років було 36,5%, від 10 до 17 років - 16,1%, від 18 до 60 років - 44,6%, понад 60 років - 2,6%. На 100 чоловіків припадало 89 жінок⁴². Тобто загальне число чоловіків до 18 років в переселенських родинах складало 52,6%. І саме спроба покращити майбутнє молоді була однією з поважних причин переселення.

В ході переселення дуже важливим моментом було інформаційне забезпечення цього процесу. Відомості про стан справ в місцях майбутнього проживання селяни отримували різними шляхами. Так, легальні переселенці у 69% випадках користувалися послугами ходоків, завданням яких було ознайомитися з умовами життя на новому місці, роздивитися земельний наділ⁴³ і в разі отримання позитивної інформації приписатися до місцевої громади і повідомити про це родини, які їх відправили, у 31% - орієнтувалися на листи від знайомих та чутки. Ситуація серед нелегальних переселенців виглядала інакше. Тільки 29,6% самовільних переселенців отримували інформацію від ходоків, 42,3% - з листів, 28,1% - з чуток⁴⁴. Отже, успішність переселення селян, особливо легальних, багато в чому залежала від інформації, яку вони отримували від ходоків, котрих спеціально відряджали до майбутнього місця проживання від однієї чи декількох родин. Харківська земська губернська управа зазначала, що "необхідна найбільша широка популяризація відомостей... Селяни, які запікалися переселенням, повинні бути докладно ознайомлені про нові місця колонізації, про характерні особливості цих місць, про умови ведення сільського господарства в залежності від іншого клімату, іншого ґрунту і т.д."⁴⁵.

Під час подорожі переселенці та ходоки мали значні труднощі. Було погано організовано перевезення до місця призначення, поети рухалися дуже повільно, постійно мали місце запізнення поїздів (майже 95% усіх рейсів)⁴⁶ та затримка їх на станціях, виникали конфлікти з приводу ціни на квитки, бо деякі переселенці мали пільги на проїзд, а залізниці не бажали це враховувати. На ці недоліки звернули увагу переселенські агенти Харківської

губернські
крім цього
шляхами
огляд міг бути
часто зуміти
вбивства
чиновників
переселенців
розумів за
людів і збирати
В місцях
з боку місцевих
ведення та
відсутністю
грунтів, що
віддалені
місцевим
через деякі
- досить високі
новому місцю
застосовувати
цілінною
цим пере
П.А.Століт
землі, а ли
в 1916 р. від
влаштувати
погано⁵¹
влаштувати
факторів,
У 1910 р.
землеробі
констатував
чоловічих
землі⁵². Т
частини після
була в 1910
інтенсивні
повернати
кількість
погодити
на чому о
видно на
Харківські
а в інших
Полтавські

емельні, всього губернії 1908 рр. чі гірше в місце, ти. Вони дарства, яками, а землі, але коня та хідні для найти на засновного ставали селин, в Чоловіків - 44,6%, загальне - 52,6%. І причин інформаційне бутиного переселенічних було земельний місцевої погані власниками землі, а лише її користувачами, не маючи права її відчуження. Зі 100 опитаних в 1916 р. Харківською губернською управою переселенців про те, як вони влаштувалися, 19 чол. відповіло, що посередньо, 12 - важко, 27 - добре, 36 - погано⁵¹. Таким чином, приблизно половина переселенців погано влаштувалася на новому місці і бажала повернутися додому. Одним із факторів, який їм заважав повернутися, було малоземелля на батьківщині⁵². У 1910 р. П.А.Століпін та головний управлюючий землевпорядкуванням і землеробством Росії О.В.Кривошеїн під час поїздки до Сибіру та Поволжя констатували, що "на 1 липня поточного року в Сибіру числилося 344 тис. чоловічих душ (700000 взагалі) невлаштованих переселенців, які не мали землі"⁵³. Тому протягом 1906-1913 рр. в Україну повернулася майже четверта частина переселенців⁵⁴. Особливо велика кількість зворотніх переселенців була в 1911-1912 рр., тому що попередні два роки були найбільш інтенсивними в переселенському русі, а зазвичай селяни вирішували повернутися після 2-3 років, проведених на новому місці. Але, на нашу думку, кількість зворотніх переселенців була не такою і великою, щоб можна було погодитися з думкою про невдачу століпінської переселенської політики, на чому особливо наголошували радянські історики⁵⁵. Особливо добре це видно на прикладі кількості зворотніх переселенців з Лівобережжя. Так, в Харківській губернії в 1906-1912 рр. повернулося лише 12,5% переселенців, а в інших губерніях цей відсоток був ще нижчим: на Чернігівщині - 8,8%, Полтавщині - 9,9%⁵⁶.

В місцях переселення новоприбулі часто не мали достатньої підтримки з боку місцевої адміністрації. Зустрічалися значні труднощі: нестача коштів на ведення господарства, неможливість записатися до місцевих товариств, відсутність вільних земель, зміна сільськогосподарського циклу, клімату та грунту, побутові труднощі, важка адаптація до нових умов, неврожай, віддалені шляхи сполучення, більш важка обробка землі, погані стосунки з місцевим населенням, погана медична допомога. Тому чимало переселенців через деякий час поверталися додому, хоча вони і отримували те, чого бажали - досить велику кількість землі (в середині 30-100 дес.). Господарство на новому місці здебільшого продовжували вести екстенсивним шляхом. Не застосовували покращені системи сівозміни та добрива. Земля була переважно цілинною, і тому її треба було по кілька разів переорювати. Уряд не надавав цим переселенцям належної допомоги, на що, до речі, вказував сам П.А.Століпін. Також важливо зазначити, що селяни не ставали власниками землі, а лише її користувачами, не маючи права її відчуження. Зі 100 опитаних в 1916 р. Харківською губернською управою переселенців про те, як вони влаштувалися, 19 чол. відповіло, що посередньо, 12 - важко, 27 - добре, 36 - погано⁵¹. Таким чином, приблизно половина переселенців погано влаштувалася на новому місці і бажала повернутися додому. Одним із факторів, який їм заважав повернутися, було малоземелля на батьківщині⁵². У 1910 р. П.А.Століпін та головний управлюючий землевпорядкуванням і землеробством Росії О.В.Кривошеїн під час поїздки до Сибіру та Поволжя констатували, що "на 1 липня поточного року в Сибіру числилося 344 тис. чоловічих душ (700000 взагалі) невлаштованих переселенців, які не мали землі"⁵³. Тому протягом 1906-1913 рр. в Україну повернулася майже четверта частина переселенців⁵⁴. Особливо велика кількість зворотніх переселенців була в 1911-1912 рр., тому що попередні два роки були найбільш інтенсивними в переселенському русі, а зазвичай селяни вирішували повернутися після 2-3 років, проведених на новому місці. Але, на нашу думку, кількість зворотніх переселенців була не такою і великою, щоб можна було погодитися з думкою про невдачу століпінської переселенської політики, на чому особливо наголошували радянські історики⁵⁵. Особливо добре це видно на прикладі кількості зворотніх переселенців з Лівобережжя. Так, в Харківській губернії в 1906-1912 рр. повернулося лише 12,5% переселенців, а в інших губерніях цей відсоток був ще нижчим: на Чернігівщині - 8,8%, Полтавщині - 9,9%⁵⁶.

Таким чином, переселення селян у східні райони імперії було невід'ємною частиною столипінської аграрної реформи. Підтвердженням цієї думки є той факт, що 75% усіх переселенців до Сибіру, наприклад, з Харківської губернії з 1885 по 1914 рр., припадають саме на роки проведення реформи⁵⁸. Завдяки переселенню планувалося зменшити аграрне перенаселення губерній Європейської Росії. Слід зазначити, що переселенська політика царського уряду мала успіх серед населення Лівобережної України, хоча існував ряд недоліків під час її проведення: недовіра владі, погана організація перевезення, недостатня кількість інформації, нестача коштів у переселенців, недостатня підтримка новоприбулих на новому місці.

⁵⁸ Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. - М., 1963. - 600 с.

⁵⁹ Яворський М. Україна в епоху капіталізму. - Вип.3. Всупереч імперізму. - Х., 1925. - 310 с.

⁶⁰ Майстренко В.С. Переселення селян Харківської губернії до Сибіру в роки Столипінської аграрної реформи // Вісник Харківського державного університету. - 1997. - №396: історія. - Вип.29.

⁶¹ Якименко Н.А. Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861-1917 гг.); Автореф. дис. ... д-ра истор. наук: 07.00.02. - К., 1989. - 36 с.

⁶² Державний архів Харківської області (далі - ДАХО). - Ф.16. - Оп.1. - Спр.7185. - Арк.3-8.

⁶³ Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.828. - Оп.1. - Спр.25. - Арк.35.

⁶⁴ Дубровский С.М. Указ. соч. - С.385.

⁶⁵ Державний архів Київської області. - Ф.4. - Оп.133. - Спр.81. - Арк.5.

⁶⁶ ДАСО. - Ф.493. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.16.

⁶⁷ Переселение и землеустройство за Уралом в 1906-1910 гг. и отчет по переселению и землеустройству за 1910 г. - СПб., 1911. - С.11.

⁶⁸ Яворський М. Вказ. праця. - С.164.

⁶⁹ Итоги переселенческого движения за время с 1896 по 1909 гг; включительно / Сост. Н. Турчинова. - СПб., 1910. - С.413.

⁷⁰ Якименко Н.А. Указ. соч. - С.24.

⁷¹ Парік М. Із статистики України. - К., 1907. - С.15.

⁷² Всеподданнейший доклад министра земледелия и государственных имуществ по поездке в Сибирь осенью 1895 года. - СПб., 1895. - С.23.

⁷³ Кауфман А.А. Переселение и колонизация. - СПб., 1905. - С.209.

⁷⁴ Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. - М., 1968. - С.318.

⁷⁵ Аргурдзеков Ю. Проблемы этнической истории восточных славян Приморья и Приамурья // Славяне на Дальнем Востоке: пробл. истории и культуры. Докл. и сообщ. науч.-конф. 7-8 октября 1993 г. - Южно-Сахалинск, 1994. - С.21.

⁷⁶ Полное собрание Законов Российской империи (далі - ПСЗ). - СПб., 1907. - Т.24. - С.603-607.

⁷⁷ Сборник законов и распоряжений по землеустройству. - СПб., 1908. - С.1289.

⁷⁸ ПСЗ. - СПб., 1909. - Т.26. - С.199-201.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Левитский Л.Ф. Аграрный вопрос в России // Аграрный вопрос. Сборник статей. - М., 1907. - Т.2. - С.383.

⁸¹ Якименко М.А. Організація переселення селян в Україні в роки столипінської аграрної реформи // Український історичний журнал. - 1974. - №7. - С.32-43.

⁸² ДАХО. - Ф.304. - Оп.1. - Спр.2577. - Арк.45.

⁸³ ДАСО. - Ф.493. - Оп.1. - Спр.10. - Арк.1.

⁸⁴ ДАХО. - Ф.304. - Оп.1. - Спр.3083. - Арк.67-71.

⁸⁵ Дубровский С.М. Указ. соч. - С.395.

⁸⁶ Сидельников С.М. Аграрная реформа Столыпина. Сборник документов. - М., 1973. - С.216.

⁸⁷ Сарбай В.Г. Національне відродження України. - К., 1999. - С.287.

⁸⁸ Історія міст і сіл Української РСР. У 26-ти т. Полтавська область. - К., 1967. - С.26.

⁸⁹ Дядиченко А.Н. Статистический справочник. Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губернии в статистико-экономическом отношении. Территория и население, землевладение, сельское и лесное хозяйство, фабрично-заводская промышленность.

- торговля. - Чернігов, 1914. - С.25.
- ³³ДАХО. - Ф.304. - Оп.1. - Спр.3084. - Арк.22.
- ³⁴Майстренко В.С. Вказ. праця. - С.81.
- ³⁵Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. - К., 1961. - С.113.
- ³⁶Аргурдеко Ю. Указ. соч. - С.21.
- ³⁷Статистичний справочник по Харківській губернії. - Харків, 1911. - С.22.
- ³⁸Статистичний справочник по Полтавській губернії. - Полтава, 1910. - С.148.
- ³⁹Майстренко В.С. Вказ. праця. - С.82.
- ⁴⁰Ямзин Н. Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян. - К., 1912. - С.180.
- ⁴¹Дубровский С.М. Указ. соч. - С.398.
- ⁴²Переселенческое движение из Харьковской губернии в 1910 г. по данным Челябинской и Сызранской регистрации. - Харьков, 1911. - С.9.
- ⁴³ДАХО. - Ф.304. - Оп.1. - Спр.3088. - Арк.57.
- ⁴⁴Майстренко В.С. Вказ. праця. - С.84.
- ⁴⁵Доклады Харьковской Губернской Земской Управы губернскому Земскому Собранию очередной сессии 1912 года. По переселенческому отделу. - Харьков, 1912. - С.9.
- ⁴⁶Складов Л.Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы. - Л., 1962. - С.194.
- ⁴⁷Отчет Харьковской Губернской Земской управы Губернскому земскому собранию очередной сессии 1911 года по Переселенческому отделу. - Харьков, 1911. - С.70, 73.
- ⁴⁸ДАХО. - Ф.304. - Оп.2. - Спр.1. - Арк.55-57.
- ⁴⁹Южный край. - Харьков, 1911. - 26 апреля. - С.4.
- ⁵⁰Государственная деятельность председателя совета министров статс-секретаря П.А.Столыпина. - СПб., 1911. - Ч.1. - С.200.
- ⁵¹ДАХО. - Ф.304. - Оп.1. - Спр.10. - Арк.320-322.
- ⁵²Там само. - Арк.322.
- ⁵³Малахітов П.Н. О двух типах аграрной эволюции в России. - Улан-Удэ, 1962. - С.265.
- ⁵⁴Сарбей В.Г. Вказ. праця. - С.288.
- ⁵⁵Лось Ф.Є. Україна в роки столипінської реакції // Нариси з історії України. - Вип.11. - М., 1944. - С.73.
- ⁵⁶Погребинський О. Столипінська реформа на Україні. - Харків, 1931. - С.45.
- ⁵⁷Переселение в Сибирь из посеми губерний, входящих в состав Южно-русской областной земской переселенческой организации за 1906-1912 гг. Учёт семейного переселения. Вып.1. Издание бюро Ю.Р.О.З.П. организации. - Полтава, 1913. - С.9.
- ⁵⁸Майстренко В.С. Вказ. праця. - С.82.

The process of the resettlement of peasants from the left-bank Ukraine to the Far East at the end of XIX - at the beginning of the XX centuries is shown. The author investigates the reasons of the resettlement, the attitude of Russian Empire government to this process, the course of resettlement and its impact on the development of regional agriculture.

Отримано 27.07.2005.

РЕПУБЛІКАНІЇ

На підставі дозволу ортскомендатури, Конотопський історичний музей ім.Лазаревського... відкритий для відвідувачів... Вхідна плата для дорослих - 2 крб., для дітей до 14 років - 1 крб.

Визволення (Конотоп). - 1942. - 2 серпня.

КРАЕЗНАВСТВО

ПИРОЖКОВ Г.П.

КРАЕВЕДЕНИЕ В УКРАЇНІ
(РАЗБОР МАТЕРІАЛОВ РЯДА УКРАЇНСКИХ ИЗДАНИЙ)

Здійснено огляд декількох краснавчих видань України періоду незалежності, проведено аналіз за рубриками та тематикою, зроблено спробу скласти уявлення про стан краснавчого видавництва в країні на основі архівних та музейних документів, періодики.

В настоящее время в Украине идет процесс становления многообразных форм собственности, что является экономической основой возникновения гражданского общества. За последние годы созданы многочисленные организации, объединения, ассоциации, центры, союзы, фонды, движения, отвечающие всем необходимым характеристикам объединений гражданского общества. В 2000 г. их численность составила около 25 тыс. человек и охватили они практически все сферы общественной жизни: экономическую, социальную, политическую, духовную и др. Принятие в 1996 г. Конституции Украины позволило подвести соответствующую правовую основу под возникновение гражданского общества. Конституция провозгласила, что народ является носителем суверенитета и единственным источником власти в Украине¹. В Конституции зафиксированы права и свободы человека, позволяющие обеспечить приоритетное развитие гражданского общества.

Однако его развитие осложняется рядом факторов, среди которых – низкий уровень социального капитала, необходимого для эффективной работы неправительственных, общественных организаций², в том числе, как можно предположить, и краеведческих объединений.

В условиях становления гражданского общества, правового государства, демократической политической системы определяющим фактором гуманизации общественно-экономических отношений, формирования новых жизненных ориентиров личности должно стать образование³. Одной из главных проблем в обеспечении условий формирования активной гражданской позиции молодежи сегодня является состояние гражданского сознания педагогов - тех, кто должен реализовать гражданское образование. В его складывающейся системе заметная роль отводится краеведению (региональному). Так, в Луганском институте последипломного педагогического образования в ходе реализации Национальной доктрины развития образования разработаны модели деятельности учебно-воспитательных учреждений. В серии "Образование региона: научно-методическое сопровождение" в учебный план включены разделы, связанные с изучением регионов Украины, состояния образования в них⁴.

Пирожков Геннадій Петрович - кандидат історичних наук, член-кореспондент Российской академии природничих наук, профессор Тамбовської філії Московського державного університету культури та мистецтв.

Нов
определя
процесса.
видам пе
диаглогич
человечес
воспитан
занимає
воспитан
действите
политики,

Такі
розвития у
тизації о
як і на вс
образован
противов
активизир
люблієсл
направлен

Одна
українски
закуум. Рс
необходим
Заместите
государств
Інформаці
координови
'регион-ре

Пред
російськом

Перви
способству
справочнис
Выпускают
університет
Сумщини
українског
произведен
ідеологиче
нову кра
бытовую, т
конференці

Огром
массової п

Мног
и др.) стрем
реконструк

Новые парадигмальные основания общественной действительности определяют основной вектор изменений, касающихся педагогического процесса. Ведущим звеном таких изменений становится приданье всем видам педагогического общения, особенно в высшей школе, характера диалогичности как качества, отражающего новую демократическую основу человеческих отношений⁵. Значительное место в образовательной среде, воспитании у молодых людей чувства гражданственности и патриотизма занимает краеведческое образование. Система краеведческих знаний, воспитание в духе почтения к родному краю превращает людей в действительных хозяев своей земли, реальных участников государственной политики, активных созидающих гражданского общества⁶.

Таким образом, ведущими тенденциями современного периода развития украинского общества стали процессы гуманизации и демократизации общественных отношений. В рамках этих тенденций в Украине, как и на всем постсоветском пространстве, происходит утверждение новой образовательной парадигмы, определяемой как "гуманистическая", в противовес прежней - "просветительской". На таком общественном фоне активизировалась деятельность краеведческих учреждений и краеведов-любителей как в содержательном плане, так и в развитии новых направлений местных исследований.

Однако в программе широкого информирования о деятельности украинских краеведческих сообществ за пределами государства сложился вакуум. Российским исследователям, например, практически недоступна необходимая информация как на уровне государств, так и регионов. Заместитель генерального директора Днепропетровской областной государственной телерадиокомпании В.М.Дрещак пишет: "Недостатня інформаційна активність України за кордоном. На місцях - слабка координованість просування інформації на закордонну аудиторію на рівні "регіон-регіон"⁷.

Предлагаемый анализ составлен на основе оказавшихся доступными российскому читателю ряда украинских изданий.

Первое, что заметно, - развитию краеведения в постсоветской Украине способствует массовый выход разнообразных изданий, прежде всего справочной литературы - энциклопедий⁸, словарей и указателей⁹. Выпускаются местные специальные издания. Так, Сумський юридичний університет для этих целей создал специальную редакцию "Енциклопедія Сумщини"¹⁰. Появляются исследовательские работы по истории украинского краеведения¹¹ и его представителей¹². Активно переиздаются произведения, которые не могли быть напечатаны в советской Украине по идеологическим соображениям, - они позволяют ввести в научный оборот новую краеведческую информацию (часто оригинальную - психологическую, бытовую, ментальную)¹³. Традиционны разнообразные краеведческие конференции¹⁴, семинары¹⁵.

Огромное количество краеведческих материалов публикуется в массовой периодике¹⁶, в том числе за границей¹⁷.

Многие представители творческих профессий (художники, фотографы и др.) стремятся запечатлеть памятники старины, по рассказам и описаниям реконструировать памятники культуры и архитектуры. Так, художник

М.Бондаренко по фотографиям восстановил на холсте здание Успенской церкви и передал полотно Сумскому областному краеведческому музею¹⁸.

Ликвидация цензуры позволила расширить тематику краеведческих исследований. Краеведы изучают историю родов¹⁹, фабрик²⁰ и храмов²¹, отдельных земель и территорий²², медицинских учреждений²³, театров²⁴, музеев²⁵. В центре их внимания - жизнь и творчество известных уроженцев родного края²⁶, публикуются статьи о меценатах, списки благотворителей²⁷.

В научный оборот вводятся новые, ранее неизвестные (часто закрытые в спецхранах) документы, которые позволяют расширить видение многих казалось бы уже известных вопросов. Так, о творческих связях А.С.Пушкина с Украиной, людях, близко знавших и общавшихся с великим поэтом, пишет краевед В.В.Терлецкий²⁸, который, в частности, утверждает, что с экономистом Н.И.Тарасенко-Отрешковым (1805-1873) А.С.Пушкин познакомился в 1832 г. с целью издавать газету²⁹. Терлецкий изучает также связи с Сумщиной К.Д.Ушинского³⁰. С.И.Побожий исследует связи с краем художника В.А.Серова³¹ и писателя И.А.Бунина³², Л.И.Овсянникова и И.В.Чернебров - А.П.Чехова³³. Изучению творческого пути земляков, истории памятников родного края посвятил свои работы С.А.Таранушенко³⁴.

Не остаются без внимания краеведческие аспекты крупных научных тем. Так, в области исторической географии многогранно изучается Лосицкая дорога³⁵, другие историко-географо-краеведческие сюжеты³⁶. Краеведы вносят существенный вклад в изучение археологии³⁷, кульгурологии³⁸, краеведческого памятниковедения³⁹ и т.д.

Особое место в творчестве краеведов занимают темы, связанные с изучением истории жизни и деятельности персон, внесших заметный вклад в развитие науки, культуры, искусства Украины: восстанавливаются забытые в советское время имена⁴⁰, воссоздаются биографии тех, кто эмигрировал от советской власти⁴¹. Так, К.К.Васильев восстанавливает биографию "писателя, теоретика украинской geopolitiki, врача Украинской повстанческой армии, погибшего в бою во время карательной операции НКВД" Ю.(Г.)И.Липы⁴² и других националистов⁴³.

Результаты краеведческих исследований публикуются в разных изданиях, в том числе университетских⁴⁴. Так, рубрика "Краеведство" существует в научном журнале "Сумська старовина". Журнал, основанный в 1997 г., издает Сумский государственный университет. Редакционную коллегию возглавляет ректор. В редколлегию входят доктора наук, члены-корреспонденты НАН Украины. В ее составе ученые из других городов Украины и России. Среди авторов как украинские ученые, так и исследователи из зарубежья: В.Г.Смирнов (Санкт-Петербург), Д.Н.Пуме (Прага). Основной язык - украинский, некоторые материалы публикуются на русском языке.

Анализ двух сдвоенных номеров (1999. - №№V-VI и 2001. - №№VIII-IX) показал, что под рубрикой "Краеведство" опубликовано 13 материалов, под которые отведено до 1/5 журнальной площади. К тому же многие исторические и другие статьи, помещенные в журнале, имеют мощный краеведческий аспект уже потому, что подготовлены на архивных материалах конкретного края⁴⁵.

"Історія 1
так і пер
В.Н.Тере
откритіє

Под
пам'ятньо

Пол
"Республі
интересні

Жур
дополнян

На с
(наприме
областях)

Так
 дальниеп
выбора т

Источниковая база большинства краеведческих статей разнообразна: исследователями активно и широко используются архивные и музейные документы, периодика⁴⁵.

Много внимания редакция уделяет публикаторской работе. В рубрике "Першодрук" появляются интересные для краеведов документы:

- об археологических исследованиях в конкретных регионах⁴⁷;

- из архива Путивльского государственного музея-заповедника (по истории Путивльского монастыря, XVII в.);

- из фондов Сумской областной научной библиотеки (автограф известного фольклориста, литературоведа, палеографа, члена-корреспондента АН УРСР, профессора И.Н.Попова из коллекции краеведа Г.Т.Петрова);

- фрагменты найденного уникального картографического материала о Путивле XVII в., работа по "прочтению" которого проводилась "науковими Регіональної науково-дослідної лабораторії-центру історичного краєзнавства" Сумського державного університета;

- о мерах по сохранению памятников истории и культуры в 1920-е годы на Конотопщине: "у 20-ти роках ХХ ст. крім музею справою дослідження і збереження пам'ятників з історії і культури займалися Конотопська округова інспектура народної освіти, місцеве краєзнавче товариство"⁴⁸.

В журнале много современной краеведческой информации:

- об археологическом обследовании правого берега реки Сейм "історико-краєзнавчою групою Сумського державного університету"⁴⁹;

- о выставке живописных и графических работ "батька російського футуризму", уроженца Сумского края Д.Д.Бурлюка (1882-1967) и состоявшейся научной конференции⁵⁰:

- о юбилее художника, мастера экслибриса Н.Бондаренка;

- о выставке художника-портретиста и экслибриса Г.Нарбута;

- об археологических раскопках городища Монастырище (близ Ромен);

- о создании в Сумском государственном университете экспозиции "Історія рідного краю", основу которой положили как дарения студентов, так и передача наиболее ценных экспонатов "конотопськими краєзнавцями В.Н.Терещенком, С.Т.Кондратенком та В.А.Борошневим", планируется открытие музея⁵¹.

Подборки краеведческих материалов публикуются к знаменательным памятным датам, например, ко Дню партизанской славы (22 сентября)⁵².

Полностью краеведческой тематике посвящена в журнале рубрика "Републікації": здесь помещаются сообщения (чаще из старых газет) об интересных фактах местной истории и известных людях того или иного края.

Журнал грамотно иллюстрирован, многие фотоматериалы удачно дополняют текст того или иного исследования.

На страницах журнала часто впервые публикуются старые фотографии (например, фото курганов скифской эпохи в Сумской и Черниговской областях)⁵³, портреты⁵⁴, неизвестные художественные картины⁵⁵ и др.

Таким образом, в постсоветской Украине краеведение получило дальнейшее развитие на базе демократических принципов, свободного выбора тем краеведческих исследований, значительного расширения их

источниковой базы. Большая заслуга в этом принадлежит, в частности, серьезным университетским научным изданиям, активно продвигающим в общество краеведческие знания. Их опыт, кстати, неплохо бы перенять российским университетским журналам. В целом, можно констатировать: украинское краеведение значительно укрепляет свой научный статус.

¹ Конституція України. - К., 1997. - С.4.

² См.: Медведчук В. О перспективах развития гражданского общества в Украине // Зеркало недели. - 2002. - 2 февраля; Україна. Национальний звіт людського розвитку 2001. Сила суспільної взаємодії. - К., 2001. - С.54.

³ Національна доктрина розвитку освіти // Освіта України. - 2002. - 23 квітня.

⁴ Данильев А.А., Терещенко В.К. Глобалізація і гражданське образование: реальні і перспективи // Структура і содержание связей с общественностью в современном мире. - Вып.3. Социальные науки: Материалы междунар. семинара / Луган. гос. пед. ун-т им. Т.Шевченко. - Луганск-Цюрих-Женева, 2002. - С.29-39.

⁵ Савченко С.В. Диалогизация общения в воспитательном пространстве вуза как фактор успешной социализации студенчества // там же. - С.167-180.

⁶ Пирожков Г.П. Краеведение: Учеб. пособие: В 2ч. Ч.1: Введение в краеведение. История краеведения. Ч.2: Источники краеведения. Краеведческая работа. - Тамбов, 1996.

⁷ Драгонак В.М. Концептуальні цілі та проблеми національної інформаційної політики України: загальнодержавний і регіональний рівні // Структура и содержание связей с общественностью в современном мире. - Вып.3. Социальные науки: Материалы междунар. семинара / Луган. гос. пед. ун-т им. Т. Шевченко. - Луганск-Цюрих-Женева, 2002. - С.45; Він же. Державна інформаційна політика України та її регіональний вимір: формулювання проблем // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. праць. - Дніпропетровськ, 2000. - №3.

⁸ Енциклопедія українознавства. - Львів, 1994.

⁹ Українські лікарі: Бібліографічний довідник. - Львів-Чикаго, 1994; "Слово о положу Ігоревім": Бібліографічний показчик (1975-2000 рр.). Матеріали, опубліковані на Сумщині. - Суми, 2000. - 44 с.

¹⁰ Енциклопедія Сумщини (матеріали). - Вип. 1. Діяльні науки. - Суми, 1998; там само. - Вип.2. Діяльні науки. - Суми, 1999; там само. - Вип.3. Діяльні науки. - Суми, 1999.

¹¹ Репресоване краєзнавство. - К., 1991; Акічев І.М. З історії Конотопського краєзнавства ХХ ст. // Сумська старовина. - 1998. - №№III-IV. - С.98-100.

¹² Власенко В. З епістолярної спадщини Т. Осадчого // там само. - 1999. - №№V-VI. - С.144-151; Побожний С.І. "Необхідно пожертвувати... честю" (Про трагічну долю одного музеївого працівника) // там само. - 1998. - №№III-IV. - С.55-60.

¹³ Лита Ю. Ліки під ногами! - Краків-Львів, 1943. Книга переиздана в Києві в 1996 р. Изданы также его труды по геополитике - "Призначення України" (1992, 1997), "Розподіл Росії" (1995), художественные произведения - исторический роман "Козаки в Московії" (1995).

¹⁴ "Проблеми ринкової і давньоруської археології Південної України" // Матеріали наук. конф. - Білоцерків, 1994; Науково-практична конференція, присвячена 75-річчю Державного архіву Сумської області // Сумська старовина. - 2001. - №№VIII-IX. - С.228-229.

¹⁵ Семінар з літературного краєзнавства // там само. - С.229.

¹⁶ Ільїн О. Нарис Тарасенка-Отрещков // Глухівщина. - 1997. - 18 червня; Чернобров І.В. Видатні медики - уроженці Глухівщини // там само. - 1992. - 16 вересня; Він же. Перший історик медицини // Життя Лебединщини. - 1993. - 15 вересня; Галкін О.І. Обірвана пісня життя [О.Г.М.Кучма] // Прапор перемоги (Осттирка). - 1988. - 31 грудня; Власенко В. Агроном, коеоператор, дипломат // Госпожа (Суми). - 1997. - №№39-40, 41-42; Побожний С. Іван Бунин и Сумськава // Теленеділя (Суми). - 1997. - №10. - С.6; Хвостенко Г. Сповісти Федора Оніщенко // Новини (Суми). - 1998. - 12 лютого; Демченко І. "Я хочу бути вільним!" Штирхи до життєпису Сигена Онацького // Сіверянський літопис (Чернігів). - 1996. - №6; Назаренко М. Прикрашуючи рідний край [О.Г.С. Скубачевському] // Кролевецький вісник. - 1998. - 13 травня; Кибрук Н. Град Путятиль. Век XVII-й // Путятинські ведомості. - 2001. - 26 мая.

¹⁷ Власенко В. Сергій Тимошенко - видатний український архітектор // Пороги (Прага). - 1996. - №4. - С.5; там само. - 1997. - №1. - С.10; там само. - №2. - С.7-8; Він же. Корифеї Української громадської агрономії // там само. - 1997. - №№2, 3; Обломський А.М., Терентьевський Р.В. О связях населения Центральной Европы и востока Днепровского Левобережья в античное и раннегреческое время // Kultura przeworska. - T.1. - Lublin, 1994. - S.159-181.

¹⁸ Корж Сулецька стар.

¹⁹ Пріца

Відович Д.В.

1999. - №№V-VI

²⁰ Четвер

само. - С.94-95

²¹ Пуща

історії сумськ

²² Мороз

Проблеми ран

Білоцерків, 1991

²³ Сумсь

²⁴ До іст

старовини. - 20

²⁵ Зильбер

само. - 1998. - 2

²⁶ Терещ

№№V-VI. - С.

селянських пис

// Підсумки ІІ

Чернобров І.В

науки и здраво

художника П.І.

- Суми, 1991. - 1

улица (К 175-ле

Федір Ераст п

С.130-134.

²⁷ З діяль

Н.А.Німенко, і

попечительств

²⁸ Терещ

- С.3-21.

²⁹ Ільїн О

³⁰ Терещ

³¹ Побож

С.107-121.

³² Побож

рідження И.А.

³³ Оксана

// там же. - 1999.

³⁴ Тарану

Неб. - С.13-16.

України. - 1992.

³⁵ Загаль

53; Він же. Ше

Він же. Про ге

С.114-117; Він:

№№III-IV. - С.49.

³⁶ Моща А

М.М. Торговель

К., 1985. - Вип.1

³⁷ Шрамк

Г. Дослідники:

Мезинського По

Санжаров С.Н.

Обізимський А.Д.

³⁸ Волинь

одеської і загаль

³⁹ Терних

археологіческ

- ¹⁸Корж Л.В. Успенська церква слободи Велика Нештойка Путивльського повіту // Сумська старовина. - 2001. - №№VIII-IX. - С.125.
- ¹⁹Прищак Омелян. Рід Скоропадських // Останній гетьман. - К., 1993; Терентьев В.С., Видович Л.В. О приезде потомков князей Щербатовых на Сумщину // Сумська старовина. - 1999. - №№V-VI. - С.99-106.
- ²⁰Чепурнага О.Н. К истории создания Волокитинской фарфоровой фабрики // там само. - С.94-98.
- ²¹Пуцко В.Г. Николаевская церковь в Глухове // там же. - С.26-36; Салухіна Л.П. З історії сумського костьолу // там само. - С.122-124; Корж Л.В. Вказ праця. - С.124-125.
- ²²Моргунов Ю.Ю. О юго-восточной окраине Чернигово-Северских земель в XII в. // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я: Матеріали наук. конф. - Білоцірськ, 1994.
- ²³Сумська місцева дитяча клінічна лікарня. 100 років (1896-1996). - Суми, 1996. - С.43.
- ²⁴До історії Сумського театру (упорядкування і передмова Власенко В.М.) // Сумська старовина. - 2001. - №№VIII-IX. - С.135-143.
- ²⁵Зільберштейн М.Я. Сторінки з історії Конотопського краєзнавчого музею // там само. - 1998. - №№III-IV. - С.95-98.
- ²⁶Терещенко Р.І. Мистецтвознавець і художник П.Н.Мусієнко // там само. - 1999. - №№V-VI. - С.75-81; Босюк В. Талановитий організатор і письменник [Про голову спілки селянських письменників "Птиця" С.Пилипенко] // Дніпро. - 1981. - №7; Зозуля Г.А. Про А.Ланіва // Підсумки й перспективи роботи кафедри соціально-гуманітарного циклу. - Суми, 1997; Чернобров И.В. Ученые-медики - уроженцы Лебединщины и их вклад в развитие медицинской науки и здравоохранения. - Сумы, 1995; Пуцко В.Г. Депо про творчу спадщину глухівського художника П.Неруша // Північне Лівобережжя та його культура XVIII - початку ХХ століть. - Суми, 1991. - С.70-73; Йодко О.В., Смирнов В.Г. Академик Л.И.Шренк - уроженець Сумського уезда (К 175-летию со дня рождения) // Сумська старовина. - 2001. - №№XVIII-IX. - С.83-90; Федір Ерист про Георгія Нарбуга (упорядкування і примітки С.І.Лободія) // там само. - С.130-134.
- ²⁷З діяльністі пущинських благодійників - Курдомових (публікація та упорядкування Н.А.Німенко, С.М.Раєвського) // там само. - С.198-202; Власенко В.М. Сумське товариство попечительства про бідних // там само. - С.190-197.
- ²⁸Терлецький А.В. О.С.Пушкін в колі українських друзів // там само. - 1999. - №№V-VI. - С.3-21.
- ²⁹Ільїн О. Наркіс Тарасенко-Отрешков // Глухівщина. - 1997. - 18 червня.
- ³⁰Терлецький В. Костянтин Ушинський і Сумщина. - Суми, 1998.
- ³¹Побожний С.І. Валентин Серов і Сумщина // Сумська старовина. - 1999. - №№V-VI. - С.107-121.
- ³²Побожний С.І. "Слово о полку Игореве" сводило меня с ума" (К 130-летию со дня рождения И.А.Булавза) // там же. - 2001. - №№VIII-IX. - С.211-221.
- ³³Осенникова Л.И., Чернобров И.В. О врачебной деятельности А.П.Чехова на Сумщине // там же. - 1999. - №№V-VI. - 158-162.
- ³⁴Таранушенко С. Покровський собор у Харкові // Образотворче мистецтво. - 1989. - №6. - С.13-16; Він же. Пам'ятки архітектури Слобожанщини XVII-XVIII віків // Пам'ятки України. - 1992. - №№II-III. - С.58-60.
- ³⁵Загальський В.Б. Лосицька дорога // Сумська старовина. - 1999. - №№V-VI. - С.37-53; Він же. Шеломянин у "Слові о полку Игореве" // Київська старовина. - 1999. - №2. - С.5-6; Він же. Про географію походів Ігоря Сіверського // Сіверянський літопис. - 1998. - №6. - С.114-117; Він же. Стародавні переправи Середнього Сейму // Сумська старовина. - 1998. - №№III-IV. - С.49-51.
- ³⁶Моця А.П., Хатиков А.Х. Булгар-Киев. Пути - связи - судьбы. - К., 1997; Корінний М.М. Торговельні шляхи Переяславської землі // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. - К., 1985. - Вип.11.
- ³⁷Шрамко Б.А. Бельське городище скіфської епохи (город Гелон). - К., 1987; Мегетцева Г. Дослідники археології України. - Чернігів, 1997; Куршленко В.Е., Котова Н.С. Неоліт Мезинського Подесення // Древности Северского Донца. - Луганськ, 2000. - Вип.4. - С.35-52; Санжаров С.Н. Поселения неолита - ранній бронз в Северного Донца. - Луганськ, 2000; Обгамський А.М., Терниловський Р.В. Посмъя у літенський час // Археологія. - 1994. - С.41-51.
- ³⁸Волинський В.Ю. Історичний внесок українських лікарів і вчених-медиків у розвиток одеської і загальнодержавної медицини і культури // Одеський медичний журнал. - 1999. - №2.
- ³⁹Терниловський Р.В., Абашина Н.С. Пам'ятники київської культури: Свод археологіческих источников. - К., 2002.

- ⁴⁰Харченко В. Про Булгатовича О.К. // Сумська старовина. - 1999. - №№V-VI. - С.58-64; Зінченко А.Л. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. - К., 1997.
- ⁴¹Васильев К.К. Доктор медицины Алексей Федорович Белоусов (Белоус) // Сумська старовина. - 1999. - №№V-VI. - С.67-69; Осінчук Р. Державна організація охорони здоров'я УНР // Пучдій П. Українські лікарі. - Львів-Чикаго, 1994. - С.279-283; До біографії С.Е.Бородавського (підготовлено В.Власенком) // Сумська старовина. - 1999. - №№V-VI. - С.70-74; Васильев К.К. Врачебная политическая эмиграция 1917-1922 гг. из Российского государства в Королевство Сербия, Хорватия и Словенія // там же. - 2001. - №№VIII-IX. - С.60-77; Пуме Д.Н. Инженер-агроном Николай Дмитриевич Пуме (1895-1970) // там же. - С.91-95; До біографії С.П.Тимошенка // там само. - С.96-103; Власенко В. Забутий архітектор Сергій Тимошенко // там само. - 1996. - С.17-20.
- ⁴²Васильев К.К. Из биографии Юрия (Георгия) Ивановича Липы (1900-1944) // там же. - 2001. - №№VIII-IX. - С.104-107; Он же. И.Л.Липа и участие его в событиях 1917-1920 гг. // Матеріали міжвузівської регіональної науково-теоретичної конференції "Революція 1917-1920 рр. у контексті історичних фактів і сучасних підходів (5 листопада 1998 р.)". - Суми, 1998. - С.59-63.
- ⁴³Он же. Доктор медицины И.М.Луценко (1863-1919) // Українська національна ідея: історія і сучасність. - Житомир, 1997. - С.37-38.
- ⁴⁴Звагельський В.Б. "Слово о полку Ігоревім" як джерело історико-географічної інформації минулого Сумщини // Вісник Сумського державного університету. - Суми, 1994. - №1. - С.169-171; Він же. До питання щодо локалізації Кончаківського шляху // Наукові записки Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди. - Вип.8. - Харків, 1998. - С.32-33.
- ⁴⁵Нікітін Ю.О. Поземельний устрій селян Чернігівської губернії після реформи 1861 р. (по матеріалам ревізії сенатора О.О.Половцова) // Сумська старовина. - 2001. - №№VIII-IX. - С.29-38.
- ⁴⁶На основе архівних документів, в тому числі Государственного архива Сумської області (фонд Р-6836): Терещенко Р.І. Вказ. праця. - С.75-81; Зозуло Г.А. Роменський "Плуг" і його "штурмані" (за матеріалами Державного архіву Сумської області) // Сумська старовина. - 1999. - №№V-VI. - С.134-138; на основі музейних документів: Салухіна Л.П. Штрихи до біографії П.Я.Литвинової-Бартот (За документами Сумського краєзнавчого музею) // там само. - С.82-93; Побожій С. Звук лінії і фарби // там само. - С.174-179; з использованием периодических изданий - "тогочасні газети "Сумський вестник" та "Луч": Власенко В.М. Сумське товариство попечительства про бідних // там само. - 2001. - №№VIII-IX. - С.190-197.
- ⁴⁷Смехов В.М., Терещенко Р.І. Про планові археологічні дослідження в Мізині // там само. - 1999. - №№V-VI. - С.186-188.
- ⁴⁸См.: Сумська старовина. - 2001. - №№VIII-IX. - С.110-123, 126-129.
- ⁴⁹Там само. - С.229.
- ⁵⁰Эта информация особенно интересна жителям Тамбовского края, так как Д.Д.Бурлюк в свое время учился в Тамбовской гимназии, живя в США, переписывался с некоторыми тамбовскими краеведами, во время приездов в СССР встречался, в частности, с Н.А.Никиторовым, дарил ему свои работы; ныне в Тамбове в частном музее С.Денисова хранятся многие его художественные полотна, письма и вещи.
- ⁵¹См.: Сумська старовина. - 1999. - №№V-VI. - С.212-217.
- ⁵²Про день партизанської слави: Указ Президента України 30 жовтня 2001 р. // там само. - 2001. - №№VIII-IX. - С.5; Лугоцький А.В. Уходили в поход партизаны... // там же. - С.5-12.
- ⁵³Невідомі рідкісні фото (упорядкування та публікація В.Булата, Н.А.Німенко, С.М.Раєвського) // там само. - С.108-109.
- ⁵⁴Нові документи до біографії братів Макаренків (публікація та упорядкування В.Панченка, Г.Діброви, Ю.Кухарчука, В.Звагельського) // там само. - 1999. - №№V-VI. - С.152-157; Про плановані археологічні дослідження в Мізині (підготовка до друку: Смехова В.М., Терещенко Р.І.) // там само. - С.186-188.
- ⁵⁵Невідомі малюнки Г.Верейського (публікація В.Панченка, Г.Діброви, В.Булата) // там само. - С.184-185.

Several local lore editions of Ukraine of the independence period are described. The rubrics and topics are analyzed. An attempt of forming the idea of condition of local lore edition basing on the archive, museum documents and periodicals is made.

Отримано 23.04.2005.

Ципля
туристично
ім. Т.Г.Шев

3
У разі
У 178
колегіуму в
ї тривав де
клопотання
сесії. Ц
духовні школи
Феофіла не
що, почина
виділятися
Зокрема він
нові предм
Київської ак

Таким
духовну сез
сесії бу
кам'яних та

Загалом
дослідження
России до 1
духовної ос
реформував
"Істория Р
духовной ш
духовних с
в духовних с

Історія
свої розвідк
як "Чернігі

Значн
процілого Ч
Чернігівсько
духовну сез
закладу".

Дослі
особливості
забезпечен
"Матеріал

ЦИПЛЯК Н.

З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЙ

У розвідці йдеться про історію Чернігівської духовної семінарії.

У 1786 р. було остаточно завершено перетворення Чернігівського колегіуму в духовну семінарію. Процес трансформації відбувався поступово і тривав декілька десятиліть. Так, список Феофіл у 1785 р. порушив клопотання перед Синодом стосовно фінансування Чернігівської духовної семінарії. Це й не дивно, адже у зв'язку із секуляризацією церковних володінь духовні школи значною мірою втратили джерела фінансування. Клопотання Феофіла не залишилось поза увагою, і наприкінці 1785 р. Синод повідомив, що, починаючи з січня 1786 р., на утримання Чернігівської семінарії буде виділятися по 2 тис. крб. на рік. Феофіл одразу ж вдався до перетворень. Зокрема він вирішив відкрити в семінарії богословський клас, запровадити нові предмети, впорядкувати семінарське життя, дотримуючись звичаїв Київської академії¹.

Таким чином, восени 1786 р. колегіум остаточно перетворився на духовну семінарію. Ще у 1776 р. коштом архієрейського дому для потреб семінарії було придбано садибу П. Полуботка. Вона складалася з кількох кам'яних та дерев'яних будівель.

Загалом порушена проблема досі не була предметом спеціального дослідження. Так, у грунтовній праці П. Знаменського "Духовная школа в России до реформы 1808 г." йдеться, в основному, про загальний стан духовної освіти у XVIII - на початку XIX ст., а також про перші спроби її реформування². Окремі аспекти проблеми висвітлено в роботі І. Смодича "Істория Русской Церкви 1700-1917"³. У розвідці Ф. Белявського "О реформе духовной школы" значну увагу приділено викладацькому складу середніх духовних навчальних закладів та основним напрямкам виховного процесу в духовних семінаріях⁴.

Історія Чернігівської семінарії цікавила її викладачів. Вони публікували свої розвідки на сторінках таких періодичних видань XIX - початку ХХ ст., як "Чернігівські епархиальні известії" та "Вера и Жизнь".

Значний інтерес становить студія В. Литинського "Картинки из прошлого Чернігівської духовної семінарії", в якій автор відтворив історію Чернігівського колегіуму від моменту заснування до його перетворення на духовну семінарію та виділив основні етапи трансформації навчального закладу⁵.

Дослідючи історію семінарської церкви, Н. Докучаєв висвітлив і особливості фінансування Чернігівської семінарії⁶. Про матеріальне забезпечення навчального процесу йдеться у розвідці С. Нікольського "Матеріали для істории Чернігівської духовної семінарії"⁷.

Ципляк Наталія - асистент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Бюджет Чернігівської духовної семінарії у 1786 р. сягав 2200 крб. На платню префекту призначалося - 240 крб., 5 вчителям - 1060 крб., службовцям - 116 крб. На провізію та лікарю залишалось - 585,2 крб., ремонт будівель семінарії - 438,8 крб. На одяг та взуття семінаристів кошти не передбачалися⁸. Крім цих постійних коштів семінарії час від часу отримували одноразові субсидії. Так, у 1801 р. Чернігівська духовна семінарія отримала від Синоду б тис. крб. на ремонт будівель⁹.

Семінарський курс складався з богословського, філософського, риторичного (вищого та нижчого), пітничого, граматичного (вищого та нижчого) класів. Останній було утворено внаслідок об'єднання двох класів колегіуму - фари та інфіми. Тривалість навчання у богословському та філософському класах становила два роки, в інших - по одному. Загальний курс навчання, таким чином, тривав дев'ять років. Учні вивчали катехізис, латинську та російську граматику, чистописання, священну історію, російську та латинську поезію, риторику, логіку, філософію, догматичне та моральне богослов'я.

Вихованці класів пітнички, риторики, філософії та богослов'я складали латинською та російською вірші й промови. Крім того, у 1786 р. було запроваджено викладання арифметики, геометрії, географії, історії, грецької мови, медицини, сільської та домашньої економіки, французької та німецької мов, які вивчалися за вибором учнів і називалися екстраординарними¹⁰. Так, у 1813 р. з 500 семінаристів Чернігівської духовної семінарії екстраординарними дисциплінами оволодівали лише 53 вихованці¹¹. З часом ці предмети перетворювались на обов'язкові. Так, 1803 р. до переліку обов'язкових предметів було віднесено медицину, а 1804 р. - арифметику, географію та історію¹².

Не всі семінаристи долали повний курс навчання, деято отримував атестат після закінчення риторичного класу¹³. Частина учнів залишалася на повторний курс. Успіхи семінаристів оцінювались за своєрідною шкалою: "превосходного успеха, понятен, весьма понятен, средственен, не понятен, тут, очень тут"¹⁴. Навчалися семінаристи шість днів на тиждень, з понеділка по п'ятницю - з 8-ї години ранку до 11-ї, потім після обіду з 14-ї до 17-ї. По суботах з 14-ї до 16-ї години семінаристи займалися співом¹⁵.

Протягом 1804-1817 рр. при Чернігівській семінарії діяла так звана "руська школа", як підготовчий клас до нижнього граматичного класу. Тут навчали церковному статуту, нотному співу, катехізису та священній історії¹⁶.

Особливу увагу Синод звертав на викладання медицини. Оскільки медичні навчальні заклади потребували студентів, що знали латинську мову, Медична колегія звернулася через Синод до духовних семінарій, у яких медицина була запроваджена до навчальних планів. 1802 р. датовано розпорядження про відправлення за казенний кошт вихованців семінарії до медичних навчальних закладів¹⁷. Тоді ж десять вихованців Чернігівської духовної семінарії було відправлено до Медико-хірургічної академії¹⁸.

До семінарії приймали дітей десяти - п'ятнадцяти років. Незважаючи на становий характер навчального закладу, в Чернігівській духовній семінарії навчалися також діти міщан, козаків, дворян¹⁹. Усі вони поділялися на дві категорії учнів - казенникожтних та своєкоштних²⁰. У 1793 р. в Чернігівській

семінарії навчалися 240 учнів, заробляти ю вчителі, священики, семінаристів навчального публічних іституцій.

Особливу увагу Синод приділяв підготовленню вихованців для випускників богословських інститутів, але знайти були мати дуже проблематично.

Так, у Чигиринській духовній семінарії богослов'я були вивчані викладання риторики - видалися збирки праць професора Прокофія Іванова, якого навчали в училищі.

У другій половині XIX століття Семінарські поповнення були дуже високими, але навіть для кандидатів в училища.

В основі регламентації заняття, прийнятій особові справи здібності²¹. У ректором пропонували поведінкою та здібностями.

Указ Синода про відкриття Академії від 1804 р. зробив кроком вперед підготовці священиків, які вже відповідали на ці здібності, поряд з медичними викладачами.

Тоді ж Синод зробив кроком вперед підготовці священиків, які вже відповідали на ці здібності, поряд з медичними викладачами.

Такий підхід зробив кроком вперед підготовці священиків, які вже відповідали на ці здібності, поряд з медичними викладачами.

200 крб. На службовиця
н будівель
дбачалися⁶. одноразові
їд Синоду б

софського,
(вищого та
двох класів
вському та
Загальний
катехізис,
російську
та моральне
я складали
786 р. було
її, грецької
та німецької
ними¹⁰. Так,
арії екстрап
З часом ці
до переліку
цифметику,

о отримував
шидалася на
озо школою:
не понятен,
з понеділка
ї до 17-ї. По

ла так звана
го класу. Тут
нній історії¹⁵
н. Оскільки
нську мову,
арій, у яких
р. датовано
їв семінарій
Чернігівської
емії¹⁶.

Незважаючи
нній семінарій
ялися на дві
Чернігівській

семінарії навчались 442 семінаристи. Частина з них намагалася самостійно заробляти кошти на своє навчання шляхом кондитерії (павчання дітей священиків, дворян та міщан) та переписуванням книг. Спілкування семінаристів із заможними громадянами підтримувалось керівництвом навчального закладу, яке періодично влаштовувало урочисті акти у вигляді публічних іспитів²¹.

Особливо гостро перед семінаріями постало питання про брак підготовлених викладачів. Часом у нижчих класах семінарії викладали вихованці старших класів. Семінарії відправляли до академій своїх випускників з надією, що вони повернуться назад викладачами. Ще важче було знайти кандидатів на посади ректора та префекта, бо вони повинні були мати духовний сан²².

Так, у Чернігівській духовній семінарії у 1793 р. префектом та вчителем богослов'я був протоієрей Спасо-Преображенського собору Іоанн, вчителем риторики - випускник Київської духовної академії Григорій Келембет, а також Прокофій Іванський, Іоаким Корбелецький та Петро Сучковський - вихованці цього навчального закладу²³.

У другій половині XVIII ст. було запроваджено друковані підручники. Семінарські бюджети ще не враховували витрат на бібліотеки, тому поповнювались вони в основному за рахунок пожертв. Вартість підручників була дуже високою, і жодна семінарія не мала необхідної кількості підручників павіть для казеннокоштних вихованців²⁴.

В основу виховання семінаристів було покладено систему суверої регламентації. Існували спеціальні правила розподілу часу на молитву, заняття, прийом їжі, розваги та відпочинок. Вихователі повинні були вести особові справи семінаристів, заносячи туди відомості про їх моральність та здібності²⁵. У Чернігівській семінарії з кращих вихованців старших класів ректором призначалися інспектори, обов'язком яких було наглядати за поведінкою та допомагати при підготовці уроків²⁶.

Указ Синоду від 31 жовтня 1798 р. *"О порядке учения в духовных академиях и семинариях"* не передбачав будь-яких реформ, але став певним кроком вперед. Було визначено основне завдання семінарій, що полягало у підготовці священиків, які б "без дальних приуготовлений могли учить народ ясно, порядочно, убедительно и с приятностью". Єпархіальних архієреїв було зобов'язано регулярно доповідати про стан викладання та кваліфікацію викладачів.

Тоді ж Чернігівську семінарію було віднесенено до духовно-навчального округу, центром якого стала Київська академія²⁷. Семінарії були зобов'язані відправляти своїх кращих вихованців на навчання до академій з метою їх підготовки для викладацької діяльності. Витрати за їх навчання несли семінарії, котрі також забезпечували їх одягом та взуттям²⁸.

Таким чином, наприкінці XVIII - на початку XIX ст. набуває актуальності питання про реформування духовної школи, централізацію духовно-навчального управління та запровадження единого Статуту. З цією метою Синодом у 1808 р. було створено спеціальний комітет, який опрацював засади реформи 1814 р.

- ¹Литинський В. Картички из прошлого Чернігівської духовної семінарії // Чернігівські єпархіальні відомості. - 1898. - №16. - Часть неофіційна. - С.643.
- ²Знаменський П. Духовна школа в Росії до реформи 1808 р. - Казань, 1881. - С.807.
- ³Смозич І.К. Історія Руської Церкви 1700-1917. - М., 1996. - Ч.1. - С.799.
- ⁴Беляевский Ф. О реформе духовной школы. - СПб., 1907. - С.230.
- ⁵Литинський В. Указ. соч. - 1896. - №№15-16; 1897. - №24; 1898. - №7; 1899. - №№3-4. - Часть неофіційна.
- ⁶Докучаєв Н. Історія Чернігівської семінарської церкви до 1817 г. // Чернігівські єпархіальні відомості. - 1871. - №12. - Часть неофіційна.
- ⁷Никольський С. Матеріали для історії Чернігівської духовної семінарії // Чернігівські єпархіальні відомості. - 1890. - №10. - Часть неофіційна. - С.210.
- ⁸Там же. - С.213.
- ⁹Докучаєв Н. Указ. соч. - С.380.
- ¹⁰Литинський В. Указ. соч. - 1898. - №17. - Часть неофіційна. - С.665.
- ¹¹Там же. - 1899. - № 4. - Часть неофіційна. - С.158.
- ¹²Там же. - № 3. - Часть неофіційна. - С.88.
- ¹³Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф.682. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.18.
- ¹⁴Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі - РДІА). - Ф.796. - Оп.74. - Спр.579. - Арк.2-31зв.
- ¹⁵Литинський В. Указ. соч. - 1899. - №4. - Часть неофіційна. - С.157.
- ¹⁶Там же. - №3. - Часть неофіційна. - С.128.
- ¹⁷ДАЧО. - Ф.682. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.289.
- ¹⁸Там само. - Ф.682. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.176.
- ¹⁹РДІА. - Ф.796. - Оп.74. - Спр.579. - Арк.2-31зв.
- ²⁰Смозич І.К. Указ. соч. - С.399.
- ²¹Знаменський П. Указ. соч. - С.273.
- ²²Беляевский Ф. Указ. соч. - С.28.
- ²³РДІА. - Ф.796. - Оп.74. - Спр.579. - Арк.33.
- ²⁴Знаменський П. Указ. соч. - С.803.
- ²⁵Беляевский Ф. Указ. соч. - С.33.
- ²⁶К истории Чернігівської духовної семінарії // Вера и жизнь. - 1913. - №14. - С.63.
- ²⁷Центральний державний історичний архів України. - Ф.711. - Оп.1. - Т.1. - Арк.1.
- ²⁸РДІА. - Ф.796. - Оп.74. - Спр.579. - Арк.31зв.

The history, development and activities of Chernihiv theological seminary is investigated

Отримано 22.09.05.

ХРОНІКА

31 травня 2005 р. в Глухівському державному педагогічному університеті (далі - ГДПУ) відбулася науково-практична конференція "Перлина духовної педагогіки" (до 300-ліття завершення Святителем Дмитром Ростовським "Четвірті-Міней"). Захід був організований Глухівським державним педагогічним університетом, Глухівською міською радою, Державним історико-культурним заповідником у м.Глухів та товариством "Київська брама".

У конференції взяли участь науковці, музеїні працівники, краєзнавці та студенти Глухова.

Учасники конференції були ознайомлені з експозицією історико-педагогічного музею ГДПУ та книжковою виставкою.

ІЗ ІСТ

Ро
ст. Йде
фармаце

В
многове
часті та
Це пер
истори
образом
источни
Мы пос
источни

До
способс
Междут
источни
полну у

В
управле
Псковс з
да пам'є
так и л
Медици
лекарей
докторо
с лекар
Петербу
<...> при
раз пока
отсутств

Вас
наук, про
здоров'я

ВАСИЛЬЕВ К.К.

ІЗ ИСТОРИИ МЕДИЦИНСКОГО ДЕЛА СУМЩИНИ XVIII-XIX ВВ. (К 350-ЛЕТИЮ Г.СУМЫ)

Розглядається історія розвитку медичної справи на Сумщині XVIII-XIX ст. Йдеться про заснування першої вільної аптеки, рівень підготовки повітових фармацевтів та лікарів, діяльність медичних закладів на території краю.

В 2001 г. увидела свет монография И.В.Черноброва, посвященная многовековой истории медицины и организации здравоохранения на той части территории Украины, которая теперь составляет Сумскую область¹. Это первое, хоть и фундаментальное исследование, не могло осветить всю историю медицинского дела Сумщины. Данная наша работа является, таким образом, в какой-то мере дополнением книги И.В.Черноброва. Одним из источников нам послужило “*Полное собрание законов Российской империи*”. Мы посчитали необходимым максимально сохранить язык исторического источника, давая ссылки на каждый из документов только один раз.

ПЕРВЫЕ ГОРОДОВЫЕ ВРАЧИ

До сих пор в литературе не указывается, какие обстоятельства способствовали появлению первых городовых врачей на Слобожанщине. Между тем “*Полное собрание законов Российской Империи*” является ценным источником для этой цели и здесь необходимо привести по возможности полно указ 1837 года “*О содержании в городах лекарей*”.

В 1737 году в Медицинскую канцелярию, высший в то время орган управления медицинским делом в Империи, поступило извещение, что в Пскове заболело “*главною болезнью мужского и женского полу 355 человек, да померло 8, и от часу оная болезнь умножается, а в Пскове как доктора, так и лекарей не имеется*”. В связи с этим необходимо было “*от Медицинской канцелярии в оный город Псков послать доктора или из лекарей искусного*”. Однако при Медицинской канцелярии для этого докторов и лекарей (то есть докторов медицины и просто врачей без степени доктора) не было, “*ибо обретающийся при оной Канцелярии штат-физикус с лекарем для всяких случающихся нужд употребляется в Санкт-Петербурге, а прочие доктора и лекари потребны в настоящих их местах, <...> при которых довольно дела имеется*”. Эпидемия в Пскове лишний раз показала недостаток в организации медицинского дела в Империи - отсутствие городовых врачей в городах ее, за исключением столиц.

Васильев Константин Константинович - історик медицини, доктор медичних наук, професор, завідуючий кафедрою соціальної медицини і організації охорони здоров'я та загальної гігієни Сумського державного університету.

В связи с этим Медицинская канцелярия доносила императрице Анне Иоанновне, что “*в губерниях и провинциях для пользования обывателей в их болезнях, поныне еще особливых докторов и лекарей не содержано. Но токмо в городе Москве содержится при ратуше особливый лекарь, которому жаловане производится от оной же ратуши. А по состоянию нужды потребно, дабы и во прочих губерниях и провинциях от обывателей содержаны были по наименьшей мере особливые лекари*”.

Медицинская канцелярия представляла, чтобы указом повелено было “*для пользования обывателей в их болезнях <...> в Пскове, Новгороде, Твери, Ярославле и в прочих знатных городах в Империи (выделено нами - К.В.), по усмотрению оной Канцелярии, определять по особливому лекарю*”. Городовых врачей Медицинская канцелярия предполагала определять “*из старых бывших в службе лекарей, которые хотя к полевым службам (т.е. к военной службе - К.В.) не в состоянии, но в гражданской службе к пользованию больных еще способны*”. Жалование городовым врачам Медицинская канцелярия предлагала производить “*от обывателей или из ратуши*” и, кроме того, предоставлять им квартиры. Что касается медикаментов для больных, то городовые врачи лекарства “*содержать могут от себя и за оные от тех обывателей брать плату*”. Последнее, надо считать, в тех случаях, когда в городе нет аптеки.

На донесении Медицинской канцелярии была наложена Высочайшая резолюция о том, что в перечисленных городах ввести должности городовых врачей, а жалование от городов им производить от ратуш до 12 рублей в месяц с предоставлением бесплатно квартиры².

В перечень прочих знатных городов в Империи, куда по усмотрению Медицинской канцелярии назначались городовые врачи, вошли Сумы и Ахтырка как главные города одноименных слободских полков.

Однако ввиду острой нехватки врачей в Империи вакансии городовых врачей заполнялись медленно. И это несмотря на то, что в сложившейся ситуации правительство вынуждено было приглашать на русскую службу иностранных врачей.

Россия тогда вела очередную войну с Османской империей. Большая армия требовала соответствующее число врачей. Медицинская канцелярия пошла даже на крайнюю меру - по городам собирала более или менее годных к полевой службе врачей и посыпала их в армию. Только после окончания русско-турецкой войны и подписания в 1739 году Белградского мира, давшего возможность сократить состав войск, появились предпосылки к исполнению указа 1737 года.

Надо отметить также нежелание многих городов принимать врачей на службу, так как это требовало дополнительных расходов, которые по тогдашнему времени были далеко не ничтожны. Кроме того, городские обыватели нередко считали городового врача роскошью, без которой обходились их пращуры, а значит и они сами могли обойтись.

Сами же врачи, послужив в войсках и состарившись, охотно шли на городскую службу. Это была своего рода награда за прежнюю армейскую службу, так как пенсия тогда им не выплачивалась.

После того, как вакансии городовых врачей начали заполняться, выяснилось, что городовые магistrаты жалование им задерживают. В связи

с этим в 1756 году последовал сенатский указ, чтобы городовым врачам “ *положенные деньги городовые магистраты по прошествии каждой трети года бездоимочно отдавали в тамошния губернские и провинциальные канцелярии, не продолжая (т.е. не задерживая - К.В.) ни малого времени. Тако ж бы тех находящихся в городах лекарей свободною квартирю довольствовали безпрепятственно. <...> А губернским и провинциальным канцеляриям, по приеме от магистратов оных денег, помянутым лекарям производить в жалование без всякого задержания*”³.

Первым городовым врачом в Сумы был назначен 12 сентября 1751 года Joh. Jac. Huort (Иоганн-Якоб Гурт).

Первым городовым врачом в Ахтырке с 9 февраля 1756 года стал Nicol Such (Николь Зух)⁴. Отметим, что одновременно с ахтырским врачом был определен первый городовой врач в г.Харьков.

ПЕРВАЯ ВОЛЬНАЯ АПТЕКА

История открытия первой вольной аптеки на Сумщине следующая.

В 1701 году последовало Высочайшее повеление - дозволить учредить желающим 8 вольных аптек в Москве. Здесь нужно подчеркнуть: вольные - это частные аптеки, в Империи были еще, как тогда говорили, казенные аптеки, а сейчас мы бы сказали государственные. Для того, чтобы открыть вольную аптеку, надо было получить соответствующее разрешение, а держать аптеку могли “*всяких чинов люди, как из русских людей, так и иноземцы*”⁵.

В 1721 году законодательство снова обращается к вольным аптекам. 14 августа этого года по указу Петра I Правительствующий Сенат приказал: “*в Санкт-Петербурге и в губерниях, и в провинциях аптеки позволить содержать вольные, против того, как и в Москве, такие аптеки обретаются*”. Указывалось также на помощь “*приискивающим медикаменты*”. “*Ежели где в губерниях и провинциях явятся какие лекарственные вещи, и для прииска или свидетельствования их из Медицинской канцелярии кто прислан будет, то и в губерниях, и в провинциях генерал-губернаторам и губернаторам, и воеводам в том им помогать и запрещения никакого не чинить*”⁶.

Таким образом, в 1721 году было разрешено “*и в провинциях аптеки позволить содержать вольные*” и создаваться они должны были по образу и подобию московских вольных аптек.

Тогда же, в начале XVIII века, было положено начало регламентации торговли ядовитыми и сильнодействующими средствами. Так в 1731 году появилось постановление, запрещающее продажу мышьяка в Москве и во всем Государстве в “*рядах, в лавках и на торжках*” и предоставляющее продажу его аптекам. Исключение делалось только таможням, но только в том случае, если в городе не было аптеки. При этом разрешалось в аптеках мышьяк продавать “*смотря по людям*”. “*Знатным людям, которым можно верить, с запискою, а прочим, кроме уездных, с запискою же и с поруками. И при той продаже у всех спрашивать, кому и на какие потребы тот мышьяк будет надобен. А уездным людям приносить письма за руками своих помещиков, а где помещиков нет, за руками приказчиков или старост, или*

приходских попов, в которых писать именно, на какую потребу и сколько надобно. По таким письмам продавать, усматривая по нужде⁷.

Затем в 1733 году постановление это было распространено и на продажу сулемы, цылибухи (чилибухи), “крепкой водки”, “купоросного и янтарного масла”. Запрещено было продавать в рядах (гостиных дворах), лавках и на торжках эти вещества, а только одним аптекам, а где их не было - городским ратушам, с приведенными в указе 1731 года предосторожностями⁸.

В Российской империи был открыт доступ к фармацевтическому образованию всех сословий, без различия звания. Это нашло отражение в законе 1736 года, допускающем в аптекарские ученики “детей разных чинов людей, состоящих в ведомстве Медицинской канцелярии” - “разсыльщиков”, работников, солдат, выученных чтению и письму⁹.

Итак, в первой половине XVIII века появилась законодательная база, на основе которой могли открываться вольные аптеки и на Сумщине.

Маркович Я.А.

В 1743 году первую вольную аптеку в Глухове открыли Яков Андреевич Маркович и московский аптекарь Казимир Мейер.

Род Марковичей берет свое начало от выкреста еврея Марка Абрамовича - деда Я.А.Марковича. Марковичи были одними из богатейших людей на Украине и занимали видное место среди казацкой старшины благодаря влиянию гетманши Настасии Скоропадской, урожденной Маркович. Яков Маркович принадлежал к образованнейшим людям тогдашней Украины, но не имел фармацевтического образования, а аптекарь К.Мейер жил в Москве.

Поэтому владельцы глуховской аптеки обязаны были нанять управляющего-фармацевта. В управляющие аптекой они взяли провизора Германа Линдрота (встречается и другое написание его фамилии -

Линтрант). Согласно контракту зарплата управляющего была 80 рублей в год. Но только на первом году его работы. Во втором - уже 90, а в третьем - 100 руб.¹⁰

“О ВЫЗОВЕ СТУДЕНТОВ ИЗ СЕМИНАРИЙ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ В КАЗЕННЫХ ГОСПИТАЛЯХ И АПТЕКАХ МЕДИКОХИРУРГИИ И ФАРМАЦИИ”

Обращает на себя внимание большое число выходцев из Украины среди врачей Империи XVIII - начала XIX веков, в том числе родившихся на территории теперешней Сумщины. И это было не случайно. Этому способствовал указ 1754 года, который содержал много интересных для истории медицинского образования деталей и на который историки медицины, на наш взгляд, недостаточно акцентировали внимание.

В 1754 году Медицинская канцелярия обратилась в Святейший Правительствующий синод со следующим донесением: “*Медицинская канцелярия ныне желает и всякое к тому прилежное старание приложить имеет, чтоб из самых природных российских достойных людей в медикохирургию и фармацию, воспитав в тех искусствах, произвести в лекари и аптекари для употребления в высокославной Ея Императорского Величества службе*”.

Действительно, медиков в Империи не хватало. Поэтому приглашались на русскую службу “чужестранные”, как тогда говорили, врачи и перед правительством стояла задача увеличить подготовку медиков из “природных российских достойных людей”.

Медицинской канцелярии было “*не безызвестно, что в семинариях в Киеве, в Харькове, в Чернигове, в Переяславе из малороссийских людей имеются самоохотно к наукам прилежащие, претерпевая при том крайнюю в содержании своем нужду*”.

Далее разъяснялось, какие преимущества будут иметь студенты-семинаристы, желающие продолжить обучение медикохирургии и фармации. В Санктпетербургских и Кронштадтском казенных госпиталях обучение не только бесплатное, но еще лекарские ученики получают жалование по 2 рублю в месяц и сверх того - “*свободная квартира, дрова, свечи и довольная пища дается им от госпиталя и нескольким для услужения определяется слуга*”. В Московском же госпитале “*жалование по статьям бывает разное, а прочие вышепоказанные довольствия равномерно получать имеют в силу генерального о госпиталях регламента*”.

Когда же лекарские ученики “*прилежанием своим совокупят искусство*” и успешно сдадут соответствующие экзамены, они становятся подлекарями. (Подлекари - в современном понимании это больше чем фельдшер, но еще не врач.) Произведенные в чин подлекаря и продолжающие обучение в тех же госпиталях, чтобы стать лекарями, жалование получают в зависимости от успехов уже по 5 и по 7 рублей в месяц. И при том квартира, дрова, свечи, пища и услужение “*получают против учеников еще лучше*”.

Если же, получив подлекарский чин, они поступают в армию и “в другие места”, то жалованье им определяется по 10 рублей в месяц, а “вышеписанных довольствий, кроме квартиры, не получают”.

Когда же подлекари удостоются быть лекарями, то определяются “в положенные места с жалованием по 10, по 15, по 20 и по 25 рублей на месяц и притом получают определенные при тех местах разные довольствия, и состоят в обер-офицерском подпоруческом ранге”.

Итак, лекарь состоял в офицерском ранге, а точнее в обер-офицерском - к ним относились от 14-го по 9-й класс включительно. А если еще точнее, его чин, как видим, соответствовал чину подпоручика того времени, то есть 13-му классу. Этот чин лекарю давал права личного дворянства. А те из новоиспеченных лекарей, которые удостоются быть при Дворе Её Императорского Величества гоф-хирургами или при армии Её Императорского Величества в госпиталях и в других местах штаб- и главными лекарями, те “более того жалования и разные довольствия получают”.

Что касается желающих поступить в аптекарские ученики, то они без всякой платы обучаются фармации в казенных Её Императорского Величества аптеках. Жалование им производится по 4 рубля в месяц, и притом предоставляется квартира, дрова, свечи и услужение.

Когда же аптекарские ученики удостоются быть гезелями (аптекарскими подмастерьями), жалование их составляет, смотря по успехам, по 10, 12 и 15 рублей в месяц, и кроме того, квартира - дрова, свечи и услужение от тех же казенных аптек.

Когда же гезели удостоются быть аптекарями, жалование им определяется по 300, 400 и до 600 рублей в год и притом все выше-приведенные довольствия и “другие по разности мест положения получают”.

“Учение как лекарского, так и аптекарского искусства в госпиталях и в аптеках даётся и даваться будет на общем всех ученых людей языке латинском”.

Студенты семинарий, которые хотели продолжить свое образование, должны были получить от ректоров и префектов аттестаты о том, что они “выучились уже грамматики и ея частей риторики и хотя несколько философии, и притом об отпуске их указано иметь паспорт, откуда надлежит”.

Святейший Правительствующий синод приказал “самоохранно желающих из семинарий студентов к вышеозначенному обучению надлежащим порядком <...> отпускать без задержания”¹¹.

Ряд уроженцев Сумщины XVIII века первоначальное образование получили в духовных учебных заведениях, а из них, воспользовавшись приведенным указом, переходили в казенные госпитали, чтобы стать лекарями.

Достаточно привести имена доктора медицины, профессора Г.Ф.Соболевского (1741-1807), доктора медицины и хирургии, профессора Г.И.Базилевича (1759-1802), доктора медицины, профессора В.Я.Джунковского (1767-1826), профессора А.И.Федоровского (1767 -?).

Одним из таких воспитанников семинарии, ставшим лекарем, был и Тимофей Иванович Полетика.

РОМЕНСКИЙ, НЕДРИГАЙЛОВСКИЙ И СУМСКОЙ УЕЗДНЫЙ ЛЕКАРЬ
ТИМОФЕЙ ИВАНОВИЧ ПОЛЕТИКА
(ОК. 1738 Г. - ДО 1812 Г.)

Он родился в Ромнах и приходился доктору медицины, профессору И.А.Полетике (1726-1783) двоюродным братом. Их отцы были родные братья - значковый товарищ Лубенского полка Иван Павлович Полетика и значковый товарищ того же полка, а затем бунчуковый товарищ Андрей Павлович Полетика (ок. 1692 - 1773).

Тимофей учился риторике в семинарии Троице-Сергиевой лавры. Одновременно с ним в семинарии первоначальное образование получал уроженец Глухова Григорий Федорович Соболевский (1741-1807).

В 1754 году последовал указ Святейшего Правительствующего синода, разрешавший переход из духовных учебных заведений в госпитали для получения медицинского образования, причем в нем особо обращалось внимание на “малороссийских людей”, самохотно желающих “*определенiem в службе Ея Императорского Величества обучаться медикохирургии в казенных госпиталях*” (о нем см. выше).

Воспользовавшись этим разрешением, в один год (1757) Полетика и Соболевский поступили лекарскими учениками в Петербургский генеральный госпиталь. В 1758 году Григорий Соболевский, а в следующем - 1759 году - Тимофей Полетика стали подлекарями. В 1761 году оба получили чин лекаря. Затем их жизненные пути разошлись. Г.Ф.Соболевский послан за границу для усовершенствования, где защитил диссертацию на степень доктора медицины, а вернувшись на родину, в Петербурге стал профессором.

А лекарь Полетика начал свою карьеру военным врачом. 8 апреля 1762 года он послан был для лечения больных в Фридрихсгамский гарнизонный полк. 9 ноября 1762 года возвращен в Петербургский адмиралтейский госпиталь. 9 апреля 1771 года определен к Главному самарскому госпиталю для лечения больных военнослужащих. 4 декабря 1771 года взят в Полтаву к гаупт-квартире князя В.М.Долгорукова. 5 ноября 1772 года послан в Сечь для прекращения моровой язвы и для лечения в Новосеченском ретраншаменте бывших при госпитале больных, по прекращении моровой язвы возвратился в Полтаву. 10 мая 1773 года командирован в Самарский госпиталь. 8 июня 1775 года переведен с больными Самарского госпиталя в Голтвянский госпиталь. 6 января 1776 года определен в Азовский пехотный полк и исполняющим должность главного лекаря при корпусе в Крыму.

Наконец, в возрасте около 45 лет Т.И.Полетика переходит на гражданскую службу и возвращается в свой родной город.

27 января 1782 года он получил место роменского уездного лекаря. 27 января 1784 года был переведен в Недригайлов, а 24 июня 1791 года занял место сумского уездного медика.

Известно, что еще в 1809 году Т.И.Полетика служил в Сумах, но был “*за старостью к службе совсем неспособен*”. Значит он был еще на службе, когда ему было около 70 лет, и на территории теперешней Сумской области проработал около четверти века. Где-то здесь и скончался, возможно в Сумах.

Имел звание штаб-лекаря (с 24.04.1784), дослужился до чина коллежского асессора (31.12.1797), последний орден - св. Владимира IV степени (26.06.1809). Добавим, что женат был на Евфросинии Марковне Кислой, дочери коллежского асессора. Было у него три сына и четыре дочери. Больше известно о его сыне Якове (1780, Ромны - ?), который служил чиновником (Сумы, Лебедин, Харьков, Недригайлов)¹².

ШТАТ МЕДИЦИНСКИМ ЧИНАМ, ОПРЕДЕЛЯЕМЫМ ПО ГУБЕРНИЯМ

В 1796-1797 годах в Российской империи была проведена 2-я губернская реформа. Тогда же, 19 января 1797 года, учреждаются губернские медицинские (врачебные) управы.

Управы стали провинциальными центрами медицинского управления. В их обязанности входило наблюдение за состоянием всех медицинских учреждений губернии. Они назначали и сменяли врачей в своей губернии, экзаменовали учеников и подлекарей для производства в лекари. Возглавлял медицинскую управу инспектор. В помощь ему назначались оператор (иначе говоря хирург) и акушер (то есть акушер-гинеколог по современной терминологии).

Таким образом, трехчленный комплект управ образовывал “коллегиальное собрание”, которое должно было заботиться об охране народного здоровья в губернии и для этого могло издавать надлежащие правила и постановления, соответствующие местным условиям и возможностям.

Целью учреждения медицинских управ было не только децентрализовать медицинское управление в Империи, но и снабдить губернии и их уезды знающими врачами, которые могли бы оказывать надлежащую медицинскую помощь.

В связи с учреждением врачебных управ 19 января 1797 года был утвержден и “*Примерный штат медицинским чинам, определяемым по губерниям*”¹³.

К этому времени нынешняя Сумская область входила в состав трех губерний: Курской, Слободско-Украинской (впоследствии переименованной в Харьковскую) и Малороссийской (административный центр - город Чернигов). Последняя в 1802 году разделена на Черниговскую и Полтавскую. В каждой из них была часть теперешней Сумской области.

Как видно из таблицы №1, в уездных городах полагался 1 уездный врач и ему в помощники два ученика - старший и младший.

В соответствии со штатом губернских присутственных мест, утвержденных 1 февраля 1812 года, в составе губернской “врачебной или медицинской управы” кроме трех врачей (инспектор, оператор, акушер) числятся одна старшая повивальная бабка с жалованием 120 руб. в год и одна младшая повивальная бабка с жалованием 80 рублей (теперь говорят не “повивальная бабка”, а акушерка).

В уездных городах кроме уездного врача, старшего и младшего учеников, предусмотрена младшая повивальная бабка с жалованием 80 руб. Оклады же врачей те же, что и по закону 1797 года.

Таблица 1.

Примерный штат медицинским чинам, определяемым по губерниям: 1797 год

Уездных городов, которые ныне в составе Сумской области было восемь: Ахтырка, Лебедин, Сумы (Слободскоукраинская губ.), Глухов, Конотоп, Кролевец (Черниговская губ.), Ромны (Полтавская губ.) и Путивль (Курская губ.)¹⁴. Итак, по приведенным штатам 8 уездных врачей на территории теперешней Сумщины.

17 октября 1817 года вводится в действие Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета “*О штате медицинским чиновникам и повивальным бабкам по губерниям*”¹⁵.

Как следует из таблицы №2, в каждом уезде полагалось по 1 уездному врачу с жалованием 500 рублей ассигнациями в год, по 1 младшей повивальной бабке, получающей жалование 150 руб. в год, по 1 ученику старшему и младшему с жалованием соответственно 200 и 150 рублей.

В губернских городах во врачебной управе - три врача (инспектор, оператор, акушер) и только одна старшая повивальная бабка, в отличие от штатов 1812 года.

Таблица 2.**Штат медицинским чиновникам и повивальным бабкам по губерниям: 1817 год****РОССИЙСКИЙ МЕДИЦИНСКИЙ СПИСОК НА 1825 ГОД КАК
ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ МЕДИЦИНЫ СУМЩИНЫ**

С 1809 по 1916 год в России ежегодно издавался “*Российский медицинский список*” (РМС). Он содержал сведения о врачах, имеющих право практики в Империи: фамилия, имя, “ученое звание”, “гражданский чин”. Однако только с 1890 года в РМС начали указывать место работы (кроме того, отмечались: фамилия, имя, отчество, год рождения, год получения диплома лекаря, специальность, должность). По образцу Российских медицинских списков 1890-1916 гг. в 1925 году в Советском Союзе был издан “*Список медицинских врачей СССР. На 1 января 1924 года*”.

В наших библиотеках “*Российские медицинские списки*” крайне редки. Особенно трудно найти РМС за первую половину XIX столетия. РМС на 1825 год я не встречал в книгохранилищах Украины. А между тем РМС на этот год интересен тем, что имеет раздел: “*Физикаты обеих столиц, врачебные управы и прочие места, состоящие в ведомстве гражданского медицинского управления*”, что позволяет нам узнать имена врачей и провизоров Сумщины первой четверти XIX века.

В 1797 году в губернских городах Российской империи создаются врачебные управы как органы губернского управления медико-санитарным делом, в подчинении которых стали находиться и вольные аптеки. Губернскую врачебную управу возглавлял инспектор. Кроме того, в состав врачебной управы входили “оператор” и “акушер”. На каждый уезд предусматривались уездные врачи. По данным, которые приведены в РМС на 1825 год, практически все указанные должности в Империи были заняты.

Как известно, территория Сумской области образована из уездов четырех губерний: Курской, Полтавской, Слободскоукраинской (Харьковской) и Черниговской.

В Курской губернии инспектором был штаб-лекарь, надворный советник Семен Ярошев, кавалер ордена Святого Владимира IV степени; оператором - штаб-лекарь Аренд (или Арендт); акушером - штаб-лекарь Яким Евминов.

В Полтавской губернии инспектором был штаб-лекарь Карл Нейгеборн; оператором - медико-хирург, надворный советник Яков Матвеев, кавалер ордена Святой Анны III степени; акушером - штаб-лекарь, коллежский советник Иван Дмитриевич Тишевский (1760-1820-е гг.), кавалер ордена Святой Анны III степени.

В Слободскоукраинской губернии инспектором был доктор, коллежский советник Антон Эммануилович Майер (1760-1838), кавалер орденов Святого Владимира IV степени и Святой Анны III степени; оператором - штаб-лекарь, надворный советник Федор Неберт, кавалер ордена Святого Владимира IV степени; акушер - штаб-лекарь, коллежский асессор Василий Леонтович, кавалер ордена Святого Владимира IV степени.

В Черниговской губернии инспектором был доктор, коллежский советник Давид Гинтер; оператором - штаб-лекарь, коллежский советник Григорий Малахов, кавалер ордена Святого Владимира IV степени; акушером - штаб-лекарь, коллежский советник Федор Стефановский.

Уездные врачи:

Ахтырка - штаб-лекарь, надворный советник Никита Пузыревский, кавалер ордена Святой Анны III степени.

Глухов - штаб-лекарь Гервасий Трапачинский.

Конотоп - лекарь Яков Ревуцкий¹⁶.

Кролевец - штаб-лекарь, надворный советник Федор Рудзинский.

Лебедин - лекарь Эммануил Вицман (или Витцман).

Путивль - лекарь Федор Пузанов.

Ромны - штаб-лекарь, надворный советник Филипп Маркевич, кавалер ордена Святого Владимира IV степени.

Сумы - штаб-лекарь, надворный советник Василий Борзенков, кавалер ордена Святого Владимира IV степени, медаль 1812 г.

Кроме того, в Российском медицинском списке за 1825 год представлены данные о вольных аптеках. В 1825 году аптеки были только в 4 уездных городах из приведенных восьми:

Ахтырка - провизор Андрушкевич;
Глухов - Иван Зоммер;
Ромны - Август Енькен;
Сумы - Корнила Кассиянов.

Врачи в Российской Империи были выходцами из различных сословий. Дворяне в ту эпоху не считали для себя престижным поступать на медицинские факультеты. И если были среди врачей дворяне по рождению, то только из не родовитых и обедневших семей. Однако лекари из других сословий могли приобрести дворянство выслугой. Состоящий на службе врач имел чин. В “Табели о рангах” чины распределены по рангам или классам. 1-й - высший класс, а 14-й - низший. В описываемую эпоху 14 класс давал право личного дворянства, 8 класс - потомственного, передававшегося по наследству. По данным, которые представлены в РМС на 1825 год, чин 6 класса (коллежский советник) имели И. Тишевский, А. Майер, Д. Гинтер, Г. Малахов и Ф. Стефановский, 7 класса (надворный советник) - С. Ярошев, Я. Матвеев, Ф. Неберт, Н. Пузыревский, Ф. Рудзинский, Ф. Маркевич, В. Борзенков, а 8 класса (коллежский асессор) - В. Леонтович. Значит все эти тринадцать врачей выслужили потомственное дворянство.

Способом приобретения дворянства для лекаря было и награждение его орденом. Первоначально все ордена давали право потомственного дворянства (с 1845 г. потомственное дворянство давалось с пожалованием ордена Св. Владимира IV степени). Наличие российских орденов в РМС на 1825 год отмечено у десяти человек: инспекторы Курской и Слободскоукраинской врачебных управ, руководивших всем гражданским медицинским делом подведомственных губерний, три оператора и два акушера врачебных управ, а так же уездные врачи Ахтырского, Роменского и Сумского уездов¹⁷.

**“ПЕРВАЯ СТАТИСТИКА С ДНЕВНИКОМ ДЛЯ ТРУДОЛЮБИВЫХ И
ОБРАЗЦОВО-АККУРАТНЫХ РОССИЙСКИХ АПТЕКАРЕЙ НА 1866
ГОД (II-Й ОТ ПОСЛЕДНЕГО ВИСОКОСНОГО ГОДА)” ФЕДОРА
ФРАНКА**

В 1865 году в Санкт-Петербурге Justus Christoph Friedrich Frank или на русский манер Федор Франк издал книгу: “Статистика всех российских аптек, их содержателей и все города в Российской империи, в которых еще не существуют аптеки” и в этом же году там же книга была издана вторым изданием с несколько измененным названием - оно вынесено в заголовок статьи. Хотя оба издания увидели свет в один год, но фактически в первом приведены данные за 1864 г. - дозволено цензурой оно было еще 16 ноября 1864 г.¹⁸

В предисловии автор указал цель своего проекта - “В огромном пространстве нашего обширного отечества еще многие города, значительно населенные, чувствуют недостаток в вольных аптеках <...>.

Это навело меня на мысль составить предлагаемую статистику, чтобы показать всем трудолюбивым и предприимчивым сотоварщицам путь, на котором они могли бы свои познания и умственные способности применить для блага человечества, и в тех местах, где нет аптек, могли просить у правительства разрешения на открытие оных, и этим была бы достигнута общая польза как для публики, так и для аптекарей” (1-е издание, с.3).

Автор дал список всех городских поселений (города и посады) Империи без Великого княжества Финляндского и указал на наличие или отсутствие аптек в них.

При некоторых аптеках он дает два имени. В этом случае одно есть имя хозяина-аптекаря, а другое управляющего или арендатора. При этом не указывалась их “ученая степень”. *“Имена же господ не аптекарей, хотя им и принадлежат аптеки, вовсе не показаны”*.

В первом издании приведено число жителей при всех городских поселениях, а во втором - по данным Министерства внутренних дел на 1865 г. - только там, где не было аптек. Эта информация нужна была провизорам, которые хотели открыть свою аптеку, а последние открывались в соответствии с определенными правилами.

К этому времени открытие аптек регламентировалось Уставом врачебным, где было записано, что *“вольные аптеки учреждаются с разрешения медицинского департамента Министерства внутренних дел”* (ст.238).

“Аптеки дозволяется учреждать и содержать как в столицах, так и во всех городах и местах Империи вся кому, кто пожелает, но с тем, что бы учредитель или содержатель, буде сам намерен управлять аптекою, а в противном случае избранный им управляющий имел, по испытании в фармацевтической науке <...> звания аптекаря или провизора и были не моложе 25 лет от роду. Изъятие в отношении сего последнего условия, по особым уважениям, допускается токмо с разрешения министра внутренних дел” (ст.239).

“Желающий учредить аптеку подает о том прошение по губернии С.-Петербургской в физикат, по Московской в медицинскую контору, а по прочим губерниям в местную врачебную управу с приложением свидетельства на фармацевтическое звание. Местное медицинское начальство, по предварительном сношении с губернским и по соображении во 1-х действительной надобности в учреждении новой аптеки по местным обстоятельствам, народонаселению и числу находящихся уже в том городе или местечке аптек, и во 2-х письменных отзывах от прочих содержателей местных аптек на счет того, может ли заведение новой аптеки быть допущено, с изъяснением в противном случае, встречаемых ими препятствий, представляет с заключением своим в медицинский департамент Министерства внутренних дел.

Примечание. Учреждение аптеки допускается и без согласия на то прочих содержателей, когда министр внутренних дел существование оной признает нужным, а возражения их неуважительными” (ст.240).

“По получении разрешения департамента врачебная управа дает дозволение на учреждение аптеки, с условием открыть оною непременно в течении года под опасением, по прошествии сего срока, лишения права как на учреждение аптеки, так и на передачу полученного дозволения другому.

Затем самое открытие аптеки допускается не иначе как по предварительном освидетельствовании и удостоверении, что она снабжена в достаточном количестве и надлежащего качества аптечными материалами, необходимыми препаратами, посудою и прочим” (ст.241).

Ниже мы приводим данные из обоих изданий труда Ф.Франка. В городских поселениях, где не было вольных аптек, численность населения дана по 2-му изданию, так как в нем приведены более точные данные. В скобках римскими цифрами даны ссылки на первое (I) и второе (II) издания.

Итак, вольные аптеки Сумщины в 1864 и 1865 годах по данным Ф.Франка.

Ахтырка (уездный город Харьковской губ., 14640 жителей) - 1/ Веттерлинг (I); Веттерлинг и Пеньковский (II).

Белополье (безуездный город Сумского уезда Харьковской губ., 10479 жителей) - 1/ Лебедев (I); Лебедев и Филиппов (II).

Глинск (безуездный город Роменского уезда Полтавской губ., 3149 жителей) - аптеки нет (I и II).

Глухов (уездный город Черниговской губ., 8006 жителей) - 1/ Семеневич (I); Тычин (II).

Конотоп (уездный город Черниговской губ., 6540 жителей) - 1/ Вагнер (I и II).

Кролевец (уездный город Черниговской губ., 6317 жителей) - 1/ Тушинский (I и II).

Лебедин (уездный город Харьковской губ., 10439 жителей) - 1/ Ковалевский (I); Лебедев (II).

Мирополье (безуездный город Суджанского уезда Курской губ., 9482 жителя) - аптеки нет (I и II).

Недригайлов (безуездный город Лебединского уезда Харьковской губ., 6167 жителей) - аптеки нет (I и II).

Путивль (уездный город Курской губ., 4310 жителей) - 1/ Кронгард (I и II).

Ромны (уездный город Полтавской губ., 6000 жителей) - 1/ Энкен (I и II).

Середина-Буда (безуездный посад Новгородсеверского уезда Черниговской губ., 3576 жителей) - аптеки нет (I и II).

Сумы (уездный город Харьковской губ., 11712 жителей) - 1/ Кронгард (I и II) и 2/ Пирогов (II).

Как видим, в 1864 году всего на территории теперешней Сумской области было 9 вольных аптек, а в следующем - 10 (в 1865 году в Сумах появилась вторая аптека). Причем аптеки были во всех восьми уездных городах. Кроме того, аптека была в безуездном городе Белополье. В безуездных городах Глинске, Мирополье и Недригайлове, а также в посаде Середина-Буда аптек не было.

РОМЕНСКИЕ ПРОВИЗОРЫ ЕНКЕН, ЭНКЕН, ЕНКИН, ЕНКЕН

О владельцах первой вольной аптеки в Ромнах надо сказать особо.

В 1825 году ее владельцем был провизор Август Енькен (см. выше: Российский медицинский список на 1825 год как источник по истории медицины Сумщины). В 1864-1865 годах - некий провизор Энкен (см. предыдущий очерк).

Автор известной книги “Роменская старина” Иван Алексеевич Курилов упоминает провизора А.Енкина в связи с рассказом об истории Кладбищенской церкви в Ромнах. В 1874 году, - пишет он, - умерла единственная дочь потомственного почетного гражданина Леонтия Степановича Терновцова и его супруги Анны - Елизавета Леонтиевна, “очень молодая женщина, бывшая недолгое время” в замужестве за провизором А.Енкином. Дальше уже о том, что после этого Л.С.Терновец принял на себя должность старосты Кладбищенской церкви и стал щедро жертвовать в пользу церкви, много содействуя благоустройству, украшению и обогащению ее¹⁹.

В Российских медицинских списках начала 1890-х годов отмечено, что владельцем аптеки в Ромнах был провизор Александр Августович Енкен. Надо добавить, что к этому времени в Ромнах была открыта вторая аптека. В течение последующей четверти века она принадлежала католику - не то поляку, не то литовцу - провизору Николаю Михайловичу Лашкевичу.

В медицинских списках начала XX столетия мы находим фамилию того же Александра Августовича Енкена, получившего диплом провизора в 1865 году. Он по-прежнему проживает в Ромнах, но уже не является владельцем аптеки.

Таким образом, в Ромнах были провизоры Август Енькен (1825), Энкен (1864-1865), А.Енкин (1874), Александр Августович Енкен (1890 и следующие годы). В разных источниках фамилия пишется по-разному Енькен, Энкен, Енкин, Енкен, - что не удивительно, так как транслитерацию с немецкого можно провести по-разному.

Выходит, что провизор Август Енкен - так будем писать эту фамилию - в первой половине XIX века был владельцем аптеки в Ромнах. Его сын немец-лютеранин Александр Августович Енкен пошел по стопам отца, став провизором, и наследовал первую роменскую аптеку. А.А.Енкен был женат на Елизавете Леонтиевне Терновец.

ГОРОДСКАЯ МЕДИЦИНА НА СУМЩИНЕ В КОНЦЕ XIX ВЕКА

На состоявшемся на рубеже 1893/94 годов V Всероссийском съезде врачей - эти съезды созывало Общество русских врачей в память Н.И.Пирогова (Пироговское общество), их еще называли Пироговскими съездами, было принято постановление: выработать программу для сбора сведений об организации врачебно-санитарной части в городах России и собрать этот материал.

Однако только в 1898 году программа была окончательно выработана, утверждена правлением Пироговского общества, разослана во все городские

управы губернских городов Европейской России, а также в городские общественные управления уездных, безуездных (заштатных) городов и посадов.

Ответы поступали плохо, после повторных запросов. Поступали они по 1900 год. Таким образом, собранный материал приурочен был не к одному году - 1897, как было предусмотрено программой, а содержал данные и за другие годы конца XIX века, да и то не по всем городским поселениям.

Так, заполненную анкету возвратили только 4 из 14 городов и посадов, находящихся тогда на территории современной Сумщины. При этом из уездного города Конотоп и безуездного города Мирополье поступили только сведения, что медицинская помощь городскому населению находится в ведении уездных земств и от городов этих никакой врачебной помощи не организовано. Больше никаких данных не приводилось²⁰.

Более подробные сведения представили из уездных городов Кролевец и Ромны.

Кролевец

В городе проживало 10375 человек обоего пола по переписи 1897 года.

Устройство врачебной помощи городскому населению

Вопрос. Имеет ли город в своем заведении лечебные заведения: амбулатории, приемные покой, лечебницы, больницы - общие и специальные (для душевнобольных, заразных, сифилитиков, прокаженных, алкоголиков и проч.)?

Ответ. Город не имеет в своем ведении никаких лечебных заведений.

Вопрос. Какие в городе имеются лечебные заведения, не состоящие в его ведении?

Ответ. Земская больница.

Вопрос. Где и на каких условиях несостоятельное население города получает медицинскую помощь: амбулаторную, госпитальную, на дому и акушерскую?

Ответ. Городское население получает медицинскую помощь: госпитальную - в земской больнице с платою по 15 коп. в сутки, амбулаторную - там же бесплатно с бесплатной выдачей лекарств, акушерскую - от земской акушерки.

Таким образом, город Кролевец не имел не только лечебных учреждений, но и врачей, и средних медицинских работников.

Вопрос. Общее число практикующих в городе врачей, фельдшеров и акушерок?

Ответ. 2 - 2 - 1 соответственно.

Вопрос. Число частных аптек и аптекарских магазинов?

Ответ. По одному.

Вопрос. Не имеет ли город на своем содержании приютов для призрения старых и убогих (богадельни), неизлечимо больных, сирот и пр.?

Ответ. Город имеет богадельню на 20 человек, управляемую попечительным советом.

Устройство в городе санитарной части

Вопрос. Существуют ли обязательные для городского населения санитарные постановления?

Ответ. Есть, изданы в 1885 году.

Вопрос. Имеются ли и как организованы: надзор за учебными заведениями, фабрично-промышленными и торговыми заведениями, бойнями, тюрьмами, базарами и ярмарками; надзор за проституцией; водоснабжение; удаление городских нечистот (свалки, канализация); бактериологическая станция, санитарная станция и лаборатория; ясли для детей, народные чайные и столовая?

Ответ. Имеется народная чайная уездного комитета попечительства о народной трезвости.

Вопрос. Кто проводит оспопрививание?

Ответ. Оспопрививание ведется земством.

Расходы

Вопрос. Сколько ассигновано по смете на 1897 год: а) на все вообще городские потребности (общий бюджет города); б) на медицинскую часть?

Ответ. А) на все расходы 18024 руб. 50 коп. Б) на медицинскую часть 260 руб. 5 коп.²¹

Ромны

В 1897 году в уездном городе Ромны проживало 22539 жителей.

Как и в Кролевце, город не имел в своем ведении лечебных заведений. В городе были земская больница, приемные покой с 2 койками при двух табачных фабриках и больница при духовном училище.

Однако, в отличие от Кролевца, город содержал свой медицинский персонал. Был городовой врач, который получал от города содержание в размере 600 руб. в год. В его обязанности входили санитарный надзор по городу, прием амбулаторных больных (который, надо считать, он проводил в своем домашнем врачебном кабинете) и оказание бесплатной медицинской помощи бедным больным на дому с бесплатной же выдачей лекарств. В 1897 году им сделано было 400 визитов.

Был и городской фельдшер, получавший 300 руб. жалования. Кроме лечения бедных больных, он вел также оспопрививание. Уездная акушерка, получавшая 80 руб. квартирных (т.е. на оплату квартиры) от города, подавала бесплатное пособие городским бедным роженицам, и таких в 1897 году было всего 7.

Несостоятельное население Ромен получало госпитальную медицинскую помощь в земской больнице, причем за них платило городское управление или сословное общество. Земская больница не отказывала им и в амбулаторной помощи. Таким образом, амбулаторное лечение бедные жители города могли получать бесплатно не только у “своего” городового врача, но и у земского.

Всего в Ромнах было 11 врачей. В это число, надо считать, вошли один городовой врач, земский врач, фабрично- заводской врач - были ведь в городе приемные покой с двумя койками при табачных фабриках, врач духовного

училища, а также, вероятно, были и нигде не служившие вольнопрактикующие врачи. Всего в городе было 13 фельдшеров и 6 акушерок. Было частных аптек две и аптекарских магазинов три.

В городе была богадельня полтавского губернского земства, где город содержал 5 кроватей для призрения престарелых и убогих городских жителей, на содержание которых вносил 425 руб. в год.

Были изданы обязательные санитарные постановления: о порядке содержания в чистоте улиц, площадей, бульваров и дворов (1878 год); о мерах по предупреждению появления заразных болезней на скоте (1878 год); о мерах по предупреждению появления заразительных болезней на людях (1878 год, дополнения 1880 года и 1892 года); о порядке содержания торговых, промышленных и питейных заведений (1885 год); о мерах к предупреждению несчастных случаев от животных (1890 год).

В ведении комитета трезвости находились народные чайная и столовая.

При развитии эпидемий создавались санитарные попечительства (в числе 31-го), медицинский персонал усиливался приглашенными врачами и фельдшерами, устраивались временные больнички в наемных помещениях, организовывалась дезинфекция при помощи особо приглашенных дезинфекторов (на совместные средства города и земства) - дезинфекционная камера была при земской больнице. В 1898 году на борьбу с эпидемией оспы было израсходовано 831 руб. 75 коп. В холерную эпидемию были присланы санитарные отряды губернских земств. На мероприятия против холеры Ромны израсходовали 686 руб. 5 коп.

Оспопрививание городским жителям проводил городской фельдшер, которым в 1897 году было сделано 500 оспопрививаний. Детрит - материал для вакцинации - получали от Вольного экономического общества, из губернского земства и частных телятников. Стоимость оспопрививания составила 130 руб.

Река Сула, служившая источником водоснабжения города, загрязнялась наносами нечистот из протока Муховца и других мест. Колодцы были как общественные - 9, так и частные. В некоторых из них вода была солоноватая и для питья непригодная. Нечистоты вывозились за город на особое место, где сваливались в большие ямы, которые при наполнении засыпались известью и землей и поливались неочищенной карболовой кислотой.

Всего город Ромны ассигновал по смете 1897 года на все расходы 46266 руб. 39 коп., в том числе на медицинскую часть - 1030 руб.²²

***

На примере Конотопа, Мирополья, Кролевца и Ромен мы видим, что города слабо участвовали в устройстве врачебно-санитарной части для своего населения. Городское население в значительной степени обслуживалось земскими больницами и амбулаториями.

В то время по городовому и земскому положениям города и земства в равной степени должны были принимать участие в организации врачебной помощи и санитарном надзоре.

Таким образом, города ассигновали недостаточно средств на медицинское обслуживание горожан, что не давало возможности земству

направлять свои деньги на врачебную помощь наиболее нуждающимся и при этом главным плательщикам земства - сельским жителям. В Кролевце на одного жителя в год город выделял 2,5 копейки, что составляло 1,4% от всех расходов этого города. а в Ромнах - 4,6 коп. (2,2%).

АПТЕКА РОДЕ

В записках “*В уездном городе “С”, или По улицам старого города*” краевед Павел Иванович Никитенко (1900-1988) писал об одном из домов на Соборной улице: “*На витрине стояли большие стеклянные шары, зеленый и синий, аптеки Роде. Вывеска гласила, что аптека существует с 1809 года. Основатель аптеки, эмигрант из Франции, не сумевший устроиться в Петербурге, Москве или другом крупном городе, не пожалел, что обосновался в Сумах.*

Роде привез с собой из Франции и стиль наружного оформления аптеки. В книге Жоржа Сименона “Мегрэ и старая барыня” приведено описание аптеки мосье Бесона. У него тоже была небольшая аптека в Чарке с двумя стеклянными шарами на витрине, зеленым и оранжевым, и как Басон изобрел крем Жюва, так и Роде из Сум изобрел свое снадобье, когда-то популярное в городе”.

Далее об этом лекарстве: “*Одно из снадобий, приготовленное им в строжайшем секрете, успешно помогало окрестным помещикам, страдающим от несварения желудка, а также от геморроя, от сгущения кровей и от бледной немочи купеческих дочек. Во время эпидемии холеры в городе в 1831 и 1838 годах снадобье Роде также имело большой спрос, но, видимо, помогало мало, так как жители ближайших к аптеке улиц, т.е. центра города, потеряли в 1848 году сто человек.*

Но на упреки родственников провизор философски отвечал: “*Кому как давалось!*” - и подкреплял это тем, что в приходе Николаевской церкви, где его клиенты были больше из купцов, по причине холеры отпевали только восьмерых. А вот на Засумке и Холодной горе - свыше 300”²³.

Итак, аптека Роде находилась в самом центре города и, надо полагать, была первой по времени образования. Конечно, со времени открытия до национализации после установления советской власти в городе пройдет более 100 лет, и за это время владельцы аптеки могли, получив соответствующее разрешение, по разным причинам переместить ее в другое здание, другое место.

Но и сами владельцы аптеки ведь также могли поменяться, и не раз.

Выше отмечено, что в середине первой половины XIX века в Сумах уже была одна вольная - иначе говоря частная - аптека и принадлежала она не провизору Роде, а провизору Корниле Кассиянову. Так же уже нами отмечено, что к 1865 году владельцем единственной сумской вольной аптеки был уже не К.Кассиянов, а некто Кронгард, и в этом же 1865 году появилась вольная аптека Пирогова - вторая в городе.

Откроем “*Российский медицинский список на 1890 год*”. С этого года в РМС стали помещать сведения о вольных аптеках в Российском государстве. К слову сказать, Российские медицинские списки обязаны были быть во всех аптеках Империи, наряду с Российской фармакопеей и аптекарской

таксой, утверждаемой Медицинским советом Министерства внутренних дел. РМС приобретался в управлении главного врачебного инспектора или в местных врачебных управлениях и в начале XX века стоил 1 руб. 50 коп. с пересылкою.

На странице 113 РМС на 1890 год находим данные о сумских вольных аптеках. Их две. Первая принадлежит провизору Ивану Ивановичу Кронгардту (так дано написание фамилии, последние две буквы - "дт") при управляющем провизоре Егоре Карловиче Роше. Вторая аптека провизора Александра Ильича Пирогова, а арендатор и управляющий провизор Лев Львович Сливинский. Надо думать это те самые "Кронгард" 1865 года и Пирогов того же года.

По данным РМС за 1895 год аптека Пирогова принадлежит Л.Л.Сливинскому, поляку, провизору с 1883 года. РМС за 1898 год: Аптека Кассиянова, затем Кронгард(т)а - уже провизора Давида Езехиелевича Гольдберга. Впрочем, недолго провизор Гольдберг владел аптекой в Сумах.

Из РМС за 1899 год следует, что к этому времени первая сумская аптека за провизором Элиашем Мовшевичем Мееровичем. Что касается Гольдберга, то он переехал в Ростов-на-Дону, а перед Первой мировой войной у него была аптека в Екатеринбурге.

По данным РМС, за следующий - 1900 год - в городе по-прежнему две вольные аптеки: провизоров Мееровича и Сливинского. Из раздела "Сведения об аптечных заведениях, разрешенных к учреждению в 1899-1900 г." того же Российского медицинского списка узнаем, что провизор Иван Труфанов получил разрешение открыть третью аптеку в Сумах.

РМС за 1901 год. В Сумах три аптеки:

1) жены провизора Гитель Роде при управляющем Александре Янкелевиче Роде, в аптеке 2 аптекарских ученика работают и познают фармацевтическую науку;

2) уже известного нам провизора Л.Л.Сливинского, бывшая Пирогова (1 провизор, а также 1 аптекарская ученица);

3) провизора Ивана Константиновича Труфанова (1 ученик).

Значит третья аптека появилась в Сумах во второй половине 1900 года или в начале 1901 года. (В те времена был установлен годовой срок на устройство аптек после получения разрешения на открытие оных). Тогда же провизор Роде приобрел аптеку Мееровича. Точнее, как видим, аптека была оформлена на его супругу. И в 1916 году аптека принадлежит той же жене провизора Г.Л.Роде. Управляющий А.Я.Роде. В аптеке 4 провизора и один ученик²⁴.

Таким образом, краевед П.И.Никитенко пишет об аптеке Роде начала XX века. Он не учел, что за сто лет первая сумская аптека несколько раз меняла владельцев. Его записки имеют подзаголовок "Были и небылицы". Стало быть, чудодейственное снадобье Роде возможно из разряда небылиц. Да и Александр Янкелевич Роде был по национальности не французом, а евреем иудейского вероисповедания.

В Российской империи в конце XIX - начале XX веков довольно много было провизоров-евреев. Евреями были сумские аптекари Гольдберг и Меерович, а также Шапиро и Червинской - о них в следующем очерке. О Роде известно также, что диплом провизора он получил в 1896 году.

**“АПТЕКА В ДОМЕ ШТРАНДТМАНА, АПТЕКА ШТОРХА,
АПТЕКА ГАКА”**

Продолжим чтение записок известного сумского краеведа Павла Никитенко. “*К 1910 году популярность аптеки Роде резко уменьшилась. К этому времени уже функционировали аптека в доме Штрандтмана на Николаевской улице, перехватывавшая клиентов района Троицкой улицы, аптека Шторха на Ильинской улице, где толпились жители Засумки и мужики с базара. К услугам больных с Холодной горы и Суджанская улицы там существовала аптека Гака*”.

Проверяем по Российскому медицинскому списку.

PMC на 1902-1905. Три аптеки и те же владельцы, что и в 1901 году, - Роде, Сливинский, Труфанов.

PMC на 1906 - владелец второй по времени образования сумской аптеки - Пирогова, затем Славинского - уже провизор В.П.Вовк-Россоха.

Что касается Льва Львовича Сливинского, то в последующие годы мы его находим в Киеве совладельцем аптеки на углу улиц Б. Владимирской и Фундуклеевской.

PMC на 1907 год. В городе появилась четвертая аптека - провизора Франца Иосифовича Улиха.

PMC на 1908. Уже 5 аптек. Пятую открыл поляк Адам Константинович Тушинский, ставший провизором в 1903 году.

PMC на 1909. Аптеку Труфанова - третья по времени открытия аптека в Сумах - приобрел Лев Мовшевич Шапиро. Провизор Труфанов перебрался в Екатеринослав, а затем - в Омск.

PMC на 1910. То же.

PMC на 1911. Аптеки Вовк-Россохи и Шапиро (бывшая Труфанова) поменяли владельцев. Теперь они принадлежат провизору Н.М.Шторху!!! (вот он Шторх, о котором пишет краевед П.И.Никитенко) и жене провизора М.П.Червинской, при управляющем провизоре Янкеle Несановиче Червинском. Супруги Червинские перебрались в Сумы из местечка Геническа Мелитопольского уезда Таврической губернии, где у них была своя аптека, а провизор Шапиро и Вовк-Россоха уехали из Сум. Первый - в Россось Воронежской губернии и второй - в хутор Северин Кубанской губернии.

Аптека же провизора Улиха значится за вдовой - Н.Т.Улих.

PMC на 1912, 1913, 1914. То же.

PMC на 1915. Аптека Тушинского - пятая в Сумах - значится за аптекарским помощником С.В.Тарнопольским. Сам же провизор Тушинского арендатор и управляющий одной из харьковских аптек.

PMC на 1916. В городе по-прежнему пять вольных аптек:

1) жены провизора Г.Л.Роде, управляющий ее супруг (4 провизора, 1 ученик);

2) жены провизора М.П.Червинской, управляющий провизор Я.Н.Червинский (3 провизора, 2 ученика);

3) провизора Николая Михайловича Шторха (диплом провизора 1874 года), управляющий провизор Михаил Николаевич Шторх (проводор с 1906 года) и 1 ученик;

4) вдовы провизора Н.Т.Улих, управляющий провизор И.Б.Щварцман (1 провизор, 2 ученика)²⁵;

5) аптек. помощника С.В.Тарнопольского, управляющий Антон Константинович Ингелевич - литовец, провизор с 1885 года, и 2 ученика.

По данным краеведа Виктора Федоровича Токарева в 1917 году в Сумах уже шесть аптек. Аптека на Холодногорской принадлежит Гаку.

¹Чернобров І.В. Люди милосердя: сторінки історії медицини Сумщини. - Суми, 2001. - 305 с.

²О содержании в городах лекарей. 10 мая 1737 г. №7245 // Полное собрание законов Российской Империи (далее ПСЗРИ). Соб.1-ое. - СПб., 1830. - Т.10. - С.136-137.

³О производстве жалования лекарям в городах. 16 октября 1756 г. №10632 // там же. - Т.14. - С.646.

⁴Чистович Я.А. История первых медицинских школ в России. - СПб., 1883. - С.557.

⁵О заведении в Москве осьми аптек. 22 ноября 1701 г. №1879 // ПСЗРИ. Соб.1-ое. - СПб., 1830. - Т.4. - С.177.

⁶Об учреждении в городах аптек. 14 августа 1721 г. №3811 // там же. - Т.6. - С.412-413.

⁷О непродаже в лавках мышьяка. 6 февраля 1731 г. №5691 // там же. - Т.8. - С.378-379.

⁸О запрещении продавать в рядах мышьяка. 8 января 1733. № 6304 // там же. - Т.9. - С.12-13.

⁹Об определении детей в аптекарские ученики. 20 декабря 1736 г. №7128 // там же. - С.1007-1008.

¹⁰Отамановський В.Д. Розвиток аптечної справи на Україні з середини XVII до початку XIX ст. // Фармацевтичний журнал. - 1963. - №5. - С.51-52; Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Я.Марковича. - М., 1859. - Часть 2. - С.195-206.

¹¹О вызове студентов из семинарий для обучения медикохирургии и фармации. 14 марта 1754 г. №10196 // ПСЗРИ. Соб.1-ое. - СПб., 1830. - Т.14. - С.37-39.

¹²Васильєв К.К. Роменский, недрыйгайловский и сумской уездный лекарь Тимофей Иванович Полетика (ок. 1738 г. - до 1812 г.) // Сучасні проблеми клінічної та теоретичної медицини. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, молодих вчених, лікарів та викладачів. 20-22 квітня 2005 року. - Суми, 2005. - С.200-201.

¹³Примерный штат медицинским чинам, определяемым по губерниям. 19 января 1797 г. №17743 // ПСЗРИ. Соб.1-е. - СПб., 1830. - Т.44. - Ч.2. - Отд.4. - 1-я паг. - С.393-397, 403.

¹⁴Штат губернских присутственных мест. 1 февраля 1812 г. №24985 // там же. - Отд.4. - 2-я паг. - С.220-223, 228-232.

¹⁵О штате медицинским чиновникам и повивальным бабкам по губерниям. 17 октября 1817 г. №27098 // там же. - 3-я паг. - С.207.

¹⁶Яков Ревуцкий работал в Конотопе с 1823 года и отчество его было "Матвеевич": Кравець В.П., Сутулін В.В. Білій колір - життєдайний. З історії медицини Конотопа. - Суми, 2001. - С.7.

¹⁷Российский медицинский список, издаваемый по Высочайшему Его Императорского Величества повелению. На 1825 год. - СПб., 1825. - С.51, 60-61, 65-66, 72-73, 96, 99, 101; Васильев К.К. Российский медицинский список на 1825 год как источник по истории медицины Сумщины (Предварительное сообщение) // Сучасні проблеми клінічної та експериментальної медицини. IX Підсумкова науково-практична конференція медичного факультету СумДУ. 23-25 квітня 2001 р. - Суми, 2001. - С.75-77.

¹⁸Франк Ф. Статистика всех российских аптек, их содержателей и все города в Российской империи, в которых еще не существуют аптеки. - СПб., 1865. - 63 с.; Он же. Первая статистика с дневником для трудолюбивых и образцово-аккуратных российских аптекарей на 1866 год (II-й от последнего высокосного года). - СПб., 1865. - X. - 142 с.

¹⁹Курилов И.А. Роменская старина. - Ромны, 1898. - С.345.

²⁰Городская медицина в Европейской России. Сборник сведений об устройстве врачебно-санитарной части в городах / Обработано для печати А.А.Чертовым. - М., 1903. - С.76, 257.

²¹Там же. - С.258.

²²Там же. - С.160-161.

²³Никитенко П.И. В уездном городе "С", или По улицам старого города. Были и небылицы. - Сумы, 1984. - Листы 35-36. Машинопись хранится в Сумской государственной областной научной библиотеке.

²⁴PMC на 1890 г. - СПб., 1890. - С.113; PMC на 1895 г. - СПб., 1895. - С.151; PMC на 1898 г. - СПб., 1898. - С.158; PMC на 1899 г. - СПб., 1899. - С.117; PMC на 1900 г. - СПб., 1900. - С.96, 110; PMC на 1901 г. - СПб., 1901. - С.98; PMC на 1916 г. - СПб., 1916. - С.161.

²⁵PMC на 1902 г. - СПб., 1902. - С.98; PMC на 1903 г. - СПб., 1903. - С.99; PMC на 1904 г. - СПб., 1904. - С.102-103; PMC на 1905 г. - СПб., 1905. - С.107; PMC на 1906 г. - СПб., 1906. - С.112; PMC на 1907 г. - СПб., 1907. - С.117; PMC на 1908 г. - СПб., 1908. - С.120; PMC на 1909 г. - СПб., 1909. - С.124; PMC на 1910 г. - СПб., 1910. - С.124; PMC на 1911 г. - СПб., 1911. - С.128; PMC на 1912 г. - СПб., 1912. - С.130; PMC на 1913 г. - СПб., 1913. - С.139; PMC на 1914 г. - СПб., 1914. - С.144; PMC на 1915 г. - СПб., 1915. - С.160-161; PMC на 1916 г. - СПб., 1916. - С.160-161.

The history of medical practice development in Sumy region in the XVII-XIX centuries is investigated. The attention paid to the foundation of the first free chemist's shop, schooling level of the pharmacists and doctors in the region, the functioning of the medical establishments of that time in Sumy region.

Отримано 18.07.2005.

ХРОНИКА

ВТОРАЯ МЕЖДУНАРОДНАЯ ИСТОРИКО-МЕДИЦИНСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ В СУМАХ

26 апреля 2005 г. в Сумах состоялась Международная конференция “Актуальные проблемы истории медицины”, посвященная 350-летию г.Сумы. Это уже 2-я историко-медицинская конференция, которую проводит Сумский государственный университет (далее - СумГУ).

Темами этой конференции были: высшее медицинское образование в университетах классического типа (эта тема является традиционной, так как медицинский факультет входит в состав классического университета); история здравоохранения Сумщины; медицина и здравоохранение в годы Великой Отечественной войны.

На ноябрьском 2004 г. расширенном заседании Президиума Конфедерации историков медицины (международной) было обращено внимание на необходимость интенсификации работы в области медицинского музееведения, поэтому в программу была включена эта тема.

Были представлены сообщения из Украины, Белорусси (Минск, Гродно), России (Москва, С.-Петербург, Брянск, Казань, Саратов), Литвы (Вильнюс, Каунас) и Латвии (Рига).

Участники конференции подчеркнули необходимость создания новых, расширения уже существующих музеев по истории медицины, а также тесного сотрудничества историков медицины с профессиональными историками. На конференции также была отмечена пусть и скромная, но важная дата - 10-летие кафедры социальной медицины, организации здравоохранения и общей гигиены СумГУ.

Изданы материалы конференции - “Актуальные проблемы истории медицины” (Сумы: Изд-во СумГУ, 2005. - 172 с.)

ВАСИЛЬЕВ К.К.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ДЕГТЕРЬОВ С.І.

**МАТЕРІАЛИ ПОВІТОВИХ СУДІВ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО
(за матеріалами Державного архіву Сумської області)**

У статті здійснена спроба розглянути матеріали повітових судів як джерело до вивчення різних питань соціально-економічної та політичної історії.

Використання матеріалів повітових судів Лівобережної України в якості джерела до вивчення історії нашої країни має неабияку наукову і соціальну цінність. Вони висвітлюють низку питань з різних галузей історичної науки.

Практично всі матеріали повітових судів пов'язані з такими категоріями населення, як поміщики, дворяни, однодворці, державні та поміщицькі селяни. Повітовий суд - це суд становий. Спочатку він розглядав тяжби місцевого дворянства і складався з судді та двох засідателів, які обиралися з дворян повіту (пізніше додалися засідателі від селян). Використовуючи матеріали цих судів ми маємо реальну можливість дослідити відносини між окремими верствами населення та в межах одного стану.

При вивченні таких відносин складається досить цілісна картина життя провінційного дворянства Російської імперії на прикладі дворян-поміщиків, які проживали на українських землях. Окрім цього справи, що увійшли до таких фондів, їхній характер, дають змогу досить повно дослідити функції таких судово-адміністративних установ, як повітові суди.

Діяльність системи судочинства та окремих судових установ, їх роль в історичних подіях на сьогодні є недостатньо висвітленою. Надзвичайно мало (практично відсутнє) літератури, присвяченої дослідженняю матеріалів судових органів в якості джерела до вивчення окремих питань вітчизняної історії.

Загальну інформацію про систему судочинства періоду імперії можна отримати в загальних курсах історії держави і права Коркунова, В.Латкіна та інших дослідників¹.

Окремі питання судочинства кінця XVIII - 60-х рр. XIX ст. розглядалися у роботах дореволюційних дослідників Є.Анучина, В.Григорьєва, І.Дитятіна, П.Іванова².

Деяке уявлення про судову систему та повітові суди в ній дають курси історії В.Ключевського, М.Покровського та інш. Суди, в тому числі повітові, тут, як правило, згадуються в контексті політико-соціальних перетворень Катерини ІІ³.

Подібну інформацію зустрічаємо і в роботах історика XIX ст. М.Любавського⁴.

Дегтярьов Сергій Іванович - молодший науковий співробітник Регіональної науково-дослідної лабораторії-центру історичного краєзнавства Сумського державного університету.

Відомий дослідник XIX ст. А.Ханенко вивчав державні установи в Україні, в тому числі приділяв увагу і судочинству⁵. Серед його описів органів судочинства, які діяли в Україні у XVIII-XIX ст., зустрічалося і повітовий суд. Але інформація про цей суд зводиться до опису його складу та компетенції.

Крім загальновідомої інформації, Ханенко подав історичну довідку про те, що після ліквідації підкоморських судів межові справи потрапили до виробництва саме повітових судів. При потребі цей суд посылав присяжного землеміра на місце для проведення замірів, а після цього виносив рішення по спірним питанням. Незадоволена рішенням повітового суду особа могла перенести справу на розгляд до верхнього земського суду.

Деякі питання, пов'язані з судочинством, висвітлено в окремих томах видання "Істория России в XIX веке". Тут міститься інформація про судоустрій як дореформенного періоду, так і про скасування повітових судів під час проведення судової реформи.

Подібні роботи мали місце і в радянський період, хоча вони й носили більш тенденційний характер. Так, судова система Російської імперії взагалі, або її елементи, зокрема повітові суди, розглядалися в працях М.Єрошкина, С.Мироненка, І.Оржевського та інших дослідників⁶. Хоча ця інформація має епізодичний характер, вона допомагає шляхом узагальнення скласти відносно цілісну картину про склад і компетенцію повітових судів та епоху їх існування.

Деякі питання судочинства висвітлені у статті М.Видрі та В.Гінева⁷. Основна увага приділена судовій системі періоду реформ Олександра II, але показують вони і становий суд, дореформений.

З'явився ряд робіт, присвячених аналогічній тематиці, і в пострадянський період. Перш за все це роботи І.Бойка, Н.Єремової, М.Сізікова та ін.⁸

Інформація про повітові суди наводиться у монографії сучасного американського історика Річарда С.Уортмана. В окремих розділах він, на відміну від інших дослідників, подає досить багатий матеріал про склад та компетенцію повітових судів, але практично не приділяє уваги ролі цих установ у тогочасному суспільстві. Уортман аналізує службовий досвід секретарів та суддів повітових судів у першій половині XIX ст., їх соціальне походження, попередню службу та розміри володіння кріпосними тощо⁹. Приклади і дані, які наводить автор, стосуються великоросійських губерній.

Джерельну базу по вивченню діяльності повітових судів складають: законодавчі акти, надруковані в збірнику "Полное собрание законов Российской империи", які охоплюють 1649-1913 рр.; багатотомні видання "Памятники из законов" та "Свод законов Российской империи"; 9-ти томне радянське видання "Российское законодательство X-XX веков" (М., 1987). Сенатські укази, міністерські циркуляри та статті, присвячені судочинству, де розкриваються питання структури та компетенції станових судів (у тому числі повітових), друкувалися також у дореволюційній періодичній літературі: губернські відомості, "Журнал министерства юстиции", "Журнал министерства внутренних дел" та ін. Законодавчі акти дають матеріал для вивчення структури, компетенції, функцій повітових судів.

Незважаючи на велику кількість праць, присвячених судовій системі взагалі, треба визнати, що діяльність повітових судів та роль їхніх матеріалів у вивченні вітчизняної історії залишається на сьогодні фактично поза увагою істориків. Ситуацію ускладнює і той факт, що та інформація про судову систему Російської імперії взагалі та повітові суди зокрема, яка доступна дослідникам, як правило носить сутто правознавчий характер.

Таким чином особливої актуальності набуває вивчення матеріалів повітових судів, та використання їх в якості джерела до вивчення історії окремих регіонів. Метою даної роботи є визначити напрямки історичної науки, джерелом до вивчення яких можуть стати матеріали повітових судів. Дослідження буде проведене на документах цих судів з фондів Державного архіву Сумської області.

Більшість справ повітових судів присвячена тяжбам поміщиків про розмежування їхніх земель, захоплення їх земель селянами або сусідами. Є також справи про кримінальні та економічні злочини. Матеріали охоплюють період з кінця XVIII ст. до кінця 1860-х рр., тобто час існування повітових судів, проте у справах зустрічаються документи (жалувані грамоти, родоволи або виписки з них тощо) кінця XVII - початку XVIII ст. Вони дають інформацію про різні сторони життя провінційного суспільства XIX ст. Серед матеріалів цих судів знаходимо, наприклад, укази губернських нарад цивільного суду про духовні заповіти, дарчі, продаж та купівлі маєтків, списки поміщиків із вказанням кількості рекрутів, яку вони повинні виставити.

Виробництво частини справ кінця XVIII ст. було розпочате ще воєводськими канцеляріями, а закінчені вже повітовими судами. Також з цих матеріалів видно, що хоча повітові суди і були введені у 1775 р., на території Лівобережної України (як і в багатьох віддалених від столиці регіонах) вони з'явилися деяло пізніше. Так, наприклад, путівльський повітовий суд з'явився лише в 1780 р. Матеріали судів свідчать про те, що під час проведення судової реформи Олександром II у 1864 р. повітові суди скасовувалися поступово. Як правило, якщо в губернії було 8 чи 10 повітів, повітові суди скасовувалися в 2-х або навіть 5-ти повітах, а їхні справи передавалися в ті повітові суди, що залишилися. Через декілька місяців скасовували суди ще в кількох повітах, і таким чином поступово вони зникали повністю, а на їх місці створювалися нові судові установи.

Загальнодержавна юстиція дoreформенного періоду поділялася на три основні категорії: а) повітові суди; б) губернські судові палати по кримінальним та цивільним справам; в) Сенат.

Суд будувався за становим принципом. Багатомільйонна маса кріпосних селян не мала права звертатися до державних судів. Поміщик своєю владою міг віддавати селян в арестантські роти терміном до 6 місяців, в робочі будинки - до 3 місяців, піддавати арешту до 2 місяців, карати різками до 40 ударів, віддавати в рекрути або заслати до Сибіру.

Першою інстанцією для розгляду справ дворян у повітах були повітові суди. При зовнішній відокремленості від адміністрації та поліції ці суди залежали від намісників, губернаторів, поліцейських органів. В системі судочинства окресленого періоду повітовий суд виявився однією з найбільш постійних установ. У 1797 р. були ліквідовані всі суди другої інстанції - верхній земський суд, губернський магістрат, верхня розправа та верхній надвірний

суд, а поза загальним ліквідованими палати цивільні Незмінні суди перебували.

При категорії свого існування пізніше та міща від селян окремими.

На матеріалі - с (матеріал XVIII - C)

- Г проходив територію цивільного - і називався не збереглося - 1

дворянство проживало маловіддалено - 1

М спадкові за кількістю земельної з врегулюванням

Путівльсько-тинсько - 2 роки це 268 а законний Катеринівські досліди генеалогічні

У поміщицькі

їй системі
матеріалів
тоза увагою
про судову
та доступна

матеріалів
ення історії
історичної
тових судів.
Державного

їшків про
сусідами. Є

охоплюють
я повітових

ти, родоводи
ть невідомі
ства XIX ст.

ських палац
лю маєтків,
ї виставити.

зпочатку ще
ми. Також з

1775 р., на
від столиці

гутинський
ль про те, що
повітові суди

и 10 повітів,
їхні справи

лька місяців
зона зникали

ялася на три
ї палати по

йонна маса
оміщик своєю

6 місяців, в
трати різкими

були повітові
олії ці суди

. В системі
ю з найбільш
анці - верхній

ї надвірний

суд, а палати кримінального суду та палати цивільного суду об'єднані під загальною назвою палати суда і розправи. Трохи пізніше, в 1801 р., були ліквідовані нижні земські суди, управи благочиння та нижні розправи, а палати суду і розправи переіменувалися в палати кримінального та цивільного суду. Як видно, майже вся судова система зазнала змін. Незмінними залишилися тільки найвища судова установа імперії - Сенат та суди першої інстанції, серед яких були і повітові суди.

Практично всі справи повітових судів так чи інакше пов'язані з такою категорією населення, як поміщики, дворянини, однодворці. На першому етапі свого існування цей суд служив для розгляду тяжб місцевого дворянства, пізніше в ньому розглядалися справи й інших верств населення, крім купців та міщан, а до судді та двох засідателів-дворян додалися ще два засідателя від селян. Все це дає реальну змогу розглянути та вивчити життя і відносини окремих верств населення більш детально.

На прикладі фондів Державного архіву Сумської області видно, що матеріали повітових судів містять цінну інформацію для вивчення:

- соціально-економічної історії окремих регіонів Лівобережної України (матеріали яскраво показують становище багатьох верств населення кінця XVIII - 60-х рр. XIX ст. та економічні відносини всередині цього суспільства);

- правової історії та політичного життя (через повітові суди проходили різні урядові розпорядження, що стосувалися саме цих територій, багато документів присвячені вирішенню кримінальних, цивільних та адміністративних справ);

- історичної географії (справи містять велику кількість межових документів містить назви різноманітних об'єктів з вказаним їх місцезнаходженням, багато з яких не збереглися до наших часів);

- генеалогічних досліджень (справи містять велику кількість дворянських, селянських, купецьких імен з вказаним їхнього місця проживання в певний момент, зустрічаються родові схеми відомих і маловідомих дворянських сімей);

- краєзнавчих досліджень.

Матеріали повітових судів дають велику кількість інформації про спадкові та інші майнові відносини між поміщиками. Фактично, це найбільша за кількістю категорія справ. Сюди увійшли матеріали про спірні поміщицькі земельні угіддя, справи, пов'язані з купівлею-продажем кріпаків, маєтків або з врегулюванням спадкових відносин тощо.

Показовою, що висвітлює майнові відносини, є справа про тяжбу путівильських поміщиків Щокініх, І.М.Бурого та ін. з княгинею К.П.Барятинською за землі в пустощі Володино Поле. Тяжба тривала відносно недовго - 2 роки (з 1794 по 1796 рік), але кількість документів по ній досить значна - це 268 аркушів рішень, указів, скарг. За рішенням її Величності Катерини II законними володарями спірної землі визнавалися поміщики Щокіни, а Катерина Петрівна Барятинська (уроджена принцеса Фонгольштейнбек) повинна була відмовитися від своїх претензій¹⁰. Така справа дає можливість дослідити деякі питання соціальної історії, а також дає цінний матеріал для генеалогічних досліджень.

У справі за 1781 р. про уточнення родинних зв'язків льговських поміщиків Арсеньєвих з путівильськими "поміщиками" Левшиними для

отримання спадщини теж розглядаються майнові відносини¹¹. Але вона цікава ще й тим, що до неї додається копія родинної (поколінні) схеми сім'ї Левшиних-Арсеньєвих - однієї з гілок родини Арсеньєвих¹². Суть справи полягає у тому, що після смерті старшого з трьох братів Арсеньєвих все нерухоме майно, яке залишилося після смерті їхнього батька, повинне було залишитися його дружині та дитині. Але молодші брати оскаржили такий порядок спадкування. Вони аргументували це тим, що ні дружина Тетяна, ні дитина їх померлого брата Олександра не мають права на спадкування майна Арсеньєвих з двох причин:

по-перше, дитина не може бути спадкоємцем, тому що була народжена до шлюбу Олександра з Тетяною і є незаконнонародженою;

по-друге, дружина не має права на спадкування, тому що вийшла заміж незаконно. Як показала родова схема, у першому шлюбі Тетяна була за двоюрідним дядьком Олександра і, як наслідок, сама доводилася йому літкою. Хоча родинний зв'язок і був не кровним, але такі шлюби за законом вважалися неприпустимими.

Таким чином матеріали даної справи дають уявлення не тільки про спадково-майнові відносини в кінці XVIII ст., але й про правові засади таких відносин у даний період, про родинні зв'язки різних дворянських родів (рід Арсеньєвих, наприклад, є досить відомим в Україні та за її межами і дана інформація може бути дуже цінною для дослідників).

Цікавими є й інші справи про тяжби між поміщиками. Наприклад, тяжба поміщиків С.Г.Курдюмова, Я.С.Воропанова, І.І.Горобцова та ін. за спадкове майно, що залишилося після смерті Григорія Кузьмича Каркова¹³. Ця справа вирішувалася з 1771 по 1794 р., але найцікавішим в ній є наявність описів маєтностей окремих поміщиків Путівльського повіту, їх члобитні до імператриці для рішень на їхню користь питань про спадщину. Сюди додаються і три родинні схеми путівльських поміщиків, з яких видно, що велика їх кількість мали між собою родинні зв'язки (Каркови, Черенови, Курдюмови, Воропанови, Шечкови, Курносови, Масалітінови та ін.).

В 1776 р. путівльською восьмідською канцелярією була розпочата ще одна подібна справа, пов'язана зі спадкуванням майна¹⁴. Путівльський дворянин, ротмістр Василь Андрійович Титов подав члобитну, в якій скаржився на поміщицю Устинію Головленкову, яка нібито наказала схопити трьох його селян разом з сокирами та возами. Вони, за словами Титова, повинні були заготовити в лісі дрова. Причиною такої поведінки він називав відмову поміщиці повернути частину спадщини його дружині, яка доводилася рідною сестрою чоловіка самої Головленкової. Чоловік же цієї поміщиці вважався зниклим безвісти.

Складалася думка, що вона вирішила заволодіти всім майном, успадкованим її чоловіком після смерті батька. Щоб довести право своєї дружини на частину спадщини, В.Титов додає до члобитної родослівну схему¹⁵. Ця схема показує декілька поколінь родини Головленкових, а також їхні родинні зв'язки з дворянами Титовими, Вороніними і Воропановими (Воропанови представлени дружиною померлого Антона Головленкова Іриною Олександровною).

Справа також містить різноманітні укази, рішення, пояснення, члобитні тощо, які можуть бути використані в якості джерела до вивчення правознавчих питань.

Вел
підприєм
інформац
віднести
Українськ
Камер-кол
інформац
наприкла
гроші до в
Москви. І
Путівля д

Вел
кримінал
вбивства,
селян, і на
наприкін
психолог
досліджув
відчути і з

Такі
вирішувал
суд Черн
Кузьменко
Армашев
1836 рр.),
р.), у підр
князя Розу
кріпосног
інших. Гл
про прис
реєстри з

Ці с
надсилали
кримінал
повітових
професій
дану про
досліджен
повітових

Окр
намісниц
губернськ
повітових
Наприклад
намісниц
до повіто

Такі
норми по

Велика кількість справ містить інформацію про промислові підприємства, сплати різних зборів, підряди. Останні надають цікаву інформацію про економічну ситуацію в регіоні. До таких матеріалів можна віднести справи про казенні оброчні млини, що поступили із Слобідської Української губернії у відомство Курської губернії у 1798 р., про надання в Камер-колегію відомостей про питні збори за 1771 р. та інші. Ці справи містять інформацію про те, як розподілялися кошти з усіх зборів на різні потреби, наприклад, відбудову доріг, мостів тощо, в якому порядку треба пересилати гроші до казни¹⁶. Є тут відомості і про кількість коштів, які відправлялися до Москви. Наприклад, за період з січня по жовтень 1771 р. з питних зборів з Путивля до Москви було відправлено 2362 руб. 61 1/4 коп.

Велика кількість справ пов'язана зі скосиням різних правопорушень та кримінальних злочинів самими поміщиками, однодворцями або селянами: вбивства, грабежі, крадіжки, нещасні випадки, про бігліх та безпаспортних селян, і навіть декілька фактів про захоплення селянами поміщицьких угідь наприкінці XVIII ст. Справи даної категорії дають можливість дослідити психологічну атмосферу та соціальні умови життя окремих класів у досліджуваний період. Це, в свою чергу, дає змогу більш повно та об'єктивно відчути і зрозуміти ту епоху, політичні та громадські процеси, що відбувалися.

Також зустрічаються яскраві приклади кримінальних справ, які вирішувалися повітовими судами частково. Так, Конотопський повітовий суд Чернігівської губернії розбирал справи по звинуваченням селян Кузьменка, Голика та інших у відмові визнати себе кріпаками поміщиків Армашевських (1832 р.), в непристойній поведінці у церкві (справа за 1835-1836 рр.), у переховуванні кріпосних селян, які втекли від власника (1844 р.), у підробці грошей (1843-1848 рр.), справу про протест кріпосних селян князя Розумовського с. Великий Самбір і Малий Самбір та Карабутів проти кріпосного гніту та розправи уряду над селянами (1855-1869 рр.) та багато інших. Глухівський повітовий суд Чернігівської губернії вирішував справи про присвоєння різними особами земель, що належали селянам, зберігав реєстри записів кріпосних та заставних актів¹⁷.

Ці справи викликають інтерес тому, що урядові рішення, що надсилалися до повітових судів, містять у собі посилання на різні статті кримінального законодавства. Це дуже важлива деталь, тому що судді повітових судів не були спеціально підготовленими для виконання своїх професійних обов'язків, і такі посилання на закони певною мірою вирішували дану проблему. Подібні матеріали стають сьогодні цінним джерелом у дослідженнях історії ряда галузей права, які діяло у період існування повітових судів.

Окрему категорію справ складають копії урядових наказів, указів намісницького та губернського правлінь, верхнього земського суду, губернських судових палат. Такі документи дозволяють розглядати діяльність повітових судів в контексті політичного і громадського життя всієї імперії. Наприклад, укази Курської, Харківської, Чернігівської губернських канцелярій, намісницьких правлінь, надіслані до воєводських канцелярій, а з 1780 р. - до повітових судів¹⁸.

Такі документи спираються на багату законодавчу базу, яка визначає норми поведінки та порядок відносин всередині суспільства кінця XVIII -

60-х рр. XIX ст. та дозволяє виявити становище селянства (зокрема українського) періоду кріпосного права, соціально-економічне становище дворян-поміщиків.

Прикладом можуть послужити укази Катерини II про проведення межування спочатку в Воронезькій провінції, а потім в інших провінціях тієї губернії "под ведомством и управлением учрежденной в Харькове Слободской межевой конторы" від 14 грудня 1776 р.¹⁹ та про відміну покарання для тих, хто втік від своїх поміщиків, домівок, військових частин або за межі держави і повернуться назад протягом року, а до віддаленіших місць - протягом двох років. Останнім указом імператриця вибачала не тільки втечу, але й "в других преступлениях ими содеянных, кроме смертных убийств"²⁰.

Серед розпоряджень, указів, документів судового виробництва, різних відомостей та звітів інколи зустрічаються матеріали іншого характеру, наприклад, копія листа Катерини II до графа П.О.Румянцева-Задунайського, датована 12 січня 1780 р.²¹ Фактично - це лист-подяка за вклад у проведення адміністративних перетворень на місцях, у даному випадку - відкриття Курського намісництва. Окрім слів вдячності графу Петру Олександровичу, імператриця передавала подяку свою місцевому дворянству, а також "всем духовным и мирским чинам" за допомогу в цій справі. Таким чином даний документ та йому подібні можуть бути джерелом до вивчення історії запровадження реформ періоду Катерини II (в даному випадку адміністративної).

Матеріали з фондів повітових судів можуть служити також цінним джерелом до вивчення рекрутських наборів²². Саме в матеріалах цих судів зустрічається друкований указ 1780 р., в якому сказано "Именным Ея Императорского Величества указом данным Сенату 3 числа сего Сентября повелено: для укомплектования войск Ея Императорского Величества во всем на точном основании указа, данного Ея Величеством 19 сентября 1776 года, собрать со всего Государства с пяти сот душ одного рекрута, и начать оный набор с будущего Ноября 1 числа ныне текущего года..."²³. З матеріалів про рекрутські набори видно, що поміщики не дуже хотіли віддавати своїх селян у війська. Документи розкривають пасивність дворян у виконанні урядового указу. Матеріали часто містять списки всіх власників кріпосних селян у повіті. Ці списки мають для дослідників важливе значення, бо подають конкретну інформацію про кількість як поміщиків повіту, так і закріпачених селян. Найбільший список (на 15 аркушах) стосується рекрутського набору 1780 р. в Путівльському повіті. В ньому перелічені понад 330 поміщиків з кількістю кріпаків, що їм належали (всього - 8809). Причому в ньому говориться, що "Путівльской ее светлости ордена святой Екатерины кавалера принцесы Екатерины Петровны Фонголитеин-бек супруги его сиятельства господина генерал-поручика и кавалера князя Ивана Сергеевича Барятинского вотчины - 3888 душ"²⁴, тобто 44% загальної кількості кріпаків, а всім іншим поміщикам разом належить 4921 кріпосний селянин (56%).

Рекрутчина представлена в документах повітових судів досить широко. Тут висвітлюються різні аспекти даної проблеми - від урядових розпоряджень щодо рекрутських наборів до конкретних ситуацій, пов'язаних з цим процесом на місцях.

(зокрема тановище проведення інціях тієї свободської залози для них, як держави) під час двох днів "в інших" роках, різних характеру, найського, проведення відкриття Григоровича, а також "всем умом даний" історії випадку

зокрема повітових судів заснованим Екатериной II в Сентябрьскому честстві від 21 листопада 1776 року "зокрутати, і відтоді..."²³. З цимже хотіли зробити дворянам та власників земельного значення, зловіту, так і стосується діяльності посади (О). Причому на святій місцині - каштейн-бек шлера князя % загальної кріпосний

засудити широко зупорядковані з цим

В результаті проведеного дослідження можна зробити висновок, що матеріали повітових судів, зокрема з фондів Державного архіву Сумської області, можуть бути використані в якості джерела до вивчення актуальних проблем різних галузей історичної науки. При цьому питання використання подібних матеріалів як історичного джерела потребує подальшого вивчення і буде висвітлене в наступних дослідженнях автора.

¹ Коркунов. Курс русского государственного права. В 2-х тт. - СПб., 1893; Латакин В. Учебник истории русского права периода империи (XVIII-XIX ст.). - СПб., 1909.

² Иванов П. Опыт биографий генерал-прокуроров Сената и министров юстиции. - СПб., 1863; Апучин Е.Н. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России с учреждениями о губерниях 1775 г. до настоящего времени. - СПб., 1872; Дмитриев И.И. Устройство и управление городов России. - Т.1. Города России в XVIII столетии. - СПб., 1875; Григорьев В.А. Реформа местного управления при Екатерине II. - СПб., 1889.

³ Ключевский В.О. Русская история. Полный курс лекций в трех книгах. - Т.3. - М.: "Мысль", 1993. - 560 с.; Покровский М. Русская история. - В 3-х тт. - Т.2. - СПб.: "Полигон", 2002. - 384 с.

⁴ Любовский М. История царствования Екатерины II. - СПб., 2001. - 254 с.

⁵ Ханенко А. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии. - Чернигов, 1864. - 108 с.

⁶ Оржетовский И.В. Из истории внутренней политики самодержавия в 60-70-х годах XIX века. - Горький, 1974; Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. - М., 1983; Мироненко С.В. Самодержавие и реформы. - Л., 1989.

⁷ Выдри М., Гинев В. Судебная система дореволюционной России // Кони А.Ф. Собрание сочинений. - Т.1. - М., 1966. - С.497.

⁸ Ефремова Н.Н. Судоустройство России в XVIII - первой половине XIX в.: (историко-правовое исследование). - М., 1993; Сизиков М.И. Полицейская реформа Екатерины II. - Тюмень, 1997; Од же. История государства и права с конца XVII до начала XIX веков. - М., 1997; Дегтярьов С.Л. Фонд Путівльського повітового суду (за матеріалами Державного архіву Сумської області) // Путівльський краєзнавчий збірник. - Вип.1. - Суми, 2004. - С.89-96; Од же. До питання вивчення ролі повітових судів (остання четверть XVIII - 60-ті рр. XIX ст.) // Сумська старовина. - 2004. - №ХIII-XIV. - С.210-218.

⁹ Уортман Р.С. Властили и судии. Развитие правового сознания в имперской России. - М.: "Новое литературное обозрение", 2004. - 518 с.

¹⁰ Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.449. - Оп.1. - Спр.378. - Арк.1-268.

¹¹ Там само. - Спр.94. - Арк.1-13.

¹² Там само. - Арк.238, 113в.

¹³ Там само. - Спр.2. - Арк.1-256.

¹⁴ Там само. - Спр.4. - Арк.1-162.

¹⁵ Там само. - Арк.62.

¹⁶ Там само. - Спр.459. - Арк.1-12; Спр.3. - Арк.1-17.

¹⁷ Там само. - Ф.582. - Оп.1. - Спр.624. - Арк.1-75; Спр.716. - Арк.1-12.

¹⁸ Там само. - Ф.449. - Оп.1. - Спр.100. - Арк.1-541; Спр.157. - Арк.1-180; Спр.176. - Арк.1-59; Ф.582. - Оп.1. - Спр.738. - Арк.1-77; Оп.2. - Спр.5; Спр.29; Ф.630. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.1-195; Спр.6а. - Арк.1-31.

¹⁹ Там само. - Ф.449. - Оп.1. - Спр.26. - Арк.151.

²⁰ Там само. - Арк.167-168.

²¹ Там само. - Арк.17.

²² Там само. - Спр.63. - Арк.1-212; Ф.582. - Оп.1. - Спр.716. - Арк.1-12.

²³ Там само. - Ф.449. - Оп.1. - Спр.63. - Арк.7; Дегтярьов С.Л. Фонд Путівльського повітового суду... - С.93.

²⁴ ДАСО. - Оп.1. - Спр.63. - Арк.65.

An attempt of the investigation of the district courts materials as a source of studying the different questions in social, economical and political history is made.

ДАВНЯ ИСТОРИЯ

ЧЕРНЕНКО О.Є., КАЗАКОВА Л.

**ДАВНЬОРУСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ
НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО
СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ**

Подається інформація про результати археологічних досліджень на території Спасо-Преображенського монастиря. На основі зробленого огляду створюється вірогідним підтвердження гіпотези щодо існування в домонгольський період на місці монастиря заміської резиденції князів Ольговичів.

Новгород-Сіверський, столичний град героя “Слова о полку Ігоревім” Ігоря Святославича, був заснований у Х ст. на місці сіверянського городища. З часу Любецького з'їзду (1097 р.) він став центром одного з найбільших князівств Русі, що належало нащадкам Олега Святославича - Ольговичам¹. Це сприяло швидкому економічному, політичному та культурному розвитку міста в XII ст.²

Потужні городища, розташовані на незначній відстані один від одного вздовж берега Десни, утворювали цілісну оборонну систему Новгород-Сіверського. Вони належали самому князю або іншим великим феодалам³. Ключове місце серед цих форпостів займало поселення, що існувало на місці сучасного Спасо-Преображенського монастиря, за 4 км на південний захід від стародавнього дитинця.

Площа монастиря - близько 7 га. Він знаходиться на оточеному ярами високому виступі берегової тераси р.Десна. Ця височина домінує над навколошньою місцевістю та забезпечує контроль над південними підступами до Новгород-Сіверського: дорогою, яка зв'язувала місто з Посеймям⁴ та водним шляхом по Десні.

Достовірні відомості щодо часу заснування Спасо-Преображенського монастиря не збереглись. Писемні джерела давньоруського часу не містять жодної згадки про обитель. За легендою, що увійшла у літературну традицію з XVIII ст., монастир побудували ще за часів Київської Русі⁵. Цю традицію наслідує і більшість сучасних істориків.

Вже перші археологічні дослідження, здійснені на території монастиря у середині ХХ ст., дозволили визначити наявність культурного шару XI - початку XIII ст.⁶ У 1954-1956 рр. під спорудою Спасо-Преображенського собору XVIII ст. (1791-1796 рр., проект Дж.Кваренгі) Н.В.Холостенком були відкриті залишки храму кінця XII - початку XIII ст.⁷ Розкопки храму та оточуючої його території здійснила у 80-х рр. ХХ ст. спільна експедиція ІА АН СРСР, ІА АН УРСР і Чернігівського історичного музею під керівництвом А.В.Кузи, О.П.Моці та В.П.Коваленка⁸. Отримані матеріали (перш за все, знахідки

Черненко Олена Свєніївна - кандидат історичних наук, старший викладач Чернігівського педагогічного університету ім. Т.Шевченка; Казаков Андрій Леонідович - кандидат історичних наук, доцент Чернігівського педагогічного університету ім. Т.Шевченка.

СУМСЬКА
ТИПОВИ
ПРИПУ
ЗАМІСЬК
У
АРХЕОЛ
РОЗКОП
КАЧАСТ
А
ПРОДОВ
НАН У
АРХІТЕК
1300 М²
ТА ГОСП
ВИЗНАЧИ
СПОРУД
МІСЦЯХ
МОНАСТ
ДАВНЬОС
ПЛОЩАД
ПОКОЙ
З БОКУ
СТІН АР
СКЛАДА

Н
МОНУМ
ЧОТИРЬ
ВОНА РЕ
ДО ДАВН
Б
(1,4x1,
ПІВДЕН
У XVII
КАМЕНЬ
У ПІДНІ
У ПІВД
З
НАЙБІЛ
ЦІЛІ БУ
ГОРИЛІ
ГОРІЛІ Т
У
ЛЮДЕЙ
БІЛЯ КІ
ТА ПЕР
ДОСЛІД
БУЛО З
ЗАГИБЛ
ЗНАХОД

Л
ДОСЛІД
БУЛО З
ЗАГИБЛ
ЗНАХОД

КАЗАКОВ А.Л.

І

І

сліджені на
еного огляду
онгольський
ів.ху Ігоревім"
го городища.
найбільших
Ольговичам'.
ому розвиткуне від одного
Новгороди-
м феодалам'.
вало на місці
південь віденому ярами
домінує над
південними
вала місто зраженського
су не містять
рну традицію
Цю традиціюїї монастиря
шару XI -
ображенського
стенком були
ки храму та
експедиція ІА
керівництвом
за все, знахідкирук, старший
ченко; Казаков
Чернігівського

типових для міських шарів побутових речей) дозволили А.В.Кузі висловити припущення, що у XII ст. досліджене поселення було не монастирем, а заміською князівською резиденцією⁹.

У 1996-1998 рр. на території монастиря проводились охоронні археологічні дослідження під керівництвом А.Л.Казакова. Під час цих розкопок вдалось зафіксувати житлову забудову - напівземляночні споруди каракасно-стовпові конструкції кінця XII - початку XIII ст.¹⁰

Археологічне вивчення території Спасо-Преображенського монастиря продовжила у 2003-2004 рр. експедиція Охоронної археологічної служби ІА НАН України. В ході розкопок, пов'язаних з генеральною реконструкцією архітектурного комплексу, на різних ділянках була досліджена площа близько 1300 м² - 18% території пам'ятки. Розкопки підтвердили наявність житлової та господарської забудови XII - початку XIII ст. На жаль, не вдалось точно визначити межі давньоруського поселення та характер його фортифікаційних споруд (серед іншого - наявність ровів). Культурні нащарування в багатьох місцях були пошкоджені під час будівництва фортечних мурів та монастирських корпусів у XVIII ст. Як з'ясувалось, культурні нащарування давньоруського часу зосереджуються по центру та з північного боку площа сучасного монастиря. Із заходу, за пізньосередньовічною спорудою покой настоятеля, знайдені залишки частоколу, що захищав давнє поселення з боку берегової тераси¹¹. Виявилось також, що за межами монастирських стін археологічні матеріали давньоруського часу відсутні - тобто поселення складалось із однієї укріпленої площа.

Найбільш вагомим результатом розкопок 2003-2004 рр. стало відкриття монументальної споруди кінця XII - початку XIII ст. Це прямокутна у плані, чотирьохстовпна будівля розміром 12,5x15,5 м по зовнішньому периметру. Вона розташована на північ від Спасо-Преображенського собору, паралельно до давньоруського храму, та складає з ним один архітектурний ансамбль.

Від споруди вціліли залишки трьох стін (товщиною 1,4 м) та стовпів (1,4x1,4 м). Вони збереглись у висоту на 1,2 м від рівня підлоги. Четверта, південно-східна стіна, розібрана (скоріше за все, під час розбудови монастиря у XVII-XVIII ст.). Стіни будівлі рівні, складені з пінфи, з застосуванням дикого каменю всередині кладки та в підмурках (пісковик, природні виходи якого є у підніжжя монастирського пагорба з боку р.Десна), на цем'янковому розчині. У південно-західній стіні знаходиться вхідний пробій шириноро 1,8 м.

Залишки стін перекривав будівельний брухт з руїн цієї ж споруди. Найбільш значним шар розвалу був на ділянці між стовпами, де зустрічались цілі будівельні блоки, у т.ч. залишки арочних конструкцій. Нижче залягав горілий шар потужністю до 0,3 м, у верхньому ярусі якого знаходились окремі горілі тесані балки.

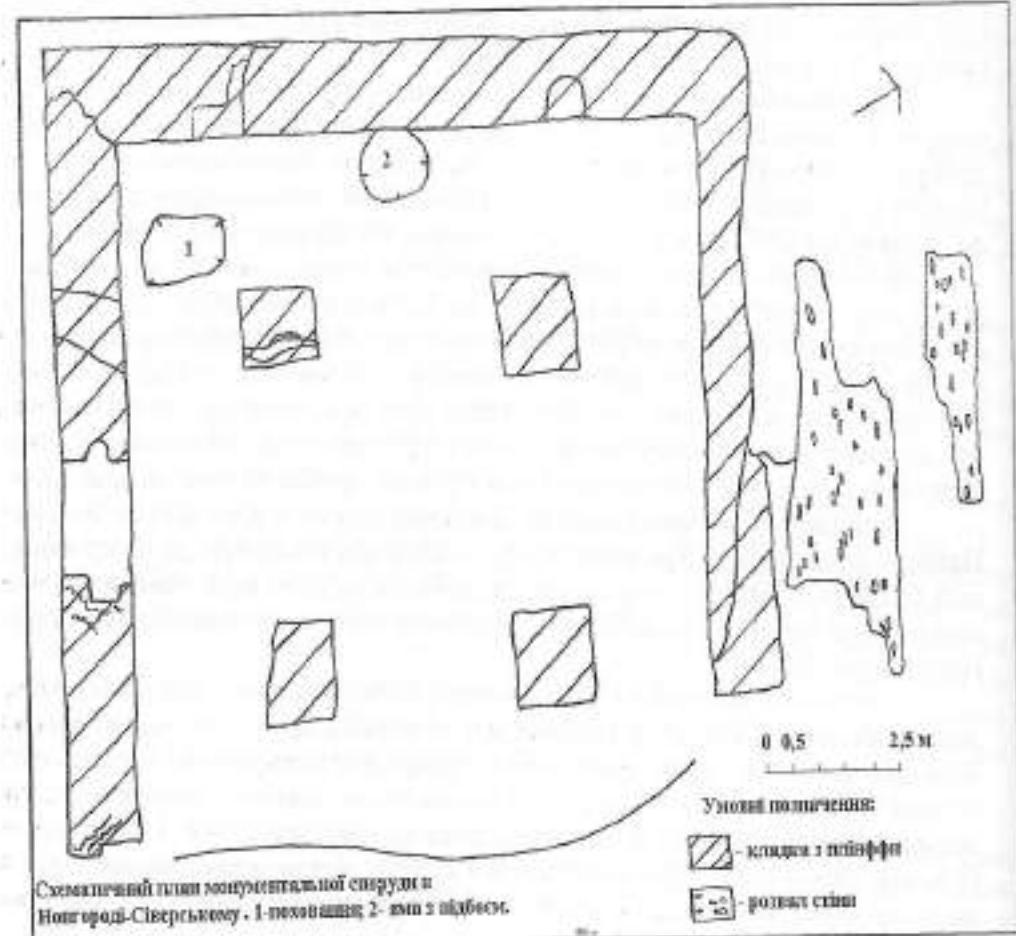
У північно-західній частині споруди, в горілому шарі, знайдені рештки людей: жінки та п'яти дітей і собаки, які загинули під руїнами під час пожежі. Біля кістяка жінки знаходились срібні прикраси (два скроневих кільця, колт та перстень, складені у браслет). Ще одна група загиблих виявлена під час дослідження господарчої ями поблизу північно-західної стіни. Зами під стіну було зроблено підбій. На дні, обличчям додолу, лежав скелет жінки. Рештки загиблої перекривали собою скелети дітей (частково у підбої). По краях ями знаходились рештки двох собак¹².

Вірогідно, відкриту 2003 р. споруду зруйнували монголи під час штурму Новгорода-Сіверського в 1239 р. Характер нащарувань над руїнами дозволяє зробити висновок, що остаточно будівля була знівелювана у середині XVII ст., коли починає активно створюватись архітектурний комплекс сучасного монастиря¹³.

Горілий шар всередині споруди виявився насиченим різноманітним речовим інвентарем. Окрім численних уламків керамічного посуду XII ст. та архітектурних матеріалів (фрагменти штукатурки, саинцевої покрівлі, деталі вітражів, фрескові гвіздки, полив'яна плитка для підлоги тощо), знайдено близько 400 предметів. Їх асортимент дуже різноманітний: від звичайних для давньоруських поселень речей господарчого та побутового призначення (пряслиця, заливні ножі, точильні бруски) до порівняно рідких знахідок (чашечка терезів) і навіть унікальних виробів (бронзовий мундштук музичного інструменту).

Серед знарядь праці найбільшу численну групу складають точильні бруски (13 од.), шиферні пряслиця (9 од.), ножі (7 од.). Однічними знахідками представлені кося, сокира, окуття лопати.

Цікаві матеріали пов'язані з рибальством: знайдені не тільки рибальські тачки (3 од.), але і дві масивні пеши та залишки сітки з грузилами, зробленими з полив'яної плитки для підлоги.

Різ скляного увагу 12 н
дл і скри

Най
за все, у
оплавлен
Збереглис
гаму цих
скляні на

Біл
знайдени
1.C1
порожні
прикраси

2.C1
збереглис
3.C1

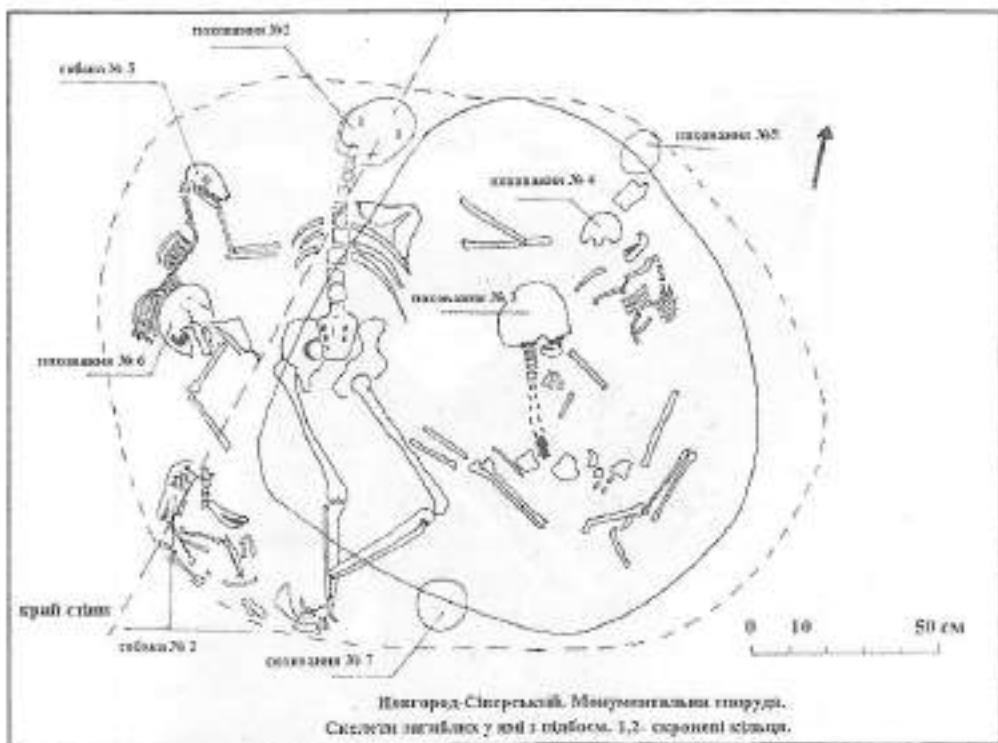
з угнутим
декорован
хрестом. І
напередо

4.C1
краї замин

с штурму
дозволяє
чині XVII
сучасного

манітним
XII ст. та
влі, деталі
знайдено
звичайних
изначення
з західок
музичного

точильні
ничими
рибальські
робленими

Новгород-Сіверський. Монументальна споруда.
Складки лягубільних у ямі з підбоем. 1,2 - скроневі країни.

Різноманітною є група побутових речей: уламки металевого (3 од.) та скляного (4 од.) посуду, залізні вушка відер (3 од.), ключі (7 од.). Привертають увагу 12 невеликих замків з трубчастим корпусом, що, вірогідно, призначались для скринь¹⁴.

Найбільшою виявилася група предметів жіночого вбрання. Це, перш за все, уламки скляних браслетів (73 од.). На жаль, значна їх кількість оплавлена настільки, що визначити технологічні ознаки неможливо. Збереглись кручені (30 од.), є також гладенькі (28 од.) браслети. Кольорову гаму цих прикрас визначає синя, жовта, зелена, чорна барви. Знайдені також скляні намиста (2 од.), бронзова каблучка, 2 персні та 3 браслети.

Більш детально можна зупинитись на характеристиці прикрас, знайдених поблизу решток загиблої жінки:

1. Срібний колт, від якого відішла одна стулка. Стулка облямована 14 порожністими кульками на шпениках (збереглись частково). Колт прикрашений чорненим орнаментом - серцеподібним малюнком. Схожі прикраси відомі у складі скарбів XII ст. зі Старої Рязані та Божська¹⁵.

2. Срібні дужки двох тринамістинних підвісок. Намистини не збереглись. Такі вироби широко поширені та датуються XII-XIII ст.

3. Срібний перстень з плоским щитком і пластинчастою дужкою. Щиток з угнутими сторонами та закрутленими кутами нагадує квадрифолій. Він декорований карбованою геометричною розеткою з вміщеним всередину хрестом. На думку Т.І. Макарової, персні подібного декору набули поширення напередодні монгольської навали¹⁶.

4. Срібний пластинчастий браслет із товстої вузької смуги металу. Його краї замикалися за допомогою стриженя (втрачений), вставленого у замок,

на зраз
позолот

Ві
увити
стовілів
дерев'я
двох) п
шарі по
для збє
глинибн

Сі
(дътав
освітлен
шарі та
ланцюг
свічник

М
оскільки
Фреско
фрагмен
забарвл
природн
пожежі.

Пі
людськ
В
храмові
чо ір'о
обов'яз
оформлен
Це дає
світськ

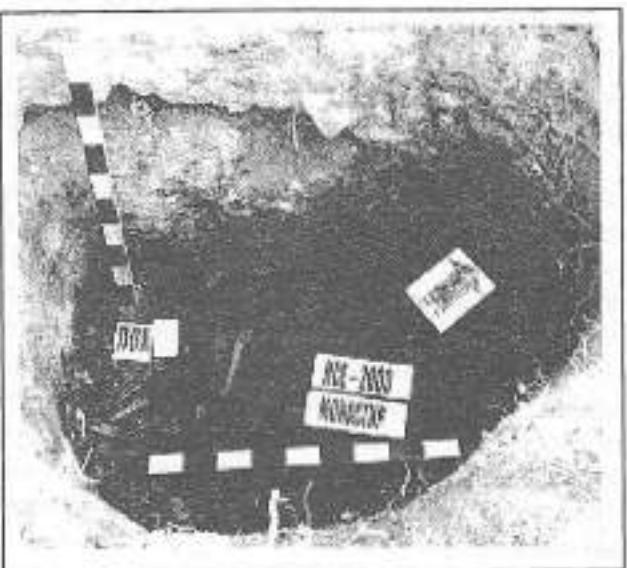
По
боку, йо
досить
практич
промислов
престий

У
посудин
прикрас
Виявле
високий

Яв
відповід
епохи Д
водноча
різноман

Монументальна споруда. Поховання жінки у підоzi

Скелет загиблої у ямі

на зразок шарнірного з'єднання. Браслет прикрашений гравіюванням з позолотою зональним орнаментом. Аналоги невідомі.

Виявлені архітектурні матеріали дають можливість лише приблизно уявити зовнішній вигляд та інтер'єр відкритої 2003 р. будівлі. Товщина стін, стовпів та потужність розвалів свідчить про значну її висоту. Характер решток дерев'яного перекриття дозволяє припустити існування кількох (не менше двох) поверхів. Як можна встановити, значна частина знахідок у горілому шарі пов'язана саме з другим поверхом. Можливо, там знаходились комори для зберігання реманенту. Другий поверх опалювався за допомогою глинобитної печі, залишки якої простежені біля північно-західної стіни¹⁷.

Сліди віконних прорізів не виявлені, проте знайдені рештки вітражів (дъютаврові свинцеві балочки та скло з розписом). Для внутрішнього освітлення використовувались бронзові світильники різних типів. У горілому шарі та в заповненні ям знайдені уламки хоросів (пластини, розподільник ланцюгів, свічки), а біля дверного прорізу - настінний чараподібний свічник.

Можна припустити, що стіни першого поверху були оштукатурені, оскільки переважна більшість шматків штукатурки фіксувалась на рівні підлоги. Фресковий розпис прикрашав стовпи (на одному збереглись незначні фрагменти) і підпружні арки. Практично всі знайдені уламки фресок забарвлені в червоно-коричневий колір. Напевно, ця однотонність не є природною і пояснюється змінами фарби від дії високої температури під час пожежі.

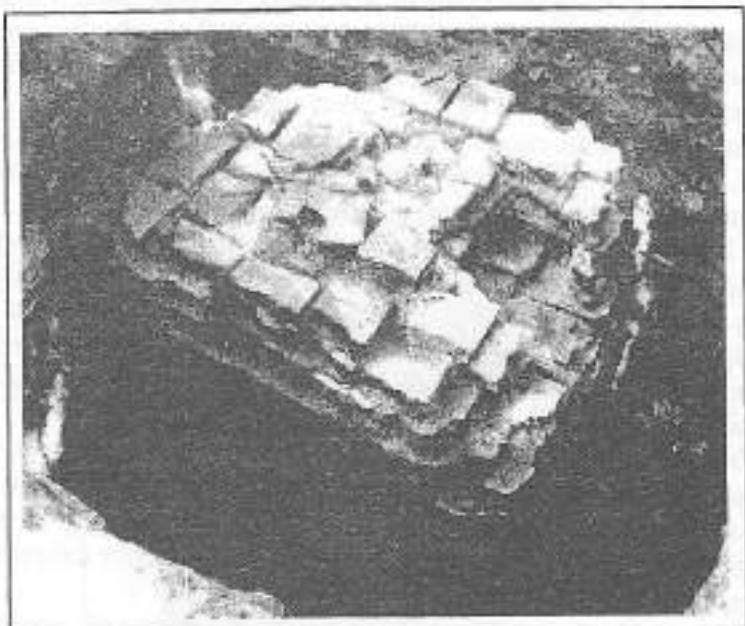
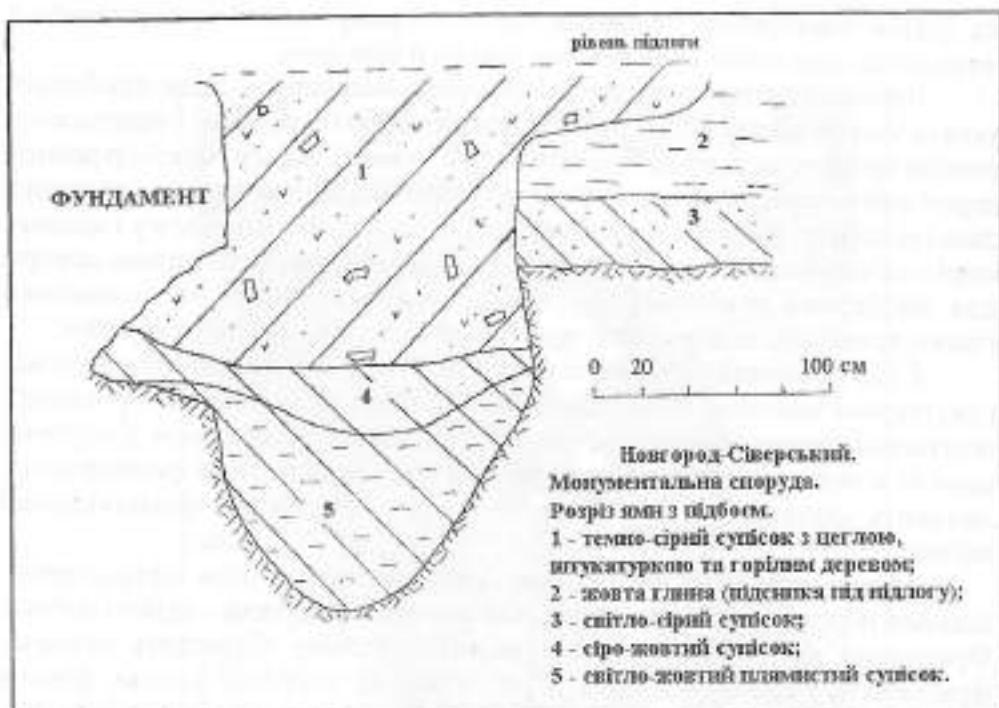
Привертають до себе увагу фрагменти графіті: сюжетних (зображення людської ноги, руки), орнаментальних (плетінка), написів.

В цілому, відкрита будівля має певні спільні риси з вежеподібними храмовими спорудами кінця XII - початку XIII ст. Це прямокутна в плані чоирехстовпна конструкція з купольним склепінням. В той же час, відсутні обов'язкові елементи храмової архітектури - апсиди та декоративне оформлення фасадів, типові для церков Подіїв'я (пілястри, лопатки і т.п.). Це дає підстави інтерпретувати відкриту в 2003 р. будівлю як споруду світського призначення, найвірогідніше - муріваний княжий терем¹⁸.

Подібній гіпотезі відповідає і знайдений речовий інвентар. З одного боку, його склад свідчить, що у розпорядженні господарів споруди знаходився досить різноманітний набір знарядь праці. Він відповідав господарчій практиці населення давньоруських городищ (сільське господарство та промисли). В той же час, наявна значна група знахідок, що є соціально престижними.

У зв'язку з цим можна відзначити також кістяну кришечку від туалетної посудини - пециди, шпору, хрест-сноколпіон. Всі ці предмети, як і коштовні прикраси загиблих жінок, - свідоцтво високого статусу їхніх володарів. Виявлені графіті та мундштук музичного інструменту свідчать про досить високий культурний рівень мешканців будівлі.

Як здається, зазначені характеристики речового матеріалу можуть відповісти картині княжого двору, яким його зображають писемні джерела епохи Давньої Русі. Це було місце, де перебував князь та його родина, і водночас - господарчий центр, де зберігалась "тотовізна", скрині з різноманітним княжим майном, запаси реманенту¹⁹.

Монументальна споруда. Північно-західний стовп

років
періс
князі
невел
- дит
Ольг
спору
терез
був д
Святы
мона
час м

з'їзд ко
о полк
феодал
археол
журнал

перепр
сообщ

Отчёты
сообще
Археол

Новгор
86; Звіт
Преобр

Сіверсь
в Новго

Север
Черниг

в Нового

1
*Preobra
to confi
of the p*

Таким чином, можна вважати, що археологічні дослідження останніх років підтвердили гіпотезу А.В.Кузи щодо існування в домонгольський період на місці сучасного Спасо-Преображенського монастиря заміської князівської резиденції. Старий центр Новгорода-Сіверського в ур."Замок" невеликий за площею. На середину ХІІ ст. - час найбільшого розквіту міста - дитинець вже був цільно забудований. Це могло спонукати амбітних Ольговичів, які тоді відігравали провідну роль в загальноруських подіях, спорудити заміську резиденцію-фортецю з кам'яним собором та муріваним теремом. Зазначимо, що період розквіту князівства в цілому та міста зокрема, був досить недовгим і змінився поступовим занепадом після переходу Ігоря Святославича на Чернігівський стіл²⁰. Резиденція на території сучасного монастиря функціонувала нетривалий проміжок часу і була зруйнована під час монгольської навали.

¹Коваленко В.П. Любецький з "Із в історії Чернігово-Сіверської землі // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. - Чернігів, 1997. - С.32.

²Куза А.В., Коваленко В.П., Моща А.П. Чернігов и Новгород-Сіверський в епоху "Слова о полку Ігореве" // Чернігов и його округа в IX-XIII в. - К., 1988. - С.56-63.

³Казаков А.Л., Черненко О.Є. Місце поселень округи Новгорода-Сіверського в системі феодальних землеволодінь XII - першої половини XIII ст. (за матеріалами дослідження археологічного комплексу між селами Путівськ та Араповичі) // Український історичний журнал. - 2003. - №3. - С.14.

⁴Дорога з Новгорода-Сіверського на Путиль проходила вздовж берега р.Десна, до переправи поблизу с.Горбово. Див.: Григорьев А.В. Поселение у села Горбова // Краткие сообщения института археологии. - №175. - М., 1983. - С.72.

⁵Куза А.В., Коваленко В.П., Моща А.П. Указ. соч.

⁶Едамаха И.И. Разведка в Н.-Северском в 1959 г. - НА НАН України, ф.е.1959/20; Отчет об археологических раскопках в Н.-Северском. - НА НАН України, ф.е.1960/63.

⁷Холостенко Н.В. Исследование памятника XII в. в г.Новгород-Северске // Сборник сообщений Института "Киевпроект". - №№1-2. - К., 1958. - С.34-43.

⁸Коваленко В.П., Куза А.В., Моща А.П. Работы Новгород-Северской экспедиции // Археологические открытия (далее - АО) 1981 г. - М., 1983. - С.269-270; АО 1982 г. - М., 1984. - С.272.

⁹Куза А.В. Важнейшие города Руси // Древняя Русь. Город, замок, село. - М., 1985. - С.73.

¹⁰Казаков А.Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження 1996 р. на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. - НА НАН України, ф.е.1996/86; Звіт про охоронні дослідження 1997 р. на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. - НА НАН України, ф.е.1997/9.

¹¹Черненко О.Є., Казаков А.Л., Кедун І.С. Археологічні дослідження в Новгороді-Сіверському в 2003 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 pp. - К., 2004. - С.341.

¹²Черненко О.Є., Казаков А.Л. Дослідження давньоруської монументальної споруди в Новгороді-Сіверському // Ruthenica. - Т.IV. - К., 2005. - С.7-21.

¹³Коваленко В.П. Спасский собор XIII в. в Новгороде-Северском // Новгороду-Сіверському 1000 лет. Тезисы докладов областной научно-практической конференции. - Чернігов, 1989. - С.49.

¹⁴Сергеева М.С. Дореконструкції меблів часів Київської Русі // Археологія. - 1994. - №1. - С.55.

¹⁵Якубовський В. Скарби Болохівської землі. - Кам'янець-Подільський, 2001. - С.65.

¹⁶Макарова Т.Н. Чернєве дело древній Руси. - М., 1986. - С.47-48.

¹⁷Черненко О.Є., Казаков А.Л. Дослідження давньоруської монументальної споруди в Новгороді-Сіверському... - С.13.

¹⁸Там само. - С.20-21.

¹⁹Рибаков Б.А. Замок // Древняя Русь. Город, замок, село. - М., 1985. - С.94-96.

²⁰Куза А.В., Коваленко В.П., Моща А.П. Указ. соч. - С.63.

The information about the results of archaeological researches on the territory of Spaso-Preobrazhensky monastery is given. The performed examination of archaeological layers enables to confirm the hypothesis of existence on this territory a princes' Olzhichi out-of-town residence of the pre-Mongolian period.

Отримано 2.11.2005.

СВЕТЛОВ А.Е.

**ВОЕННЫЕ АСПЕКТЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ
ПОЛОВЦЕВ И КИЕВСКОЙ РУСИ
(2-я пол. XI - 1-я четв. XII вв.)**

Досліджується територіальна розповсюдженість кочових народів, їх численні спроби захоплення давньоруських земель та взяття у полон осілого населення. Автор подає аналіз найвизначніших битв 2-ї половини XI - першої чверті XII ст., а також дає оцінку військового мистецтва Київської Русі часів середньовіччя.

В то время, как Западная Европа крестовыми походами предпринимала наступательную борьбу на азиатский Восток, когда на Пиренейском полуострове началось такое же движение против мавров, Русь своей степной борьбой прикрывала левый фланг европейского наступления. Эта историческая заслуга стоила ей очень дорого; борьба сдвинула её с насиженных днепровских мест и крупно изменила направление её дальнейшей жизни¹.

Сложная обстановка на Руси обострялась важным обстоятельством – усилением напора на русские пределы со стороны степных кочевников (половцев). Они доходили до Киева, Чернигова и других крупных городов. Их путь отмечен страшными опустошениями и разорением населения. В этих условиях князь, лишенный воинской доблести и дипломатических способностей, князь, не умеющий выиграть сражение, добыть союзников или купить мир, быстро сходил с политической арены. Наоборот, князь храбрый, испытанный в бою, обладающий большим воинским опытом, умеющий заключить мир, выдвигался в первые ряды государственных деятелей.

На протяжении всей первой половины XI в. шла русская колонизация южных степей. При Владимире Великом крайними на юге городами были Белгород и Василев, первый на р.Ирпень, на месте нынешней Белгородки, а второй - на Стугне, на месте нынешнего Василькова. При Ярославе Русь подвинулась дальше в степь, и образовалась новая область в Поросье, центром которой был, вероятно, город Юрьев. При Ярославе возникли упоминающиеся в летописных известиях второй половины XI в. города Ростовец, Ятин, Святославль, Торческ². Окончательно были сокрушены печенеги Ярославом Мудрым у Золотых Ворот в 1036 г. во времена их последнего набега на Киев. Разгромленные русскими князьями и теснимы с востока другой кочевой ордой - торками, печенеги отошли к Дунаю.

Вслед за торками в 1054 г. на Переяславщине впервые появились половцы во главе с ханом Блушем - более многочисленный и осторожный враг, на полтора столетия утвердивший свою власть в южнорусских степях.

Народ тюркского происхождения, родственный печенегам и торкам, половцы пришли из Азии той же степной дорогой, по которой двигались в

Светлов Андрій Євгенович - полковник, кандидат історичних наук

Европу другие кочевые народы. Их происхождение и далекое прошлое теряются в глубине веков и пока еще не поддаются точному выяснению. Ни один из кочевых народов, занимавших до них южнорусские степи, не причинил столько бед и беспокойства Руси, как половцы.

Под этим названием, а также под именем команов (у византийцев), кунов (у венгров), кипчаков (у грузин), они встречаются в летописях русских, польских, чешских, венгерских, византийских, немецких, грузинских, армянских, арабских и персидских³. Хотя борьба половцев с остатками торков и печенегов, поддерживаемыми русскими князьями, продолжалась и в XII в., однако они очень быстро стали полными хозяевами всей степи от Яика до Днепра и за Днепром вплоть до Дуная. В 1091 г., по приглашению императора Алексея Комнина, половцы под предводительством хорошо известных русской летописи ханов Боняка и Тугоркана пришли под стены Константинополя и разгромили всю печенежскую орду.

После этого они еще более укрепили свое положение в заднепровских степях. Уже в XI в. у мусульманских писателей появляется термин Кипчакская степь (Дешт-и-Кипчак) вместо прежнего “Гузская степь”⁴, а название Кумания сохранилось за южнорусскими степями до XVII в.⁵

В военном отношении преимущество кочевых народов перед оседлыми заключалось в быстроте их передвижений, в меткости стрельбы. Эти боевые качества половцы довели до высокой степени совершенства. Побывавший между 1170 и 1180 гг. в южнорусских степях рабби Птахья из Регенсбурга свидетельствует, что жители Кедара (половцы) “отлично стреляют из лука и убивают любую птицу на лету”. В речи к императору Алексею Комнину Феофилакт Болгарский так отзывается о быстроте печенегов: “Их набег - удар молнии, их отступление тяжело и легко в одно и то же время: тяжело от множества добычи, легко - от быстроты бегства. Нападая, они всегда предупреждают молву, а отступая, не дают преследующим возможности о них услышать”⁶.

В речи к Исааку Ангелу Евстафий Солунский (XIII в.) дает такую же характеристику половцам, которых он называет скифами: “Это летучие люди, и поэтому их нельзя поймать”; народ скифский “в одно и то же время... близок и уже далеко отступил. Его еще не успели увидеть, а он уже скрылся из глаз”. Другой византийский писатель - оратор Никита Акаминат в речи к Алексею Ангелу (конец XII в.), упоминая “о бесчисленной скифской коннице”, говорит, что это “стая крылатая, налетающая на нашу землю и опустошающая ее чище саранчи”. Всё это отражает исторически достоверный факт, что половцы, водившие с собою по несколько лошадей, совершали быстрые переходы⁷.

Чтобы исключить это преимущество половцев, русские князья в борьбе с ними применяли особый маневр. Если половцы, например, совершали набег на Суле, то русские, избегая вступления с ними в бой, незаметно переходили реку в другом месте или шли даже к Пслу, заходя половцам в тыл, чтобы перерезать им обратный путь и отобрать полон⁸. Однако, эта тактика применялась уже во второй половине XII в., явившись результатом долгой, мучительной борьбы и горького опыта. В XI в. быстрота последних давала им большие преимущества.

Следует также подчеркнуть, что не военные навыки половцев, не быстрота их передвижений, не многочисленность орд предопределяли их серьёзные успехи в борьбе с Русью. Основная причина заключалась в том, что к моменту появления половцев в южнорусских степях процесс феодального раздробления Киевского государства стал явно углубляться, и прежде единая Русь теперь не могла уже дать грозному врагу мощный, сосредоточенный отпор. Особенно страдало граничевшее со степью Переяславское княжество. Через его территорию проходили важные торговые пути, о которых упоминается в летописях: Греческий (шедший Днепром в Черное море), Солёный - в богатые солью побережья Черного и Азовского морей и Залозный - на юго-восток в область Дона, а отсюда в Поволжье и Предкавказье⁹. Таким образом ущерб, наносимый кочевниками Переяславской земле, не только усиливал непосредственную опасность для внутренних областей Руси, но и подрывал экономическое благосостояние всего государства.

Исходя из интересов безопасности всего государства, князья Владимир и Ярослав настойчиво укрепляли городами Сулу и другие естественные преграды. Однако, начиная с XI в. Переяславская земля жестоко страдает от половецких набегов. По подсчетам П. Голубовского, из 46 больших набегов половцев с 1061 по 1210 г. самостоятельно, без княжеских приглашений, 19 набегов приходится на Переяславскую землю¹⁰. Немало опустошительных набегов было предпринято половцами и по призыву враждовавших между собою русских князей.

Главной целью половецких набегов был захват полона. Попадавшие к половцам в плен русские люди продавались в рабство на невольничих рынках Средней Азии и Крыма. Половцы забирали также скот и имущество. Помимо захвата добычи, они ставили перед собой и более широкую задачу: смять пограничные линии обороны, уничтожить города, мешавшие их вторжениям, превратить обработанную землю в первоначальную степь и тем самым расчистить себе путь для будущих набегов¹¹.

В XI и XII вв., когда еще были свежи воспоминания о единой и сильной Руси, в правящих кругах много было разговоров о необходимости охраны всей земли. Эту тенденцию решительно проводит центр идеологии и культуры того времени - Киево-Печерский монастырь, инок которого, летописец Никон, вкладывает в уста умирающего Ярослава завет сыновьям жить мирно, “не преступати предела братия, ни сгонити”¹².

Большие успехи феодализации Руси заранее обрекали все эти усилия на неудачу. Выросшие и экономически окрепшие волости-княжения тяготились своей зависимостью от Киева и стремились быть самостоятельными. Извлекая все больше и больше доходов от феодальной эксплуатации крестьянства, князья уже не заинтересованы в покорении чужих земель и сборе дани с соседних народов. Вот почему русские князья в своей практической деятельности, в бесконечных кровавых распрях и междоусобицах ослабляли обороноспособность страны и делали ее легкой добычей для половцев. “Усобица князем на поганяя погыбе, - указывает великий поэт, автор “Слова о полку Игореве”, - рекоста бо брат брату: “се мое, а то мое же”. И начиша князи про малое “се великое” мльвити, а

сами на себе крамолу ковати. А погани со всех стран приходжаху с победами на землю Русскую”. Один только князь был действительно заинтересован в сильной центральной власти и в сплочении всей Руси. Это был князь Переяславский, больше всех страдавший от половецких набегов. В сильной великокняжеской власти, способной объединить под своим стягом всех князей для борьбы со степью, лежал залог и его собственной безопасности. Заслуга и величие Владимира Мономаха заключается в том, что он ясно понимал политическую обстановку своего времени и сумел сочетать интересы всей Руси с интересами своей вотчины – Переяславской земли.

Первое нападение половцев (во главе с ханом Искalom) на Русскую землю произошло зимою 1061 г.¹³ Против половцев выступил князь Всеивод с небольшой дружиной без привлечения “воев”, т.е. народного ополчения. В.Н.Татищев указывает, что половцы подавляли Всеивода “несравненным множеством сил”¹⁴. Всеивод был разбит. Половцы, “повоевав”, отошли. “Се бых первое зло от поганых и безбожных враг”, - отмечает летописец¹⁵. После этого только через семь лет хан Искal вторично пришел на Русскую землю и захватил много полона. Против него выступил князь Изяслав, который сошелся с врагом на Снови, разбил 12 тыс. половцев, а самого Искала и много других ханов забрал в плен¹⁶.

Новое нашествие половцев произошло в 1068 г.; на этот раз они пришли в большом количестве (“мнози”). Ярославичи вышли им навстречу, но на реке Альте потерпели поражение¹⁷. Между тем половцы после поражения русских князей разоряли и грабили Русскую землю. Один из отрядов подошел к Чернигову и стал громить окрестности города. Святослав собрал небольшую дружину и выступил против половцев к Сновску. Здесь он оказался перед лицом превосходящих сил противника (их было 12 тыс., а у Святослава всего 3 тыс. человек). Его дружина храбро дралась и разбила половцев, многих потопила в Снови, а хана захватила в плен. В этом столкновении обнаружилась слабая сторона военной организации половцев, заключавшаяся в том, что они не могли долго держаться компактной массой. После удачного сражения они разбивались для грабежа на мелкие группы, что, конечно, снижало боеспособность.

В описанных боевых действиях решающая роль как будто принадлежала княжеским дружинам, которые с недоверием относились к народному ополчению. Даже перед лицом грозной опасности русские князья решительно отказываются вооружить население, опасаясь, что народ может обратить оружие не только против половцев, но и против самого князя с его “мужами”.

Все это свидетельствует о распространении феодальных отношений, которые влекут за собой большие изменения в военной организации государства. “Только успехами феодальных отношений, - пишет Б.Д.Греков, - когда сильно уменьшилось количество свободного крестьянства, когда крепостное право заняло прочное место в общественных отношениях, когда между князем и крестьянством стал феодал, а крестьянство в целом было разорено внутренними феодальными войнами, наступает период перерождения военной организации, переход к феодальному войску,

составленному из вассалов и подвассалов”. Однако и теперь “*в экстренных случаях власть не раз обращалась к народным массам*”. Это было неизбежно и в Киевской Руси, которая не успела окончательно превратиться в феодальное государство¹⁸.

По своим военным качествам пехота, состоявшая преимущественно из народного ополчения, значительно уступала закованным в броню и прекрасно вооруженным рыцарям. На важнейших этапах борьбы Руси с половцами вопрос о роли и значении “воев”, об их месте в организации степных походов сильно занимал русских князей, многие из которых с таким же презрением относились к крестьянам, как и их западноевропейские коллеги. Это презрение и недоверие к “воям” весьма показательно для периода внедрения феодальных отношений, когда прежде свободные общинники, испытывая сильный нажим феодалов, не прочь обратить оружие против своих угнетателей, то и дело поднимая восстания. С другой стороны, как увидим далее, несомненно, на почве феодализации общественного строя появляется много оторванных от земли и выбитых из колеи людей, из среды которых лишенные волостей князья-изгои набирают себе войско.

Вернемся теперь к рассмотрению событий, последовавших за изгнанием великого князя Изяслава из Киева. В 1069 г. он вернулся из Польши со своим свойственником королем польским Болеславом Смелым. Всеслав, выступивший с киевлянами против Изяслава, тайком бросил войско на произвол судьбы и скрылся в Полоцке¹⁹. Изяслав при помощи поляков снова утвердился в Киеве, учинив предварительно расправу над киевлянами. Русские люди стали тайком убивать поляков, которых Изяслав распустил “на прокорм” и которые сильно обижали население. Болеславу пришлось вскоре убраться, получив все таки от Изяслава за услуги Червенские города.

Разбив русских князей в 1068 г., половцы перешли через Днепр и, по сообщению венгерской хроники, в 1070 г. в огромном количестве (“*immani multitudine*”) прошли через узкий трансильванский проход Мэзеш и вторглись в Венгрию, предав большую область огню, мечу и разбою (“*caedibus, rapinis ac igne*”) и захватив огромное количество полона и скота. Однако на обратном пути половцев нагнали Ладислав и Гейза и нанесли им жестокое поражение²⁰.

В 1071 г. половцы “воюют”, т.е. производят набеги и грабежи у Ростовца и у Неятина²¹. Однако в течение последующих лет они не доставляли особого беспокойства Руси. Их напор усиливается в начале 90-х гг. 1092 г. был отмечен общей тревогой и бедствиями. Лето было сухое, горели леса и болота, люди умирали от разных болезней, “*и рать велика бяше от половецъ и отвсюду взяша три грады Песочен, Переяловок, Прилук, и многа села воеваша по обема странома*” (т.е. на правобережье и левобережье Днепра)²².

В апреле 1099 г. умер великий князь Всеволод. В это время на Русь пришли половцы. Услышав, что умер Всеволод, они направили послов к Святополку о мире (т.е. о дарах). Не посоветовавшись с большой дружины отца и дяди, а сотворив совет с дружиной, пришедшей с ним из Турова, Святополк арестовал послов. Услышав это, половцы начали воевать и

окружили Торческ. Святополк отпустил тогда послов, но половцы уже не захотели мира “и ступиша половци воюющи”. Святополк стал собирать воинов. Имея 800 отроков, он был уверен в победе. Но старшие дружины, которых летописец называет “смысленными людьми”, отговаривали его от военных действий. Они считали, что если бы у Святополка было даже 8000 отроков, то и тогда этого было бы недостаточно для выступления против половцев, ибо земля оскудела от рати и от продаж. “Смысленные люди” посоветовали Святополку послать за помощью к Владимиру Мономаху. Последний пришел в Киев, где соединился с Святополком. Но у них произошел спор, так как Владимир хотел мира, а Святополк – рати.

Владимир Мономах, имевший уже большой опыт борьбы с половцами, понимал, что для победы над таким многочисленным и хорошо вооруженным врагом недостаточно одной княжеской дружины, что ввиду чрезвычайных обстоятельств следует собрать в помощь дружине народное ополчение. Правитель компромиссного склада, всегда стремившийся сглаживать острые углы социальных отношений, ставивший себе в заслугу, что он не дал сильным в обиду худого смерда и убогой вдовицы, Владимир Мономах был лишен обычного рыцарского недоверия к простому народу. Однако в данный момент и он понимал (и в этом его поддерживали представители старшей дружины), что собрать ополчение чрезвычайно трудно из-за бедствий, постигших страну в 1092 г., и из-за озлобления населения, страдавшего от “продаж”. Все же какое-то ополчение было собрано, ибо в происшедшем скоро бою, кроме дружины, действовали еще и “люди”.

Из Киева объединенная рать Святополка, Владимира Мономаха и брата его князя Переяславского Ростислава двинулась к Треполю на р.Стугне. Но вопрос о том, сражаться ли с половцами или мириться с ними, еще не был решен. Перед тем, как перейти Стугну, Святополк, Владимир и Ростислав собрали дружины на совет. Владимир говорил, что следует здесь стоять, на этой стороне реки, занимая сильную и грозную для половцев позицию (в “грозе сей”), и сотворить с ними мир. Владимира поддержали “смысленные мужи”. Киевляне же воспротивились, настаивая на переходе реки и сражении с половцами. Их мнение победило и войско перешло через Стугну, в то время сильно разлившуюся. Владимир, Святополк и Ростислав, построив свои дружины, двинулись вперед.

Правый фланг занимал Святополк, левый - Владимир, центр - Ростислав. Минули Треполь, прошли валы. Половцы выступили против них, имея впереди себя стрельцов. Русские князья расположились между валами, поставив там свои стяги, и тоже выслали из вала стрелков. Половцы подошли к валу, поставили свои стяги, ударили в первую очередь на Святополка и прорвали (“взломиша”) его полк. Святополк стоял крепко (очевидно со своими отроками), но “люди” побежали, не выдержав напора, и Святополк тоже побежал. Разбив Святополка, половцы повернули на Владимира и после ожесточенного боя также заставили его и Ростислава обратиться в бегство.

Во время обратной переправы через Стугну утонул Ростислав. Пытаясь спасти брата, Владимир сам едва не погиб. Понеся большой урон, он с малой

дружиной кое-как перебрался через Стругу и ушел в Чернигов. Святополк же заперся в Треполе, но пробыл там только до вечера и в ту же ночь бежал в Киев.

Из скучного рассказа летописца о бое у трепольских валов можно сделать несколько выводов по интересующему вопросу о военном строем русских и половцев в описываемое время. Во-первых, русские князья еще в походе передвигались развернутым строем, тремя колоннами (Святополк – на правом фланге, Владимир – на левом, Ростислав – в центре). Это имело существенное значение для борьбы со степняками, потому что при таком походном порядке можно было лучше организовать оборону против конных лучников. Западноевропейские рыцари стали применять такой походный порядок гораздо позже, под влиянием накопившегося в крестовых походах военного опыта²³.

Половцы высыпали вперед “стрельцов”. Это не кто иные, как конные лучники, о которых западноевропейские рыцари впервые узнали от венгров, а затем ближе познакомились с ними во время крестовых походов. Конные лучники были особенно страшны на степных просторах и на широкой равнине. Пользуясь быстротой передвижения, они могли внезапно атаковать противника, быстро отступать, уклоняясь от боя, и снова повернуть коня, когда враг, выбившись из сил, прекращал преследование. Особенno большое значение имели атаки конных лучников перед началом боя, когда они внезапным налетом расстраивали ряды противника. Крестоносцы понесли от них страшный урон, и для того, чтобы обезопасить себя от этого непреодолимого для них противника, стали сами с начала XII в. нанимать на службу конных наездников, вооруженных стрелами (“туркополы”)²⁴. Для парирования удара половецких конных лучников русские князья в сражении под Треполем также выслали вперед стрельцов. Трудно сказать, были ли это также конные лучники или же пешие. Так или иначе, еще до крестовых походов русские были отлично знакомы с этой стороной военной тактики Востока и выработали свои приемы защиты.

Однако дальнейший ход сражения сложился для русских весьма неблагоприятно, и это было вызвано полной несогласованностью действий между отдельными князьями, что дало половцам возможность разбить их поодиночке. Владимир Мономах, потерпевший единственное за свою долгую жизнь поражение, сумел извлечь из него поучительный урок.

Между тем половцы, разбив русских князей, пустились грабить²⁵, а часть их вернулась под Торческ. Жители города (главным образом торки) упорно сопротивлялись осаждавшим их половцам. Половцы усилили осаду, отвели воду от города, и осажденные стали изнемогать от голода и жажды. Попытка Святополка тайно доставить им продовольствие закончилась неудачей. Постояв у Торческа около девяти недель, половцы разделились надвое: одни остались осаждать город, а другие пошли к Киеву. Святополк вышел им навстречу, но был разбит, причем в бою пало еще больше народу, чем у Треполя, так что великий князь вернулся в Киев сам-третей. По известию В.Н.Татищева, в этом бою со Святополком половцы применили свою обычную тактику: они притворно бросились бежать, Святополк стал их преследовать, но как только его войско потеряло строй, половцы

немедленно остановили свой бег, окружили войско Святополка и смяли его²⁶. Разбив Святополка, половцы не пошли на Киев, хорошо понимая, что взять такой большой и хорошо укрепленный город им не под силу, а всей ордой вернулись в Торческ. Понуждаемые голодом и жаждой, жители Торческа сдались половцам. Овладев городом, половцы сожгли этот форпост Киевского княжества и центр всей оборонной системы Поросья, а людей разделили между собой и увезли в рабство. В 1095 г. половецкие ханы Итларь и Кытан пришли к Владимиру Мономаху в Переяславль “на мир”, т.е. другими словами требовать дани. Однако были убиты. После этого Святополк и Владимир совершили совместный поход на половецкие вежи, захватили полон и привели его на Русскую землю.

В 1096 г. половецкие отряды, возглавляемые ханом Тугорканом, потерпели поражение под Переяславлем. В этом бою были убиты Тугоркан, его сын и много других половецких ханов. Этим не ограничились военные действия с половцами в 1096 г. Хан Боняк второй раз внезапно подошел к Киеву. Он зажег Стефанов монастырь, занял деревню Германы, пришел в Печерский монастырь.

Летопись приводит ряд характерных особенностей военного искусства хана Боняка в битве с венграми, когда он единственный раз выступил на стороне русских дружины. У половецкого хана было всего 300 человек, а у князя Игоря и того меньше – 100 человек. Эти незначительные силы хан Боняк разделил на три полка. Вперед против венгров выступил половец Алтунопа с отрядом в 50 человек. Выпустив на венгров стрелы, он бросился бежать. Венгры преследовали его и когда они пробежали мимо спрятавшегося (в засаде) Боняка, он ударили им в тыл. В то же время внезапно повернулся на них Алтунопа, и венгры оказались между двух огней. Три полка Боняка сбили венгров “в мяч”, “яко се сокол сбиваєть галице”²⁷. Венгры бежали, многие из них утонули в Вагре и в Сане, их преследовали два дня, нанося огромные потери. Венгры понесли серьезное поражение, о чем свидетельствуют венгерские хронисты²⁸.

После этого сражения, состоявшегося 1099 г., усобицы между русскими князьями продолжалась до 1100 г., когда в Витичеве собрался второй съезд.

После съезда отпали все препятствия для организации общего похода против половцев. В 1103 г. был проведен третий съезд у Долобского озера. В походе на половцев участвовали дружиинники и народное ополчение. Первые шли берегом Днепра на конях, “вои” спускались по реке на лодьях. Ниже порогов пехотинцы вышли из лодей и вместе с дружиинниками направились в глубь степей к половецким становищам. Половцы выслали против русских передовой отряд во главе с Алтунопой, который славился своим мужеством и храбростью. Он, вероятнее всего, хотел повторить свой маневр, примененный им четыре года назад в бою с венграми, но русские истребили весь его отряд. Целый отряд быстроходных наездников был окружен плотной стеной (ни одному коннику не удалось прорваться через кольцо окружения). Создать такое плотное кольцо можно было только при помощи пехотинцев, так как сил дружиинников обычно не хватает для такой операции. Таким образом, уже в начале сражения народное ополчение внесло свою лепту в будущую победу. После гибели передового отряда в

бой вступили многочисленные силы половцев. Сражение произошло в апреле месяце. Летописец отмечает вялость, с которой половцы вели бой: “и конем их не бе спеха в ногах”²⁹. Это был очень важный момент боя. “Наши же с весельем на конех и пеши поидоша к ним”³⁰. В решающем бою пехота из народного ополчения также сыграла активную роль.

Половцы были полностью разгромлены. Не выдержав натиска русских князей, они бросились бежать, преследуемые победителями.

После этого сражения набеги половцев на Русскую землю не носили сосредоточенного и разрушительного характера. В 1105 г. Боняк напал на Заруб (город в Поросье) и победил торков и берендеев. В 1106 г. половцы воевали у Заречска. Святослав разбил половцев. В 1107 г. Боняк вместе с Шаруканом и многим другими ханами подошел к Лубну на Суле. Туда выступили многие русские князья и нанесли половцам крупное поражение. Русичи преследовали половцев до Хорола. В декабре 1109 г. воевода Мономаха Дмитрий Иворович взял половецкие вежи у Донца. Скорее всего, это был разведочный поход, так как весной 1110 г. на половцев отправилась объединенная рать Святополка, Владимира и Давида. Однако, дойдя до Воина, они возвратились обратно “для великой стужи и падежа конского”³¹. В 1110 г. и половцы, дойдя до Воина, вернулись обратно³². В этом же году половцы подошли к Переяславлю и грабили окрестные села.

Самый сокрушительный удар русские князья нанесли половцам ранней весной 1111 г.³³ Князья выступили еще по санному пути. Перед битвой воины давали клятву, что будут выполнять распоряжения командиров и помогать друг другу³⁴. Наученные горьким опытом боя под Треполем, Святополк и Владимир Мономах принимали меры для укрепления дисциплины и согласованности действий всех участников в походе. После этого войско перешло много рек и дошло до Северного Донца³⁵.

В этом сражении половцы потерпели крупное и жестокое поражение и обратились в бегство. Безопасность Киевской Руси была обеспечена на долгое время.

Анализируя все русско-половецкие военные действия во второй половине XI - первой четверти XII вв., можно сделать вывод о сущности военной доктрины русских князей, основоположником которой стал Владимир Мономах. Она представляется ясно и объективно. В итоге всех многочисленных походов и сражений Мономах приобрел огромный военный опыт. В “Поучении” Владимира Мономаха своим детям есть такие наставления, совокупность которых, по удачному выражению Д.С.Лихачева, составляет “своегородный воинский устав Мономаха”³⁶. Половцы были страшны быстротой своих передвижений и стремительностью нападения, появляясь зачастую там, где их не ждали. В этих условиях любая беспечность, неосторожность, непринятие предупредительных мер грозили опасностью. Против этих воинских пороков и предупреждает “устав” Мономаха. “Отправляясь на войну, - поучает Мономах, - не ленитесь, не озирайтесь (не полагайтесь) на воевод. Не предавайтесь ни питью, ни объядению, ни спанью. Сами наряжайте сторожи (посты), а ночью, всюду нарядив сторожи, ложитесь около воинов и вставайте рано. Не спешиите снять с себя оружие, не оглянувшись хорошенъко: от беспечности внезапно погибает человек”.

Также Мономах требует от воинов высоких моральных качеств. “*Остерегайтесь лжи, пьянства и блуда, - требует “Устав”, - от этого погибают душа им тело*”. Ложь, пьянство и блуд способствуют проявлению беспечности, снижают боеспособность воина. Эти пороки нетерпимы не только с точки зрения общей морали, но и с чисто военной стороны.

Применявшаяся Русью тактика пассивной обороны давала противоположной стороне огромные преимущества. Половцы всегда могли наносить удары в такое время и в таком месте, какое они считали для себя наиболее выгодным и удобным. Выдержав с половцами десятки сражений, Владимир Мономах много раз убеждался в порочности тактики пассивной обороны. Поэтому он стал инициатором и непосредственным руководителем походов вглубь степей, имевшим в своей основе тактику активной обороны, т.е. бить врага на его территории. На Долобском съезде русских князей он настаивал, чтобы поход состоялся именно весной, хотя бы даже ценой отрыва смердов от полевых работ. Дело в том, что ранняя весна была самым благоприятным периодом для нанесения половцам поражения. К этому времени их кони после зимовки сильно истощали, а это лишало их основного преимущества – быстроты движения. Перехватив инициативу, русские князья пользовались этим обстоятельством и в самое удобное для себя время на откормленных своих конях добивались победы.

Если проследить летописные известия о вторжениях половцев, то можно сделать вывод о том, что их нападения происходили в основном в летние и осенние месяцы, реже – поздней весной. Византийцы считали, что врагу следует строить золотые мосты, лишь бы скорее отступил. Владимир Мономах придерживался другой тактики. В степных походах 1103 и 1111 гг. половцы, застигнутые в тесных зимних становищах, вынуждены были участвовать в боях и потерпели поражения. Важным элементом военного искусства русского войска времен Владимира Мономаха было применение “воев”. В сражении 1103 г. они сыграли важную роль при истреблении передового отряда Алтуноны.

“Киевское государство, - указывал Б.Д. Греков, - это еще не феодальное государство, и войско Киевского государства - это еще не феодальное войско, хотя признаки, роднящие его войско с феодальным, несомненно здесь уже имеются. Что во главе войска этого периода стояли князь и окружающая его знать, что все это люди военные, никаких сомнений у нас не вызывает. Что у них имелись свои дружины, в этом тоже сомневаться нельзя. С другой стороны, ясно, что дружин этих не достаточно для больших предприятий Киевской Руси, что в большие походы шел по-прежнему народ, хотя в целом и переставший уже быть войском, шёл не весь народ, а известное количество “воев”, по мере надобности то большее, то меньшее”³⁷.

Походы в степи имели важное значение не только для Руси, но и для соседних стран. Военные историки утверждают, что военное искусство в средние века было очень слабо развито. *“Развитие феодального ленного государства, - отмечает Франц Меринг, - полно войн и военной шумихи, но его военные возможности чрезвычайно малы, войска невелики по численности. В них отсутствует дисциплина... Война ведется постоянно,*

но битвы, имеющие действительно историческое значение, как, например битва на Лехфельде или битва при Гастингсе, очень редки. Даже прославленные войны Гогенштауфенов были простыми драками, о которых грешно говорить как о каком-нибудь проявлении военного искусства. В средние века не было, в сущности, ни тактики, ни стратегии... ”³⁸.

Степные походы Владимира Мономаха можно причислить к таким выдающимся историческим событиям, как битвы на Лехфельде и при Гастингсе, так как они имели огромные внутренние и международные последствия.

Что касается тактики военных действий, то Киевское государство во многом опередило Западную Европу. Русские воины научились отбивать действия конных лучников намного раньше, чем с этим стали справляться западноевропейские рыцари. Походный строй русских войск (тремя колоннами) был принят европейцами под влиянием накопившегося во время крестовых походов опыта. Вооружение русских дружиинников по качеству и боевым свойствам превосходило вооружение западноевропейских рыцарей³⁹.

¹Ключевский В.О. Курс русской истории. - Ч. I. - М., 1937. - С.289.

²Половецкие походы//Военная энциклопедия/Под. ред. К.И.Величко, 1915. - Т.18. - С.548-551.

³Успенский Л. Образование второго Болгарского царства. - Одесса, 1879. - С.77.

⁴Бартольд В.В. Отчёт о поездке в Среднюю Азию с научной целью // Записки Академии наук. Историко-археологическое отделение. - Вып.8. - 1897. - Т.1. - №1. - С.148.

⁵Бурачков П. Опыт исследования о куманах или половцах // Записки Одесского общества истории и древностей. - 1877. - Т.10. - С.119.

⁶Васиlevский В.Г. Византия и печенеги // Труды. - СПб., 1908. - Т.1. - С.5

⁷Успенский Л. Указ. соч. - С.133; С.163-164; С.170-171.

⁸Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар // История южнорусских степей. - К., 1884. - С.80.

⁹Ляскоронский В.Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар в 1399 году // Журнал Министерства народного просвещения. - 1907. - апрель. - С.260-261.

¹⁰Голубовский П.В. Указ. соч. - С.80.

¹¹Там же.

¹²Полное собрание русских летописей (Далее - ПСРЛ). - М., 1962. - Т.2. - С.161.

¹³Там же.

¹⁴Татищев В.Н. История Российской. - М.-Л., 1962. - Т.1. - С.117.

¹⁵ПСРЛ. - С.161.

¹⁶Татищев В.Н. Указ. соч. - С.117.

¹⁷Там же.

¹⁸Греков Б.Д. Киевская Русь. - М., 1949. - С.197.

¹⁹Приселков М. “Слово о полку Игореве” как исторический источник. - М., 1938. - С.126.

²⁰Georgius Pray. Annales regum Hungariae. - P.I. - Vindobonoe, 1764. - P.67.

²¹Голубовский П.В. Указ.соch. - С.80.

²²ПСРЛ. - С.161.

²³Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. - Т.III. - М., 1938. - С.76-78, 98.

²⁴Там же. - С.167-168.

²⁵ПСРЛ. - С.161.

²⁶Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. - Т.I. - СПб, 1884. - С.10-11.

²⁷ПСРЛ. - С.161.

²⁸Georgius Pray. Annales regum Hungariae. - P.I. - Vindobonoe, 1764. - P.67.

²⁹ПСРЛ. - М., 1962. - Т.2. - С.161.

³⁰Там же.

- ³¹Татищев В.Н. Указ. соч. - С.117.
- ³²Ляскоронский В.Г. Указ. соч. - С.20.
- ³³Ипатьевская летопись // ПСРЛ. - М.: Наука, 1962. - Т.2. - С.939.
- ³⁴Дельбрюк Г. Указ. соч. - С.167-168.
- ³⁵Аристов Н.Я. О земле половецкой // Известия историко-филологического института кн. Безбородько в Нежине за 1877 г. - К., 1877. - С.217.
- ³⁶Лихачёв Д.С. Национальное самосознание древней Руси. - М.-Л., 1945. - С.47.
- ³⁷Греков Б.Д. Указ. соч. - С.197.
- ³⁸ПСРЛ. - С.84.
- ³⁹Рыбаков Б.А. Русское военное искусство X-XIII вв. - М., 1945. - С.8-13.

The territorial diffusion of the nomad nations, their numerous tries of attainment of Ukrainian acres and captivation of settled nations is investigated. The author gives the analysis of the greatest battles of the second half of the XI – the first quarter of the XII centuries. The estimate of the military art of Kyiv Rus in the Middle Age is given.

Отримано 13.05.2005.

ХРОНИКА

18-29 квітня 2005 р. гуманітарним факультетом Сумського державного університету була проведена науково-теоретична конференція викладачів, аспірантів, співробітників та студентів гуманітарного факультету. В ній взяли участь студенти та працівники кафедр історії, перекладу, правознавства, іноземних мов, журналістики та філології, філософії, політології, соціології та права, фізичного виховання. За час проведення конференції було виголошено близько 200 доповідей.

На історичну тематику прозвучали близько 40 доповідей. Зокрема виступили доктор історичних наук Ю.Г.Осадчий, кандидат історичних наук В.М.Власенко, Л.М.Мордовець, В.А.Клименко, філологічних наук - В.Б.Звагельський, філософських - Л.В.Теліженко, аспіранти та асистенти кафедри історії - В.А.Нестеренко, Н.А.Німенко, С.І.Дегтярьов, Л.А.Саченко та багато інших.

Подібні конференції є традиційними і проводяться гуманітарним факультетом СумДУ щорічно. Матеріали конференції видано окремою збіркою.

ВАСИЛЬЧУК В.М.

ХВИЛІ НІМЕЦЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В ЕТНОСОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (Х-ХVІІІ ст.)

Розглядається один із періодів українсько-німецької історії, головні етапи розвитку німецьких поселень і їх співробітництво з населенням України.

У третьому тисячолітті політична стабільність та скономічний добробут одної України будуються на принципах рівноправності та партнерства з іншими державами. Розбудова сучасної української державності ґрунтуеться на сприянні національно-культурному й духовному розвитку всіх етносів.

Питання вивчення історії міжетнічних та міжнародних відносин України становить науковий і практичний інтерес з огляду на її поступову інтеграцію в систему європейського економічного, політичного та культурного співробітництва. У зв'язку з цим проблема гармонізації міжнаціональних відносин є ключовою проблемою розвитку державності країни. Правовою базою для демократичного будівництва та формування національно-культурної політики на сучасному етапі служать Конституція України, Декларація про права національностей в Україні, Закон України "Про національні меншини в Україні" та інші¹.

Практичний аспект актуальності теми полягає у використанні досвіду минулого в умовах розбудови сучасної Української держави. В Х-ХІІІ ст. потужні хвилі німецького впливу сприяли і демографічним змінам в Україні. Є класичний вислів, що коли народ не знає своєї історії, то він не має майбутнього. Цілком природно, що сучасність є відззеркаленням історичного шляху кожної нації, яка проживала і проживає на території України. У рамках цієї різнопланової проблеми розгляд історії німецької еміграції має розкрити її місце і роль в економіці, культурі та урбанізаційних процесах України.

Особливу цінність для розкриття проблем колонізаційної політики Російської імперії є грунтовне дослідження А.Клауса². В праці Г.Писаревського також міститься чимало інформації з історії освоєння Південної України³. Частково проблема еміграції німців була висвітлена також в працях О.Дружиніної⁴. Крім вищезгаданих наукових робіт для нас особливий інтерес представляють праці відомих істориків В.Євтуха, В.Сергійчука, В.Кабузан, С.Бобильової та інших⁵.

Науковці підкреслюють, що було кілька великих хвиль міграції німецьких поселенців на українську територію. Якщо дивитися в глибині історії нашої держави, то дізнаємося, що германські племена ще в період "великого переселення" народів з півночі на південь через ці території, мали тісні контакти з нашими предками.

Васильчук Володимир Миколайович - кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського національного лінгвістичного університету.

Пер слов'янського Великого Економічного письменства слов'янським привозятимо ("Чорного"), що з глибини цілу мерею слов'янами арабами в Азовське, була можливо забезпечена з'явилася

Мені від впливів часто соєвій війнам, між Українським стилю культурного дослідження економічного німецького матеріалу.

Іноземці Одних під бюрократією цікавлять окраїни імператорів.

Найбільші України лежать посольств імператорів переговорів імператорів посольств затримала чернець Ахристиянського питання та встановлення київського продовжується у "Південній болгарії" середньовічні

ЛЬЧУК В.М.
РУКТУРИ
рії, головні
ам України.

й добробут
тнерства з
рунтується
х етносів,
к відносин
поступову
ичного та
рмонізації
ергавності
формування
конституція
он України

нні досвіду
з X-XIII ст.
м в Україні.
він не має
рkalенням
а території
ї німецької
анізаційних

ої політики
саарського
ї України".
к в працях
звий інтерес
, В.Кабузан,

ї німецьких
сторії нашої
"великого"
мали тісні

акук, доцент,
ому.

Перші офіційні контакти між германцями та західними й східними слов'янами починаються в VIII ст., за часів правління імператора Карла Великого, який доручив торгівлю з ними своїм особливим чиновникам. Економічну основу розвитку Київської Русі висвітлює арабське джерело - письменник Мохаммед бен Ісаак з VIII або початку IX ст., який пише про слов'янську торгівлю так: "Що торкається слов'янських купців, то вони привозять шкіри лисів і бобрів з окраїн Словонії і приходять до Румського (Чорного) моря". Отже, слов'яни мали тоді організовану залізну торгівлю, що з глибини країни вела до Чорного моря, Каспію і навіть до Ірану і обіймала цілу мережу суходольних і морських шляхів. Про те, як сильно закріпилися слов'яни в Причорномор'ї, найкраще показують такі поширені навіть між арабами назви "Слов'янська ріка" - мабуть, Дон і "Слов'янське море" - Азовське, а можливо й частина Чорного. Організація такої широкотої торгівлі була можливою тільки за умови існування сильної держави, що охороняла й забезпечувала вільні подорожі купців даліками країнами. Коли ж пізніше з'явилися варяги, вони вже йшли готовими слов'янськими слідами⁶.

Ментальність будь-якого етносу не може розвиватися відокремлено від впливів народів, які за примхою історії були визначені його сусідами. Але часто соціально-культурні традиції перехрестилися опосередковано завдяки війнам, міграційним хвилям та колонізаційним рухам. Територія сучасної Української держави являє собою яскравий приклад переплетіння різних етнокультурних потоків. Так склалося, що саме представники Німеччини в дослідженій період стали одним з найцікавіших чинників соціально-економічного розвитку України. Історична ретроспекція щодо проблем німецького колонізаційного руху в загаданий період є квінтесенцією поданого матеріалу.

Іноземний наплив на землі Російської імперії завжди був відчутним. Одних приваблювала можливість збагатитися за рахунок великої бюрократичної держави, інші просто хотіли знайти там своє щастя. Нас цікавлять лише ті іноземці, які свідомо вирішили переселитися на безмежні окраїни імперії, щоб їх колонізувати.

Найдавніші відомості про перебування німців на землях нинішньої України датуються кінцем Х ст. Княгиня Ольга в 957 (946) р. з великим посольством (понад 100 осіб) відвідала Константинополь, де зустрічалася з імператором Костянтином Багрянородним і де сталося непорозуміння в переговорах. Вона зверталася до германського короля, що став незабаром імператором Оттоном I Великим. В 959 р. княгиня вислава до нього посольство з метою запрошення єпископа і священиків. Ця справа затрималася, бо лише у 961 р. до Києва приїхав посвячений у єпископи чернець Адальберт з Тріру. Це була перша офіційна спроба поширити християнство. Княгиня вагалася - перейняти віру Візантії чи Риму? Окрім питання про християнську місію, Ольга також мала клопотатися про встановлення відносин "миру й дружби" з Німеччиною. У 973 р. посли київського князя Ярополка вели переговори з Оттоном I Великим, продовжуючи політику княгині Ольги.

У "Повісті минулих літ" повідомляється про відвідини в 986 р. Києва болгарами "віри магометанської", "німцями з Риму" та єudeями. В добу середньовіччя реалізація економічних і політичних інтересів відбувалася за

інтенсивного використання ідеологічних, тобто релігійних можливостей. Прийняття християнства у 988 р. давньоруською верхівкою було передусім результатом зовнішнього і внутрішнього соціально-економічного, політичного і культурного розвитку східного слов'янства. Це відповідало назрілим потребам давньоруського суспільства, яке за правління Володимира Великого переживало переломний період історичного розвитку. Саме тоді утворджувалися нові, прогресивні для того часу феодальні виробничі відносини й притаманні їм форми політичного і духовного життя. Завершувалося об'єднання східнослов'янських земель у складі Київської держави, стабілізувалися її зовнішні рубежі. Країна вкривалася густою мережею міст, фортець і замків, за мурами яких велася жвава торгівля, розквітала ремесла.

У Х ст. торгові люди Ганзи мали своє постійне представництво у Києві. Починаючи з XI ст., з'являються невеличкі німецькі торговельні колонії в Києві, Володимирі-Волинському, Луцьку та інших містах. Археологічні розкопки вказують на те, що на деяких клипках знайдених мечів даного періоду є написи, що вказували спочатку ім'я майстра-зброяра, а потім - усієї майстерні. Так, на всіх знайдених мечах є тавро "Ulfberht" та "Ingelred". Клинки мечів з тавром "Ulfberht" виготовлялись, імовірно, на нижньому Рейні, можливо, в Золінгені або по сусіству - у Фландрії. Майстерні "Ingelred" були розташовані в Пассау на Дунаї.

Важливу роль у стосунках між країнами відігравали шлюбні зв'язки. В XI ст. київська верхівка укладає декілька шлюбів з німецькими княжими родами. Так, найстарший син Ярослава Мудрого, Ізяслав був одружений з німкенею Гертрудою, онучкою Ярослава Святохрестія Всеволодівна вийшла заміж за германського імператора Генріха IV.

Родинні стосунки служили головною зброєю дипломатії, яка найбільше була спрямована на охорону Києва від іноземних держав. Особливо важливі були відносини з Німеччиною: арабські письменники писали, що великий шлях, яким "Відять руси та слав'яне з товарами", йшов через Країв і Прагу. В Регенсбурзі (на верхньому Дунаї) була створена особлива компанія купців під назвою "Русирів", яка вела торгівлю з Руссю. Найбільш ходовим товаром в цій торгівлі були віск та риба. Але в Німеччині високо цінувалися також тонкі ремісницькі вироби, які надходили з Київської Русі. Монах одного з прирейнських монастирів у збірці "Різні ремесла" перераховував країни, відомі в Європі своїми виробами й називав на другому місці після Візантії Русь, яка славилася виготовленням різноманітних виробів з срібла з чернью.

Таким чином, з римсько-німецькими імператорами Генріхом II, Конрадом II і Генріхом III Ярослав Мудрий перебував у дружніх зв'язках і часто обмінювався посольствами. Обидві держави єднала спільна протипольська політика, - одночасно з тим, як він відбирає у Польщі її східні прикордоння, німці розширювали свої східні території. Крім цього, Київська Русь була в розквіті й дивилася на Німеччину як на кращого з усіх можливих союзників у протиборстві з Візантією. Північногерманський хроніст, епископ Адам Бременський в праці "Діяння єпископів Гамбурзької церкви" (1075 р.) прямо вказував, що у цей час Київ став окрасою східної церкви і суперником Константинополя. Не випадково в скандинавських сагах Русь називали "Гардариk", тобто "країна міст". Інший єпископ Дітмар (Тітмар)

Мер
кора
Між
ченц
черн
Києв
Русі
окре
держ
доси

бояр
запов
літ"
сини
одної
покор
буде
земля
Але є
їх з-т
федора

Перш
Флан
насел
де мі
налея
Ламп
Ламп
водод
ХІІІ с
Ламп
Берег
пільтве
цього
асимі

князів
міст, р
що в I
в цьом
За екс
носил
надав:
надрук
друкај
Нейш

можливостей. Уло передусім о, політичного ало назрілим шра Великого у. Саме тоді ні виробничі зного життя. надії Київської залася густою заза торгівля,

ицтво у Києві. льні колонії в Археологічні мечів даного яра, а потім - та "Ingelred", на нижньому

робні зв'язки. В цими княжими в одруженій з вийшла заміж

яка найбільше близко важливі и, що великий Краків і Прагу. компанія купців довим товаром увалися також в Понах одного з основав країни, і після Візантії срібла з чернью. Георіхом II, жніх зв'язках і нала спільна Польщі її східне цього, Київська усіх можливих роніст, списком "Brkai" (1075 р.) і суперником Русь називали Гітмар (Гітмар)

Мерзебурзький в своїй хроніці свідчить, що у "великім цім місті, столії короліства, є більше 400 церков і 8 ринків, люду нечисленна сила". Міжнародне визнання отримала майстерність ювелірів. У творі німецького ченця Теофіла (XI ст.) Русь названа країною, де відкриті таємниці емалі та черні. Відомими центрами виробництва емалі були Київ, Чернігів, Галич. В Києві жили купці з багатьох країн світу. На початку XI ст. на території Київської Русі нараховувалося понад 100 міст, появя яких стала наслідком відокремлення ремесла від землеробства. Київська держава, на відміну від держав Західної Європи часів раннього середньовіччя, виявляла ряд ознак досить розвинутого ринкового господарства.

В XI ст. на Русі стало відчутним прагнення середніх і малих князів та бояр до сепаратизму. Перед своєю смертю (1054 р.) Ярослав Мудрий заповідав своїм синам жити в злагоді. Літописець Нестор в "Повісті минулых літ" наводить ці слова великого князя: "Осе я одхожу зі світу сього. А ви, сини мої, майте між собою любов, бо ви єсте брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові межи собою, то й Бог буде в вас, і покорить Він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у розборах сварячись, то й самі погибнете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим". Але економічні змінення позицій удільних князів вело до потреби виходу їх з-під політичної влади центрального князя. Такий процес розвитку феодалізму був характерний не тільки для Русі, а й для інших держав Європи.

В XII-XV ст. німецька колонізаційна хвиля розпочалася на Закарпатті. Перші переселенці були вихідцями з північних областей: Нижньої Саксонії, Фландрії, їх селилися в нинішніх райцентрах: Берегові, Тячеві та інших населених пунктах. В XI ст. територія Берегова була першою в Закарпатті, де місцю осіли угорські феодали. Як свідчить грамота 1098 р., землі ці належали братові угорського короля. Після його смерті вони відійшли до Ламперта, його сина, який і заснував місто Лампергаза (дослівно - дім Ламперта). Угорські феодали, зацікавлені у збільшенні прибутків зі своїх володінь, запрошуєть сюди німецьких колоністів, передусім ремісників. У XIII ст. в місті було стільки колоністів, що це призвело до зміни його назви - Ламперсас ("сас" - саксонець). І тільки з 1507 р. місто називається вже Берегас. Утім, і село Сасове Виноградівського району свою назву теж підтверджує, що воно дійсно засноване саксами. Багато німецьких колоністів цього періоду вимерли від різних епідемій, а ті, які залишилися, асимілювалися місцевими мешканцями⁸.

Після монголо-татарської навали на запрошення галицько-волинських князів у підвладні їм землі приїздіть німецькі майстри, які сприяють відбудові міст, розвитку ремесла і торгівлі. Галицько-Волинський літопис повідомляє, що в 1235 р. в Галичі були одні ворота, які звалися німецькі, і це свідчить, що в цьому місті німці жили окремим кварталом задовго до літописної згадки. За експансії Литви та Польщі на українські землі німецька колонізація посилюється. Цьому сприяють різні пільги й Магдебурзьке право, що їх надавали німцям литовські князі та польські королі. Найперші книжки, надруковані кирилицею, серед усього слов'янства, були українські. Перший друкар українських книжок Шнайпольт Фіоль був німцем, походив із Нейштадту в Франконії. В 1489 р. в Кракові Фіоль приступив до друку

найперших українських книжок. Майстер, який за вказівками Фіоля виготовив йому потрібний шрифт, був теж німець - Рудольф Бордердорф з Брунсвіку, що жив у Krakові. Першими надрукованими кирицею книжками були "Октох" та "Часословець" в 1491 р. Окрім цього Фіоль надрукував ще дві книжки: "Тріодь пісну" та "Тріодь цеїтну".⁹

У XII-XIV ст. Магдебурзьке право проникає разом з німецькими колоністами через Польщу в Галичину. Його отримують великі торгові міста: Кам'янець, Львів, Луцьк, Київ та інші. окремі українські міста опиняються під орудою німців. Так, у Львові вони відтіснили міщанське самоуправління та судочинство. Німецька мова стає офіційною в міській управі, нею правлять служби в костильонах. Першим католицьким єпископом Львова був німець. Вплив німецьких колоністів в XIV-XVI ст. був такий великий, що війтами й членами управи обираються німці. З'являються цілі вулиці, слободи, заселені іноземними лікарями, ювелірами, аптекарями, інженерами та іншими фахівцями. У XVI ст. за Івана Грозного в Москві була заснована Німецька слобода, яка в період правління Петра I нараховувала більше трьох тисяч іноземних громадян. Вони підтримували зв'язки з рідними країнами і про світові події дізнавалися раніше, ніж в царському дворі. В 1697 р. 25-річний Петро I (з делегацією, яка нараховувала 250 чоловік) побачив Західну Європу, про яку йому розповідали друзі та знайомі з Німецької слободи. По завершенню навчання в Кенігсберзі його вчитель - бранденбурзький фахівець полковник фон Штернфельд - вручив йому атестат-свідоцтво майстра-артилериста та висловив велику повагу до його успіхів. В 1698 р. цар найняв 900 іноземних майстрів, витративши на це 2,5 млн. рублів. 18 місяців перебування в Європі сприяли подальшому зближенню з Німеччиною та іншими державами.

Позитивні наслідки заохочення імміграції у Німеччині й Англії викликали інтерес до цієї практики в Росії. Економічні та соціальні перетворення Петра I піднімали серед інших і проблему трудових ресурсів. Необхідність її вирішення значною мірою зумовила появу в 1702 р. Маніфеста Петра I, адресованого іноземцям, що бажали вступити на військову службу, а також купцям і ресмінникам. Ці кроки фактично заклали фундамент майбутньої імміграційної політики Катерини II.

Інша хвиля заселення Південної України починається з 1731 р., коли за указом Анни Іоанівни розпочалося відновлення старої військової лінії укріплень від Дніпра по річці Орель до Ізюму на Північному Дніпрі (285 км). Під прикриттям цієї лінії укріплень та військових поселень відбулося заселення земель на півдні. Щороку в будівництві брали участь 25 тис. козаків та 10 тис. селян (зі своїми харчами та знаряддям). Систематичне заселення розвивалося і далі, особливо після остаточного приєднання Запоріжжя в 1733 р. і встановлення нового південного кордону з Туреччиною в 1740 р.¹⁰

З другої половини XVIII ст. починається найбільша хвиля німецької колонізації України. Які ж історичні події передували цьому колонізаційному потокові? В другій половині XVIII ст. імператриця Катерина II (уроджена німецька принцеса Софія Августа Фрідеріке Ангальт-Цербстська) почувала себе вже досить могутньою господиною на українських територіях. Не секрет, що Російська імперія того часу була чи не найбільшою колоніальною державою. Однією з головних причин переселенської політики,

започаткі
освоєння
хорватів.
поселення
зробила
Європі я
переселен
Це було с
тісно по
території
відношен

І ос
штовхнул
великих
сільськог
нові тери

Що
України,
роз'єднан
в армії, во
причини:
землі, час
переселіду

Пер
з іншими
настільки
поясненн
чужоземн
землю й
російські
господаре
своєї вірн
від будь-я
хат, купів
років пов
було дозв

Всі
тільки пі
звичайну
- рекрутсь

Нез
переселен
які повинн
ми визнач
були заснов
період ні
досить ла
колонізації

започаткованої Катериною II, була нагальна необхідність господарського освоєння нових територій. На відміну від Єлизавети, яка запрошуvalа сербів, хорватів, чорногорців, валахів і створюvalа військово-землеробські поселення, Катерина II, як послідовниця вчень фізіократів та меркантилістів, зробила ставку на німецьких цивільних переселенців, що були відомі всій Європі як рациональні господари. Другою причиною, що змусила розпочати переселенський рух, була необхідність протидії українському сепаратизму. Це було своєрідним вирішенням українського питання. Третя причина була тісно пов'язана з першою: господарчий розвиток південноукраїнських територій дозволив би укріпити південні кордони у військово-політичному відношенні.

І останнє, на що треба звернути увагу, розглядаючи питання, що саме піговхнуло Катерину II шукати переселенців, - це низький рівень заселеності великих територій Російської імперії та існуюча кріпосна залежність сільськогосподарського населення, яка не дозволяла вільний вихід селян на нові території.

Що стосується чинників, які сприяли переселенню німців на територію України, на перше місце треба поставити групу політичних причин: роз'єднаність німецьких територій, гіт власників німецьких земель, служба в армії, ворожі окупанті, військові побори та податки. На друге місце виходять причини економічного плану: свавілля великих земельних магнатів, нестача землі, часті неврожаї, великі податки. Третією причиною були релігійні переслідування.

Перший указ, яким імператриця закликала німців селитися в Росії разом з іншими іноземцями, був виданий 4 грудня 1762 р. Але цей заклик був ще настільки незрозумілим, що 22 липня 1763 р. з'явився новий указ із всілякими поясненнями, подробицями та доповненнями. За тими пунктами всім чужоземцям дозволено було прибути в Росію, безкоштовно вибрести собі землю й оселитися колоніями. Коли хтось не мав коштів на подорож, то російські місії і резиденти повинні були допомагати їм, їхні родини й господарства перевозилися й харчувалися в дорозі на казенні гроші. В справах своєї віри їм надано було повну волю. На 30 років колоністів було звільнено від будь-яких податків, їм була надана безвідооткова громова позика для будівлі хат, купівлі коней, возів, плугів, знарядь для ремесла з тим, щоб через 10 років повернути позичену суму до скарбниці третинами. Всім колоністам було дозволено мати свій суд.

Всі пільги були обіцяні самим переселенцям, а також їх нащадкам, і тільки після 30 років перебування в Росії вони повинні були відвувати звичайну земську службу й повинності. Від найтяжчої в ті часи повинності - рекрутської - вони були звільнені довічно.

Незважаючи на великі привілеї, які імператорський двір обіцяв переселенцям, найбільш неузгодженими залишилися питання обліку земель, які повинні були відійти до колоністів. Ось чому з початку колонізації, який ми визначаємо періодом з 1764 р. і по 1770 р., на території сучасної України були засновані лише 6 колоній переселенців з Франкфурту-на-Майні. У цей період німецькі поселення з'явилися лише у Чернігівській губернії, тобто досить далеко від земель, які пізніше підпадали під масову німецьку колонізацію. Крім того, влітку 1770 р. в маєтку Вишеньки (Чернігівської

губернії) була заснована колонія німців, прихильників секти вальденсів, яка отримала назву колонії Радичів. На політичній карті України, особливо в причорноморських та західних землях стали з'являтися нові назви: Найфельд, Страсбург, Цюрихталь, Рорбах, Клейнендорф, Блюменфельд, Розенталь, Нейенбург, Кронсвейде, Шенгорст та інші¹¹.

Чи не найважливіше місце в історії південноукраїнських земель належить німцям-менонітам і прихильникам анабаптистського вчення. Але на відміну від "комуністичних" поглядів анабаптистів, общини менонітів виступали за збереження й зміцнення приватної власності. Історія виховала в цих релігійних вигнанцях велику працездатність та згуртованість. Саме такі якості, разом із прағненням до конфесійної самоізоляції, були дуже вигідні російським урядовим колам, які були зацікавлені в соціально індиферентних, але дуже працьовитих поселенцях.

Заклик російського уряду щодо переселення та освоєння північнопричорноморських земель знайшов найсприятливіший ґрунт серед представників згаданої конфесії. На початку 1789 р. 228 родин німців-менонітів виїхали на південноукраїнські землі. Ось що писав один із інспекторів опікунських органів: "Меноніти мають всі взагалі в домашньому житті - порядні та охайні, в моральному - тверезі та чесні, а в домогосподарстві - старанні та ретельні"¹².

Внутрішня політика російського самодержавства була спрямована не тільки на повну інкорпорацію, тобто включення України, її багатств до складу європейських імперій, держав.

Вже в 1810 р. російський уряд заборонив місям видавати будь-яку допомогу на переселення, а в 1819 р. припинилося запрошення іноземних підданіх для колонізації вільних земель. Російський уряд заборонив своїм представникам за кордоном видавати паспорти особам, які виявили бажання оселитись в Росії¹³.

Отже, беручи до уваги високопродуктивну організацію сільського господарства в колоніях, хвилі німецьких поселенців зробили не лише вагомий внесок у розвиток продуктивних сил регіону, в створення його інфраструктури. Незважаючи на певну внутрішню з погляду побуту і традицій консервативність, вони суттєво вілинули на етнокультурну та конфесійну мозаїку українських земель.

¹¹ Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР. - 1990. - №31. - С.429; Декларація прав національностей України // Закони України. - Т.2. - К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996. - С.231-232; Загальна декларація прав людини // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи. - К.: Наукова думка, 1992. - С.19; Закон України "Про національні меншини в Україні" // Закони України. - Т.3. - С.362.

¹² Клаус А. Наші колонії. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. - СПб., 1869. - С.32.

¹³ Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. - М., 1909. - С.4-100.

¹⁴ Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. - М.: Наука, 1970. - С.1-160.

¹⁵ Етнічні спільноти України: Довідник / Ін-т етнічних, релігійних та діаспорознавчих студій. - К.: Фенікс, 2001. - 252 с.; Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. - К.: Українська видавничча спілка, 2000. - 431 с.; Очерки истории немцев и менонитов Юга Украины (конец XVIII - первая половина XIX в.) / под. ред. Бобиляковой С. - Дніпропетровськ: Арт-

- денсів, яка собливо в Найфельд, Розенталь, заселені північними поглядами зміщенням великої кількості колом, які підійшли до сільського села. Під час цього переселення виникли відносини між німецькою та українською етнічною меншинами, які виникли в результаті заселення України росіянами та іншими народами. Це було результатом політики розселення населення в Україні, яка була започаткована в 1763 році та продовжувалася протягом всього XIX століття.
- Преса, 1999. - 232 с.; Кабузан В.М. Заселение Новороссии в Екатеринославской и Херсонской губерниях в XVIII - первой половине XIX в. - М.: Наука, 1976. - 307 с.
- ⁹Хомський І. Історія України. - Мюнхен, 1949. - С.12-13.
- ¹⁰Літопис руській за Іпатієвим списком. - К., 1989. - С.98.
- ¹¹Зубач В. Німецькі колоністи в Закарпатті // День. - 1999. - 5 березня.
- ¹²Грушевський М.С. Історія України-Русі: в 11 т. 12 кн. - К., 1992. - Т.2. - С.223; Karl Stumpf, Die Auswanderung aus Deutschland nach Russland in den Jahren 1763 bis 1862. - 1991. - S.25; Andreas Kappeler. Kleine Geschichte der Ukraine. - München: Beck, 1994. - S.93; Doroschenko D. Die Ukraine und Deutschland. - München: Ukrainianische Freie Universität, 1994. - 299 с.
- ¹³Пашченко С. Чи бути чорноморській Німеччині? - Золотоноша, 1913. - С.52-53.
- ¹⁴Клаус А. Вказ. праця. - С.32.
- ¹⁵Богачев Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги по пути культуры. - К., 1889. - С.89.
- ¹⁶Величин А.А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России. - С.-Петербург: Товарищество "Общественная Польза", 1893. - С.49.

One of the periods in Ukrainian-German history is depicted, the main stages of development of German settlements and their cooperation with the native population are covered.

Отримано 11.04.2005.

РЕПУБЛІКАНІЇ

ОГОНЬ ПО ГРАБІТЕЛЯМ

Как только фашисты заняли деревню В., они начали грабить колхозные амбары. Наводчику нашего минометного подразделения красноармейцу тов. Кругляр было приказано открыть огонь по грабителям.

Несмотря на дальнее расстояние, Кругляр с третьего выстрела попал во вражескую машину, которая загорелась. Остальные машины пустились удирать. Минометчик Кругляр продолжал их обстреливать и уничтожил еще несколько машин грабителей.

Лейтенант В.Бабат
про
зілу від

Звезда советов. - 1941. - 21 сентября. - С.1.

ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б.

СТАРОДАВНІ ПЕРЕПРАВИ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ

На основі документів XVI-XVIII ст. та топонімічних матеріалів розглядаються стародавні переправи Сіверського Дінця. Зроблено спробу локалізації 33 бродів. Обґрунтovується думка, що ці переправи могли використовуватися за давніх часів.

Важливою складовою знань про давні періоди історії є матеріали історичної географії. Встановлення місць розташування стародавніх доріг, бродів та поромних переправ дозволяють з'ясувати напрямки торговельних магістралей, військових походів, культурних контактів.

Територія Подонцов'я та Поворскля в силу природних обставин з давніх часів була зоною контактів між осілим населенням та кочовиками. Вододіл межиріччя басейнів цих річок був одночасно і суходолом між басейнами Дніпра і Дона, де пролягав відомий Муравський шлях. Саме по суходолах, обходячи річки, і просувалися кочовики до землеробських районів. У випадках, коли ту чи іншу річку неможливо було обійти, вони знаходили броди або, висловлюючись давньою термінологією, лази, перелази, і форсували річки. Сіверський Донець, що впадає у Дон неподалік Азовського моря, був досить значною перешкодою, яку, втім, як свідчать численні писемні матеріали, кочовики перетинали досить часто саме завдяки бродам.

Землеробське населення і за давніх часів, і в період пізнього середньовіччя в центральних районах слов'янського світу споруджувало мости. Але на околицях цього світу, де сталість і кількість населення були невисокими, а життя проходило у тісних і не завжди добросусідських контактах з кочовиками (або пряму антагоністичних, як у XVI - XVIII ст.), спорудження стаціонарних мостів, очевидно, взагалі не практикувалося. Їхнє будівництво і утримання в належному стані впродовж тривалого часу, особливо весною, під час льодоходу та повені, - справа дорога, трудомістка і під силу лише багатьом робочим рукам, отже - нерентабельна. Більше того, мостами міг скористатися і ворог, тому відомі випадки руйнування місцевими жителями своїх же мостів. Так, наприклад, згідно царського указу у 1647 р. хотмижський воєвода С. Волховський зруйнував 3 мости через Ворсклу і завалив 3 дороги, прорублені у лісі по обох берегах цієї річки, а також наказав завалити просіки та зруйнувати мости біля Охтирки¹.

Ці свідчення стосуються XVII ст., але зрозуміло, що подібне могло траплятися і раніше, тим паче, коли йдеться про ще більш віддалені від Середнього Подніпров'я райони.

На Сіверському Дінці існували десятки лазів і перевозів, тобто бродів та поромів, більшість назв яких відома, але не всі точно локалізовані і прив'язані до шляхів та населених пунктів. Виявлення точних місць розташування переправ дозволить в подальшому підійти до розв'язання питань, пов'язаних з проляганням стародавніх шляхів - східних і західних відгалужень Муравського шляху та встановити логіку спорудження фортець і населених пунктів, а також систему зв'язків між ними.

Контролювати шляхи, якими зненацька вдиралися кочовики, рухаючись зі степу, було складним завданням. Адже зупинити або хоча б затримати легкого кіннотника - швидкого, спритного і невловимого під час його стрімкого рейду в землеробські райони - майже неможливо. Але і тимчасові польові сакми, і невеличкі манівці, і великі дороги, і биті шляхи, і навіть магістралі, що всі разом, немов густим мереживом обплітали степи, сходилися та перетиналися у вузлових місцях - бродах.

Отже, саме охорона бродів, інколи обмежених в ширину кількома метрами, під силу навіть нечисленному гарнізону. Самі ж броди часто оздоблювалися різноманітними засобами, що перешкоджали руху: чесниками, надолбами, палісадами, тобто загостреними палями, що вкопувалися під кутом назустріч руху у дно або на березі - в них забивалися загострені металеві стрижні.

Наприклад, І.Д.Беляєв наводить опис від 1643 р. 14 бродів-перелазів на р.Сосна. В кожному випадку акцентовано увагу на спорудженні укріплень по берегах та спеціальних засобах проти руху кінноти у воді. Зокрема при описі 12-го броду: “*Другонадцатый перелаз Чесночный ниже Александрова броду пять верст, а от города 20 верст; закреплен тот перелаз, положено в воду 35 колод дубовых, набиты честиком и утверждены на крепко, а по берегам с обе стороны в ямахбиты колья дубовые острыя*”². Аналогічні укріплення, звичайно, влаштовувалися і по інших річках регіону.

Могла бути й інша ситуація, коли форсувати річку ворогу вдавалося досить легко, а далі рух був скутим високими і крутими берегами, на яких влаштовувалися укріплені поселення - городища або невеличкі фортеці, які і контролювали прихід незваних гостей, але при цьому чекали гостей-купців.

Городища раннього залізного віку, роменської культури, давньоруські та городки-острожки XVI-XVII ст. дуже часто споруджувалися саме біля бродів та поромних переправ, що, звичайно, не випадково. Більше того, в окремих випадках поруч з бродами розташовувалися і відкриті поселення більш ранніх часів - мезоліту, неоліту та бронзи.

Наприклад, пам'ятки епохи мезоліту відкрито біля с.Сніжковка, неподалік від Ізюмського броду; біля с.Петрівське та с.Грушеваха, що розташовані неподалік від Співаківського броду; біля с.Райгородок неподалік Слов'янська³. Кілька десятків пам'ятників бондаріхінської культури також відкрито на Середньому Дінці⁴, там же відкрито десятки об'єктів салтово-маяцької культури⁵.

Все це свідчить про наявність стародавніх доріг, що сходилися саме у місцях переправ.

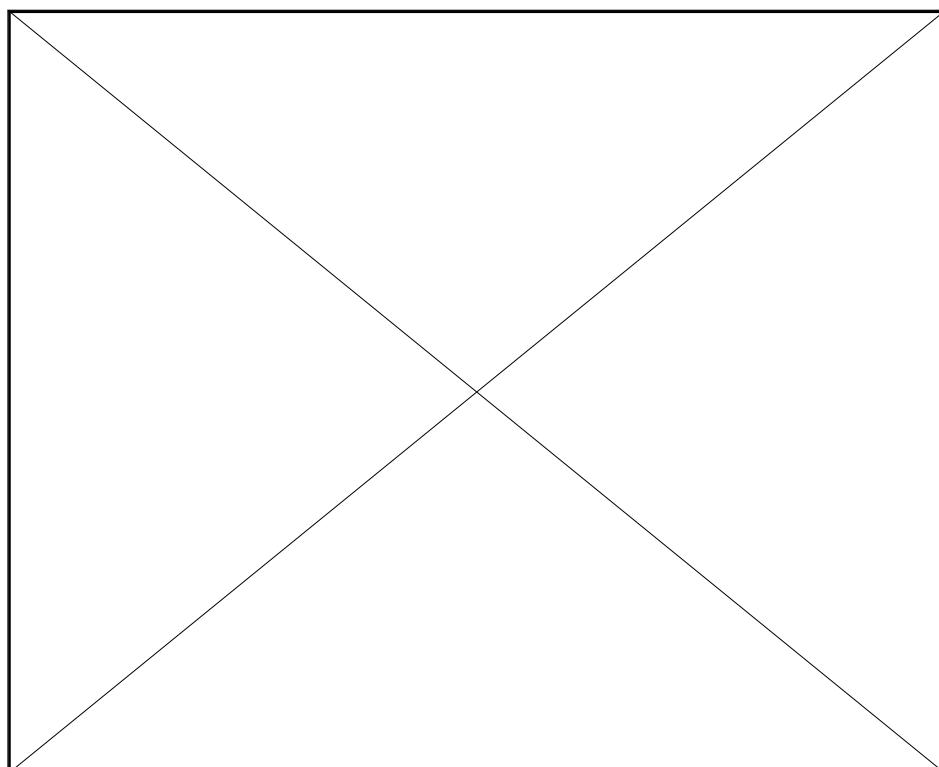
Отже, з'ясування логіки місць розташування переправ у сукупності з розташованими поблизу городищами та селищами є актуальним і допоможе намітити лінії стародавніх комунікацій, невідомих з писемних джерел, або таких, що не піддаються локалізації за браком інших даних, а в перспективі - вийти на рівень реконструкції і з'ясування закономірностей просторової поведінки людини в минулому.

У даному випадку не є принципово важливим питання одночасності поселень, розташованих неподалік переправ, та приналежності їх до однієї археологічної культури чи навіть історичного періоду - йдеться про довготривалі поселення з виразними залишками матеріальної культури від

мезоліту до пізнього середньовіччя.

В регіоні, що розглядається в цій статті, археологічні об'єкти належали осілому населенню, безпосередньо пов'язаному з землеробством, випасом худоби на заливних луках та різноманітними промислами, в тому числі рибальським. Найбільш давні згадки про походи у Подоння пов'язані з акціями Володимира Мономаха та Мстислава Володимировича на початку XII ст., але місця перетинання ними річок точно не вказані. Інша згадка щодо бродів на Сіверському Дінці пов'язана з відомим походом Ігоря Святославича навесні 1185 р., оспіваному у “Слові о полку Ігоревім” та описаному в Іпатіївському та Лаврентіївському літописах.

Значно більше інформації міститься в документах XVI-XVIII ст., пов'язаних з активним освоєнням цих земель Московською державою. Це, в першу чергу, описи маршрутів руху сторожових загонів другої половини XVI ст., дані “Книги Большому Чертежу” (далі - КБЧ) та інші різноманітні за розмірами та змістом матеріали, частково опрацьовані та опубліковані І.Д.Беляєвим, Д.І.Багалієм, В.О.Юркевичем, А.Г.Слюсарським та інш.

**Основні поселення і могильники салтово-маяцької культури
VIII-X вв. у Подонцов'ї (за В.К.Міхеєвим)**

10 - Дмитровка; 12 - Вовчанськ; 14 - Нетайлівка; 15 - Петрівське; 17 - П'ятницьке; 18 - Верхній Салтов; 19 - Старий Салтов; 20 - Кочеток; 22 - Кабанове; 23 - Мохнач-1; 24 - Готвальд (Зміїв); 25 - Коробове; 26 - Суха Гомольща; 27 - Красна Гірка; 28 - Вербівка; 29 - Залиман; 30 - Мохнач-2; 31 - “База”; 32 - Балаклея; 35 - Бугайовка; 37 - Бондариха; 44 - Лиманське Озеро; 45 - Зливки; 46 - Лиман; 65 - Богородицьке; 66 - Святогорськ; 67 - Титянівка; 68 - Сидорове; 69 - Маяки; 70 - Райгородок; 71 - Дронівка; 72 - Платонівка; 73 - Крива Лука.

В цьому сенсі особливу цінність становить розлога праця Філарета (у 5-ти томах або, як називає їх автор, - “отделениях”), котрий наводить тексти документів, більшість яких не дійшли до нашого часу. Отже, ця праця, як і КБЧ, і стаття І.Д.Беляєва, становить інтерес як першоджерело.

Пред тим як перейти до встановлення місць переправ Сіверського Дінця, спираючись на наявну писемну інформацію, топонімічні дані та залучаючи матеріали археології, треба зробити кілька застережень.

Як відомо, назви географічних об’єктів є надзвичайно інформативними. Багато з них зберігають давні корені топонімів різних мов. Найбільш сталими є гідроніми, досить довго зберігаються і назви шляхів сполучень - дромоніми та назви пов’язаних з ними бродів. Останнє актуальне лише в тому випадку, коли ці броди використовуються. В іншому випадку первинний смисл назви зазнає змін, переосмислюється, тобто контамінується, набуваючи інших семантичних відтінків. Наприклад, колишні *гостинці*, тобто шляхи, якими рухалися купці-гости, перетворюються на численні *гуски*, *гусинці*, *хустки* і навіть *глистанки*; *лази-перелази*, тобто броди перетворюються на *лози*, *лески*, *лозові* і навіть *чорноглазовки*. Ці два терміни почали втрачати свій первинний смисл кілька сот років тому. На Харківщині і нині збереглося близько 10 назв з коренем на *гост-* і похідними від нього: Гостищево, Гусівка, Гуслівка, Гусинка, Гусина Поляна та інш.

Взагалі назв річок та населених пунктів, пов’язаних з поняттям брід, переправа, перелаз, існують десятки. Лише в даному регіоні зустрічаємо річки *Брод*, *Бромениця*, *Братениця*, *Обратень*, *Бродок*, *Довгий Броди* та інш., а також кілька так званих “лозових” річок і похідних від них назв населених пунктів - *Лозова*, *Лозовенька*, *Влезьки*, *Чорні Лози*. Всього близько 40 (!) назв на *лаз/лоз-*, в тому числі такі прозорі назви, як *Виползово*, *Лазуківка*, *Водолага*, *Власовка*, *Чорнолозка*, *Глазунівка*. Велика дорога, що пов’язувала пониззя Дону з Путивлем, мала характерну особливість - на відміну від більшості інших доріг, її траса проходила не вздовж річок по межиріччях-суходолах, а поперек, перетинаючи в середніх течіях навіть такі досить значні річки, як Ворскла, Псел та Сейм. Ця особливість і відбилася у її назві - *Лосицька*⁶.

Також в документах XVI-XVIII ст. часто плутаються терміни “лаз”-“перелаз” з “перевозом”, тобто броди плутаються з поромами. Так, наприклад, КБЧ подає: “...на Малом перевозе нижє Оскола верст з 20 лазят татаровя”, “А на Семи татаровя перелазили Семь реку нижє Курска 40 верст, под городенским городищем; и на том татарском перевозе ныне деревни Рыльского уезду”⁷ (тут і далі підкреслено нами - В.З.). Тут має місце явне протиріччя, адже зрозуміло, якщо татари “лазили” або “перелазили”, то йдеться про перелаз, тобто брід, а не про пором-перевоз. Як бачимо, інформатори, а скоріш за все чиновники та переписувачі, не розрізняли цих термінів, хоча зрозуміло, що у більшості випадків, де йдеться про напади татар, маються на увазі саме броди-перелази. Okрім цих прикладів, аналогічну ситуацію зустрічаємо і в багатьох інших документах XVI-XVIII ст.

На Сіверському Дінці, виходячи з наявних матеріалів, існувала велика кількість природних бродів. Особливо це характерно для середньої ділянки річки. Тут русло досить звивисте, з багатьма притоками, а саме на поворотах та в місцях впадінь приток намиваються піщані коси та підмиваються береги,

що й призводить до утворення зручних для руху мілей, тобто бродів.

Ці характерні риси за своїми фізико-географічними особливостями частково нагадують Середній Сейм, де у давнину також була низка бродів-перелазів⁸.

Нижче зроблено спробу локалізації переправ Сіверського Дінця від району Белгорода до Лисичанська.

1. Переправа ВЕЗЕНИЦЬКА.

У розписі місць дислокації 15-ти Білгородських сторож, складеному князем і воєводою Г.Тюфякіним у 1623 р., зазначено, що 15-й сторожі необхідно чатувати “на Северском Донце на броду на усть Везеници ниже Белагорода 4 версты”⁹.

Це місце локалізується досить просто - майже в центрі сучасного м.Белгород (Росія), де у Сіверський Донець впадає річка з сучасною назвою Вез'ялка.

2. Переправа ТОПЛИНКА.

У вищенаведеному документі зазначено, що 12 сторожа має знаходитися “на Северском Донце на берегу нижє Белагорода 20 верст против Топлинского устя на перелазах”¹⁰.

Нині це місцевість біля с.Топлинка (Белгородський р-н, РФ), де р.Топлинка впадає у Донець. Поруч - села з характерними назвами: Бродок, Пристень, Маслова Пристень.

3. Переправа САЛТІВСЬКА.

Салтівське (Салтановське, Салтове) городище згадується у КБЧ: “...от Волчьих Вод до Старицы верст с 6. А ниже Старицы, с Крымской стороны, верст с 8, пал в Донец колодезь Салтановской.

*А ниже Салтановского колодезя, на Донце, городище Салтановское, от колодезя с версту*¹¹.

У 1643 р. чугуївський воєвода І.Бестужев писав царю, що 5 серпня приходили татари через Сіверський Донець на Чугуїв, але їх вдалося відбити, а втікачів наздогнати “...от Чугуева верстах в 20 на р.Донце под Салтовским городищем и Татар громили и многих побили и ранили и в реке потопили. А которые твои, Государевы, служилые люди переметалися за Татарами за Донец: и у тех людей за Донцем с Татарами был бой...”¹².

У 1658 р. А.Хілков писав чугуївському воєводі І.Бунакову, що чугуївські служилі люди “...в Чугуеве стоят в сотнях по 50 человек и на отхожих сторожах, на Татарских перелазах, на реке Донце, на Салтове городище, да на Гумницком...”¹³.

Наступного року, згідно царського указу, 670 переселенців оселилися на Сіверському Дінці, на Салтівському городищі, де раніше був кам'яний город, “на татарському броді”¹⁴.

Салтівське городище і розташований неподалік могильник - нині широковідома епонімна пам'ятка, що дала назву цілій археологічній культурі, знаходиться в межах с.Верхній Салтів (Вовчанський р-н Харківської обл.).

4. Переправа КОГАНСЬКА.

У КБЧ зазначено: “...Уды по левой стороне Муравской дороги, а пали в Донец, ниже Коганского перевозу, от Белагорода верст с 90 /.../ А ниже Бурлука, с Ногайской стороны, пал в Донец колодезь Каганской /.../ городище Гумнинья, а ниже Гумнинья, на Донцы, Каганской перевоз, от Гумнинья верст с 5.

А ниже Гумнинья, выше перевозу с версту пала в Донец речка Бабка.

А ниже Бабки, с версту, пала в Донец речка Тетлега.

А ниже Тетлеги на Дону Чугуево городище, а от Тетлеги версты с 4¹⁵.

Філарет наводить фрагмент доповіді князя Горчакова царю 16 жовтня 1641р., де повідомляється про черговий напад татар. Зокрема йдеться про те, що чугуївський пушкар Івашка Дмитрієв ходив за річку Донець “к татарскому перевозу, от Чугуева версты с 3” і тоді ж прийшли на річку Таганку татари, а Івашка “от них ушел через Донец в плыв /.../ приходили те татарове с верху речки Таганки и были на Таганском перевозе”^{16*}.

Отже очевидно, що Таганський, Коганський і Татарський - це різні варіанти назви однієї переправи.

Коганське (Каганове) городище згадується в “Описах Харківського намісництва кінця XVIII ст.”: “От Харькова в 9 верстах при р. Удах есть городище, называемое Каганова; о нем также ничего, кроме некоторых несбыточных басней, обстоятельно не слышно”¹⁷.

А.Г.Слюсарський зазначав, що Коганський перевоз знаходиться біля Чугуєва¹⁸.

Річки Бабка та Тетлега, як і м. Чугуїв, існують і нині. Назва переправи відбилася у назвах сучасного с. Таганка та одноіменної річки, що знаходяться неподалік. Отже, наявна інформація дає можливість з великою точністю вказати місце цієї переправи, що знаходилася у місці впадіння р. Тетлега у Донець. Сьогодні це в межах смт. Кочеток (Чугуївський р-н Харківської обл.). Цей брід існує і нині.

Характерно, що на р. Бабка, вище за течією від устя на 5-6 км, відкрито матеріали зрубної культури, поселення та могильник салтівської культури. Селище і могильник салтівської культури відкрито також і у самому Кочетку¹⁹.

5. Переправа МАЛИНІВКА.

Філарет наводить фрагмент царського указу 1704 р., в якому цитується “сказка” жителів Малинівки, зокрема йдеться про заснування села: “...село Малиновка построена тому лет 40 и больше /.../ за рекою, за Северным Донцом, на ногайской стороне, на Малиновом колодезе, на броду, на татарских перелазах, на Чугуевых угодьях”²⁰. Очевидно, про цю ж переправу йдеться у доповіді чугуївського воєводи І.Бестужева царю у 1643 р.: “Августа 5 д. в 4 часу дня с ногайской стороны из за р. Северного Донца приходили под Чугуев Татарове, человек с 500 и больше. А пришли, Государь, Татарове под Чугуев лесами, ниже города версты с 3”.

*Відхиляючись від теми даної статті, не можемо не навести яскравого факту, що міститься у цій же доповіді. Це важлива інформація про геройський вчинок чугуївця Василя Шабикіна, котрого разом з сіврюками та “гулящими” людьми А.Батовим та В.Хвостовим захопили татари від Чугуїва верст за 40. Останні вказали дорогу, а “Ваську де убили за то, что он Татар под город Чугуев не повел”!

На карті кінця XVIII ст. слобода Малинівка показана навпроти Чугуїва, там же нанесено дорогу, що йшла через неї та Чугуїв з Ізюму до Харкова²¹. Нині через Чугуїв та Малинівку пролягають кілька шляхів, в тому числі залізничний та автомобільний магістральний міждержавного значення.

Сучасне смт. Малинівка (Чугуївський р-н Харківської обл.) розташоване навпроти Чугуїва через р. Донець, дещо нижче за течією. Отже, брід локалізується досить впевнено.

6. Переправа БИШКИНСЬКА.

КБЧ сповіщає: “*А на Комолие городище Каменное, от Змиеva верст с 10, лесом подле Донца.*

*А ниже Комолии, на Донце, Абашкин перевоз, от Комолии версты с 3*²².

Кілька разів згадуються Бишкінські (варіанти: Абашкин, Обишкінський, Башкинський) перелаз, перевоз та сторожа у 70-х рр. XVI ст. як місце контролю за просуванням татарських загонів²³.

Про спорудження “города” на бордах Савинському, Андрієвих Лозах та Бишкінському у 1666 р. йдеться у документі, що наводить Філарет. Він же наводить цікаву інформацію з перепису стольника князя Я. Мансурова, датованого 1682 р., про укріплення берега біля Бишкінського броду: “*На Бишкінском мокром броду, что под Бишкінским городком /.../ а по осмотру того броду на 10 саж., надолоб и башни нет /.../ На Бишкінском броду до городка до стены настроено вновь надолобы 260 сажень; от р.Донца на том же броду валом перекопано 40 сажень, городок вокруг 30 сажень*²⁴”.

Наведених даних достатньо, щоб локалізувати цей брід. Він знаходився між сучасними селами Черкаський Бишкін та Нижній Бишкін (Зміївського р-ну Харківської обл.). Поруч розташована низка археологічних об’єктів бондаріхінської, пеньківської, салтівської культур та скіфського часу, в тому числі відомий Сухогомольшанський археологічний комплекс з городищем, оточеним кам’яними стінами²⁵.

7. Переправа ТЕНДИЦЬКА.

У вищеннаведеному переписі князя Я. Мансурова згадується Тендицький брід: “*По правую сторону от мельницы вниз по Донцу засечено леса до Тендицкаго брода мерою 600 сажень*²⁶”.

600 сажнів - це близько 1300 м, тобто на такій відстані від млина знаходився цей брід. Сам же млин був розташований поруч з Бишкінем. Під 1691 р. маємо свідчення про те, що лиманський житель розповідав: “*...ездил он из Лимана в Бишкін на мельницу молоть, и в то число от мельницы за Донец Бишкінские жители ходили для своих дел, и с ними съехались Татаре*²⁷”.

У розписі маршрутів путівльських сторожових станиць 1571 р. зазначається: “*Из Путівля же ездити станицам /.../ к Змееву кургану, да к Донцу, да перелезти Донец на Ногайскую сторону у Тюндюкова болонья*²⁸”.

Вірогідно, що Тендицький брід знаходився десь у місці, де Тюндюкове “болонье” (волога, болотяна низовина, мокрий луг) примикає до Дінця. Дійсно, вся місцевість лівого берега останнього від Змієва до Савинців низька, з великою кількістю озер, проток та боліт. Поруч - досить великі озера Чайка, Лиман, Зимне, Крячкове та інш. Відмінність у назвах

(Тендицький брід та Тюндюкове болонье), очевидно, слід поясннювати різницею у часі письмової фіксації, що дорівнює більше 100 років. Отже, Тендицький брід знаходився приблизно за 1,5 км нижче за течією від Бишкінського.

8. Переправа ШАБАЛИНСЬКА.

Нижче за течією від Бишкінського знаходився Шабалинський брід (варіанти назв у документах XVI-XVII ст. - Шабалін, Шабалінов, Шабанинської, Шебанинський). КБЧ подає таку інформацію: “*А ниже Абашина перевозу, на Донце, Шабалинской перевоз, от Абашина перевозу верст з 10 /.../ А ниже Шабанинского перевозу, верст с 10, пал в Донец Бакин колодезь*”²⁹.

Кілька разів Шабалинські брід, перевоз та сторожі згадуються під 1577 та 1591 рр. у розписах руху путівльських та рильських станиць³⁰. Зазначається, що ця переправа розташована за 15 верст від Бишкінської, за 20 верст від Булуклейської та за 15 - від “Комолшенских ровней”³¹.

Цікаву інформацію за 1681 р. про укріплення, що унеможливлювали рух берегом після переходу через Донець, наводить Філарет: “*На Шабалинском броду, от озера до стены городка надолбы поправлены 310 сажень; городок мерою вокруг 12 саж. От того городка до ерка (вверх по Донцу) поправлены надолбы, 250 сажень*”³².

В цілому, наявних даних у сукупності з сучасною топонімікою регіону достатньо для локалізації цієї переправи, що знаходилася між сучасними селами Гейвка та Андріївка (Зміївський р-н Харківської обл.).

9. Переправи АНДРІЄВІ ЛОЗИ.

Філарет наводить фрагмент документа балаклійського протоієрея, зятя полковника Я. Черніговця, де йдеться про те, що зроблено для захисту від нападів татар та заселення місцевості в районі р.Балаклія. Зокрема, у 1666 р. “*призвали и построили города на бродах Савинской, Андреевы Лозы и Бишкин*”³³.

У 1688 р. знову в цей район прийшли татари, про що приказний Решеховцев сповіщав: “*...как татаре металися через Донец, многих Балыклейских и Андреевских жителей на броду порубили и потопили*”³⁴.

Белгородський воєвода про ці ж події писав, що 3 вересня “*татарове перешли через Донец выше Балыкли и ниже Андреевых Лоз на броду, подле Енчукова Кута*”³⁵.

Назва переправи Андрієві Лози досить характерна. Множина свідчить про наявність у цій місцевості кількох бродів-перелазів. Дійсно, окрім даних, наведених вище, маємо переконливе свідчення 1686 р. щодо опису берегових укріплень Дінця біля Андріївки: “*...от городка Андреевых Лоз, от посада, вниз по Донцу горою до Красной горки, до татарского перелаза, ставлены надолбы /.../ А на Красной горке против татарского перелаза...*”³⁶.

Отже, брід Андрієві Лози знаходився в межах сучасного с.Андріївка (Балаклійський р-н Харківської обл.).

За даними Філарета, жителі Андріївки утримували стражу у 5 верстах від Андріївки на Брижечевому броді, у 5 верстах на Міловому та біля Красної Гірки³⁷.

Останні три локалізуються досить точно на підставі назв сучасних сіл та орієнтирів, наведених у документах.

10. Переправа БРИЖЕЧЕВА.

Як випливає з тексту, наведеного Філаретом, цей брід знаходився за 5 верст вище від Андріївського. Отже, це місцевість в районі сучасного с.Гейвка, дещо нижче Бишкінського броду.

11. Переправа МІЛОВА-1*.

Назва сучасного с.Мілова (Балаклійський р-н Харківської обл.) вказує на локалізацію цього броду, що знаходився у 5 верстах від Андріївки, нижче за течією, неподалік від броду Красна Гірка.

12. Переправа КРАСНА ГІРКА.

З вищеноведеній інформації випливає, що цей брід-перелаз знаходився біля сучасного с.Червона Гірка (Балаклійський р-н Харківської обл.).

13. Переправа У ЄНЧУКОВА КУТА.

З повідомлення белгородського воєводи про прихід татар (див. про Андрієві Лози) дізнаємось, що цей брід знаходився нижче за течією від Андрієвих Лоз. Його місцезнаходження, виходячи з назви, було, очевидно, біля сучасного залізничного переїзду Янківський.

Таким чином, під назвою Андрієві Лози слід розуміти 5 переправ: власне Андрієві Лози, Брижечеву, Мілову, Красну Гірку та У Єнчукова Кута.

14. Переправа ЛЯХОВА.

КБЧ подає: “*A ниже Шабанинского перевозу, верст с 10, пал в Донец Bakin колодезь /.../ A ниже Bakina колодезя, на Донце, Ляхов перелас с Крымской стороны на Русскую сторону.*

*А ниже Ляхова перелазу, на Донце, Савинской перевоз, от Ляхова верст за 20*³⁸.

Бакін чи Букін колодязь, тобто річечку з відповідною назвою, в сучасній гідроніміці регіону нам не вдалося знайти, але досить надійним орієнтиром є вказівка на відстані: від Шабалинської переправи приблизно за 10 верст та від Савинської - за 20 верст. Тут і нині є невелика річка Ляхівка.

15. Переправа КРЕДНЯНСЬКА.

Креднянський брід згадується в описах князя Я.Мансурова 1688 р.: “*На Креднянском броду на стороже стоят Балаклейские жители. /.../ От того Креднянского броду едучи к городу Балакле, подле бору построены надолобы и караульная башня /.../ Подле тех надолоб рыжеватое озеро. /.../ На Креднянском броду построены 2 тынянки и окладены дерном; межими огорожено тыном; на 10 саж.*³⁹

Виходячи з назви сучасного с.Крейдянка, цей брід знаходився поруч, в межах м.Балаклія.

*З'ясовується, що на Сіверському Дінці існували два броди під однією назвою. Щоб розрізняти, ми умовно позначаємо їх цифрами 1 та 2.

16. Переправа БУЛУКЛЕЙСЬКА.

Вище вже кілька разів згадувалася Булуклійська (Балаклейська, Буликлейська) сторожа.

За описом князя Я.Мансурова 1688 р.: “На Балыклейском броду, что на устье речки Балыклейки, по осмотру того броду на 20 саж. острожска, башни и надолоб нет. На том броду на стороже стоят Балыклейские жители 20 казаков и мещан. Тот брод от города в 2 верстах”⁴⁰.

Цей брід локалізується досить легко, адже сучасне м.Балаклія знаходиться на місці колишнього острога. Оскільки нинішнє місто значно більших розмірів, ніж було у XVII ст., то зрозуміло, що Булуклійський брід знаходився неподалік від Креднянського броду, дещо нижче останнього, у межах сучасного міста, там, де р.Балаклійка впадає у Сіверський Донець.

17. Переправа ТАРАБАНОВА.

В доповідній записці князя Я.Мансурова від 1682 р. при описі Савинських бродів вказано: “От Тарабанова броду построены надолбы до города Савинцы выше городка Савинского”⁴¹.

Від 9 липня 1688 р. маємо свідчення, що “На Тарабаковой луке было 200 человек татар, а на другой стороне Донца было с 2000”⁴².

Отже, Тарабанов брід знаходився нижче Булуклійського, неподалік від Савинського.

18-20. Переправи САВИНСЬКІ.

КБЧ подає: “А ниже Савинского перевозу речка Изюм, от Савинского перевозу верст с 12”, “А ниже Савинского перевозу пала в Донец речка Чепель, от Савинского верст с 15”⁴³.

У розписах руху пущельських та рильських сторожових станиць під 1571 та 1591 рр. разом з переправами Бишкінською, Шабалинською, Булуклійською та Ізюмською кілька разів згадуються Савинські сторожа, шлях та переправа⁴⁴.

У 1671 р. 100 переселенців заснували слободу Савинську “на Татарском броду в Савинском перелазе”⁴⁵.

Вони охороняли 3 сторожі, що були влаштовані на бродах: “... а от прихода воинских людей на р.Северном Донце стоят они на Татарских перелазах, на трех сторожах”⁴⁶.

В доповідній записці Я.Мансурова від 1682 р. йдеться про стан берегових укріплень, де, зокрема, вказується, що татарський брід “под городом Савинским. По осмотре того броду на полторы версты”, і далі: “Не доеzzая Савинского города за версту, на Савинском броду построен острожок /.../ И по осмотре, того броду и надолобов на полверсты /.../

На Нижнем Савинском броду под городом устроены надолбы 30 сажень /.../ На том броду стоят Рыбинские и Харьковские казаки. На Савинском ниже города на броду поправлены старые надолбы 160 сажень /.../ А стоят на том броду Золочевцы”⁴⁷.

В даному випадку слід розрізняти власне “город”-слободу та укріплення-острог. Отже з наявних даних входить, що існували 3 броди Савинських, які разом називалися “Савинський перелаз” (ситуація схожа з Андріївими Лозами, коли під однією назвою розумілися 5 бродів). Саме так

сприймав наведену інформацію і Філарет, який писав про Савинські укріплення: “*укрепленія были сделаны казаками на берегу Донца выше города Савинского, под городком и ниже городка*”⁴⁸.

Зрозуміло, що ці укріплення, як і інші тогочасні укріплення регіону, влаштовувалися саме на переправах.

Савинські переправи знаходилися в межах сучасного смт. Савинці (Балаклійський р-н Харківської обл.).

21. Переправа ЛЕВКІВСЬКА.

Філарет зазначає, що поблизу Левківки знаходилася переправа і наводить фрагмент грамоти Захаржевичей-Капустянських, де вказується, що у 1733 р. І. Капустянський відбивав напад татар “*на перелазе близ Левковки на р. Донець*”⁴⁹.

Нині це місцевість біля с. Левківка (Ізюмський р-н Харківської обл.).

22. Переправа СПІВАКІВСЬКА.

Філарет подає фрагмент документа 1682 р.: “*От Липового озера до Спиваковского броду устроены надолобы, а у того броду построен городок, а возле того городка башня; от того городка устроены надолобы до Кривого озера, а от Кривого озера построены надолобы Креднянского броду 1450 саженей*”⁵⁰.

Село Співаківка (з 1921 р. - с. Червоний Шахтар) розташоване на лівому березі Дінця, за 18 км від Ізюма⁵¹.

Озеро Криве згадується під 1785 р. при описі м. Ізюм, що “*окружается с северной стороны степью, с южной - горою, которая называется Кременец, с восточной - озером Кривым, а с западной - рекою Северным Донцом*”⁵².

Виходячи з планів Ізюма 1787 р., де нанесено о. Криве, - це притока Дінця⁵³.

Озеро Криве існує і нині, знаходиться поблизу м. Ізюм.

Співаківська переправа знаходилася біля с. Червоний Шахтар (Ізюмський р-н Харківської обл.).

23. Переправа БУНІН.

Філарет цитує документ від вересня 1694 р.: “*Орда переходила на Бунином броду, под сл. Спиваковою*”⁵⁴.

Отже цей брід знаходився десь неподалік від Співаківського броду.

24. Переправа ІЗЮМСЬКА.

Перші згадки датуються другою половиною XVI ст., коли путівльські та рильські станиці отримали наказ контролювати переправи по середній течії Сіверського Дінця, в тому числі Ізюмську переправу. До 1571 р. тут вже була Ізюмська сторожа⁵⁵.

КБЧ свідчить: “*А ниже Изюма Изюмец, меж их версты 3. А ниже Изюма и Изюмца, на Донце Изюмский перевоз. А от Изюмского перевозу до Царева города 8 verst*”⁵⁶.

Згадується Ізюмський перелаз і у 1668 р.⁵⁷

В середині XVII ст. (1673 р.) поруч з бродом було збудовано острог, котрий називали Ізюмом⁵⁸.

Генерал Г.Косогов 25 квітня 1681 р. доповідав царю, що розпочато будівництво міста “*на Изюмском перелазе с Крымской стороны р. Северского Донца в самом крепком и пристойном месте*”⁵⁹.

Через цей брід проходив відомий Ізюмський шлях, що відгалужувався від Муравського шляху у верхів'ях Орелі, перетинав Сіверський Донець і тягнувся вздовж правого берега Осколу, а у верхів'ях Псла, Ворскли, Сіверського Дінця та Осколу знову з'єднувався з Муравським. Цей брід використовувався з давніх часів. Про це, зокрема, свідчать пам'ятки археології різних епох: мезолітичні (2 стоянки 8-6 тис. до н.е.), неолітичні (8 стоянок)⁶⁰.

Як зазначав відомий знавець старожитностей Сіверського Дінця М.В.Сібільов, ніяких змін місця розташування броду з кінця бронзового віку до наших часів не відбулося, якщо судити з заливних озер, що оточують м.Ізюм і мають доісторичні стоянки на своїх берегах⁶¹.

У зв'язку з Ізюмськими шляхом і бродом в літературі виникла полеміка щодо походження назви. Так, одні дослідники вважають, що слово Ізюм походить від татарського гузун - брід, переправа (Філарет, М.В.Сібільов), другі - що назва ця означає річку, ручай, низину (М.Фасмер), треті - що Ізюмський шлях отримав назву від Ізюмського кургану - гори Кременець, що височить над містом, поруч з яким і був стародавній “перелаз” (Д.І.Багалій).

Цю полеміку детально аналізує відомий сучасний дослідник М.Ф.Гетьманець, який приєднується до точки зору Д.І.Багалія. Вчений підкреслює, що “*название и дороги, и реки, и города происходит от названия горы Узун, что в тюркских языках означает Длинная*”⁶².

Однак на різних історичних етапах відбувалися процеси контамінації, коли зі зміною населення, яке було носіями різних мов - тюркських (хазари, половці, татари) і слов'янських (руси, росіяни, українці), і зміною фізико-топографічних та соціально-економічних умов (спорудженням мостів, переорієнтацією пріоритетних напрямків шляхів) відбувалося переосмислення і власне терміну. Досить згадати, що на гербі м.Ізюм зображені три грона винограду, адже один з варіантів вимови та тлумачення татарського слова узун означає виноград.

Але первинний смисл, на наш погляд, збігається з точкою зору Філарета та М.В.Сібільова: це - брід. Цю назву отримала невеличка річка, при впадінні якої у Сіверський Донець і був гузун - переправа, перелаз.

Справа в тім, що назви доріг, як правило, пов’язані з певними характерними рисами - Муравський, Бакаєва, Свинна, Поле, Кальміуська, Московська, Путівльська, Лосицька, що характеризують їхні особливості. Велики дороги оминають річки, і в цьому сенсі показовою є остання, про що вже йшлося вище.

Отже, Ізюмська дорога, що була східним відгалуженням Муравського шляху, теж мала цю особливість - вона перетинала досить значну річку Сіверський Донець, що й відбилося у назві.

Взагалі, згадувана полеміка має давню традицію, що нараховує принаймні 450 років і починається з КБЧ, роботу над якою було завершено у 1627 р., але в основу частково покладено дані XVI ст. Як відомо, цю унікальну

історико-географічну працю було вперше опубліковано друкарським способом у 1773 р. На сьогодні відомо 37 списків, що становлять кілька редакцій. Але лише у 4 списках в тому місці, де йдеться про Ізюм, є фраза: “*А ниже Изюма пала в Донец с правыя стороны река Сальница. А ниже тое Изюмец*”⁶³.

Сальниця згадується у зв’язку з походом Володимира Мономаха 1111 р. у Лаврентіївському та Іпатіївському літописах. В останньому джерелі - ще й як місце, через яке рухався Ігор Святославич навесні 1185 р. після зустрічі з братом Всеволодом.

Нині річки з такою назвою не існує, її локалізація нараховує понад 10 варіантів, які заперечують один одного. Ситуація ускладнюється ще й тим, що деякі дослідники ототожнюють гору Кременець (Ізюмський курган) з Шеломянем, який згадується у відомому рефрени “Слова о полку Ігоревім” - “О, Русская земля, уже за Шеломянем еси !”.

В справі локалізації Шеломяні теж існують кілька версій, серед яких 3 основні: гора Кременець; вододільний гребінь басейнів Дніпра-Дону; Більське городище скіфської культури, античне місто Гелон⁶⁴.

П.Г.Бутков першим висунув гіпотезу, згідно якої Шеломянь “Слова о полку Ігоревім” - це Ізюмський курган⁶⁵. Підтримав цю думку Д.М.Дубенський і багато інших дослідників XIX ст.⁶⁶ В.О.Афанасьев теж висловив аналогічну думку, додавши, що саме тут через Ізюмську переправу навесні 1185 р. русичі перетинали Донець⁶⁷.

Така первісна базова гіпотетичність місця знаходження р.Сальниця (тепер ще й ускладнена проблемою з Шеломянем) призводить до виникнення вже другого рівня гіпотез, що, в свою чергу, спираються на слабо обґрунтовані початкові гіпотези.

Так, А.Г.Слюсарський, посилаючись на І.Сухорукова, В.Броневського та М.Гербеля зазначає, що “*р. Изюмец должна быть известна под этим именем с древних времен, так как Изюмская дорога, отвляющаяся от Муравского шляха и проходившая по правой стороне Донца “по Изюмским землям, уже в 1185 году называлась Изюмским шляхом”. По этой дороге северский князь Игорь Святославич вел свою дружину на половцев до Изюмского кургана, около которого переправился через Донец и пошел далее на юг, “где земля Изюмская одна была”*⁶⁸.

Тут одразу знаходимо кілька неточностей та помилок.

По-перше, Ізюмський шлях проходив не по правій стороні Дінця, а по лівій, і тільки після перетинання останнього через Ізюмський брід виходив на праву сторону, де майже під прямим кутом (тобто прямуючи на захід) невдовзі вливався у Муравський шлях.

По-друге, назв Ізюмських землі, шляху та кургану раніше XVI ст. у відомих на сьогодні документах не зустрічається, отже невідомо яку саме назву мав Ізюмський шлях під час походу Ігоря Святославича у 1185 р.

І третє. Де конкретно Ігор Святославич переходив Донець невідомо, а враховуючи, що у XII ст. Донцем звалася р.Уди, то можна впевнено стверджувати, що у фразі “Слова о полку Ігоревім” (“*переброде Донец*”), яка стоїть після опису затемнення, якраз йдеться про сучасну р.Уди.

А.Г.Слюсарський занадто коротко цитує працю М.В.Гербеля “*Изюмский Слободской казачий полк*”, що призводить до нечіткого викладення змісту. В іншій відомій роботі М.В.Гербеля, присвяченій перекладу

“Слова” та досить розлогим коментарям до оспіваного в творі походу, зазначається: “*1-го мая 1185 года, не доходя реки Донца, русское войско застигнуто было солнечным затмением /.../ прибыв к донецкому перевозу, войско Игорево переправилось за реку у Изюмского кургана (нынеиняго Изюма) и двинулось к берегам Оскола*”. Через 2 доби, зустрівшись з Всеволодом, військо вирушило на південь “*к рекам Дону и Салу*”⁶⁹. Як видно, під річкою Сал автор розумів Сальницю.

Дещо насторожує те, що зовсім поруч знаходяться три броди Савинські, які в своїй назві несуть певну фонетичну схожість з назвою р.Сальниця.

Отже, ситуація з Сальницею залишається нез'ясованою.

Як випливає з усього комплексу наявної інформації, Ізюмська переправа знаходилася в межах сучасного одноіменного міста.

25. Переправа КАМ’ЯНА.

КБЧ вказує: “*А ниже Изюмца, на Донце, Каменой перевоз, от Изюмца верст с 6.*

*А от Каменного перевозу к Новому Цареву городу 8 верст*⁷⁰.

“Новий Царев город” - нині Червоний Оскол (Ізюмський р-н Харківської обл.). КБЧ подає досить точні відстані, що дає можливість локалізувати цей брід в районі сучасного села з відповідною назвою Кам’янка, там де у Донець впадає р.Суха Кам’янка.

26. Переправа ХОМУТОК.

Філарет цитує з документа 1688 р.: “*на броду Хомуток от озера Криваго засечено лесу мерою 100 сажень*⁷¹”.

Озеро Криве, як зазначалося вище при локалізації Співаківського броду, існує і нині, неподалік розташоване о.Хомут.

27. Переправа МАЯКИ.

Філарет, посилаючись на свідчення жителів м.Маяки, повідомляє, що 20 січня 1690 р. татари “*выше Маяцкаго броду, в урочище на р.Нетриусе, на городовых проезжих людей били и в полон побрали*”. За цими та іншими даними того ж часу випливає, що Маяки знаходилися неподалік р.Нетриус, яка існує і нині.

В межах с.Маяки, на високому правому березі Сіверського Дінця, розташований великий археологічний комплекс салтівської культури: городище, 2 селища та 3 могильники (загальна площа близько 70 га), поруч знаходиться схил з виразною назвою Ложниковий Яр⁷².

Отже, Маяцька переправа знаходилася біля сучасного с.Маяки (Слов’янський р-н Донецької обл.).

28. Переправа ТОРСЬКА.

Філарет наводить фрагмент царської грамоти 1646 р., з якої випливає, що в цей час на Торському городищі вже існував “*острожек*”, де на “*татарскому перелазе*” чатували чугуйські козаки⁷³.

Торський брід-перелаз знаходився біля м.Тор (нині - м.Славянськ Луганської обл.).

29-30. Переправи МАЛА та ВЕЛИКА.

КБЧ повідомляє: "...от усть реки Оскола от Царева города, пал в Донец колодезь Святой, а Нетригус он же, верст с 15 выше Малого перевозу.

А ниже Малого перевозу, на Донце, Большой перевоз, ниже усть реки Тору, от Малого перевозу верст с 10.

А ниже Большого перевозу, верст с 12, пала в Донец речка Черной Жеребец". Інша редакція КБЧ подає: "...на Малом перевозе ниже Оскола верст с 20 лазят татаровия"⁷⁴.

Про шляхи, що пролягали через ці переправи, йдеться і у розписах маршрутів 5-ї донецької сторожі, якій приписувалося: "...стояти сторожем на Святогорской стороже на сей стороне Донца против Святых гор; а переезжати им на право вверх по Донцу до усть Оскола верст с 10-ть, а на лево вниз по Донцу через шлях малого перевозу, да через шлях великого перевозу и Горский шлях и до усть Тору верст с 30-ть"⁷⁵.

Рухаючись з південного сходу до Ізюмського, Савинського або Андріївих бродів, ворожі загони намагалися перетинати відносно мілководні притоки Сіверського Дінця - річки Білу, Красну, Жеребець та інш., де знаходилася низка бродів. На них московський уряд влаштовував застави, а згодом - острожки-городки.

На р.Красна відомо 2 переправи - Мілова та Кабанья.

31. Переправа МІЛОВА-2.

Філарет вказує: "Меловатка на высоком меловом берегу р.Красной и на меловом броду ея, почему и названа Меловаткою и слободою Красною у Мелового броду"⁷⁶.

Нині - в межах с.Міловатка Луганської обл.

32. Переправа КОБАНЬЯ.

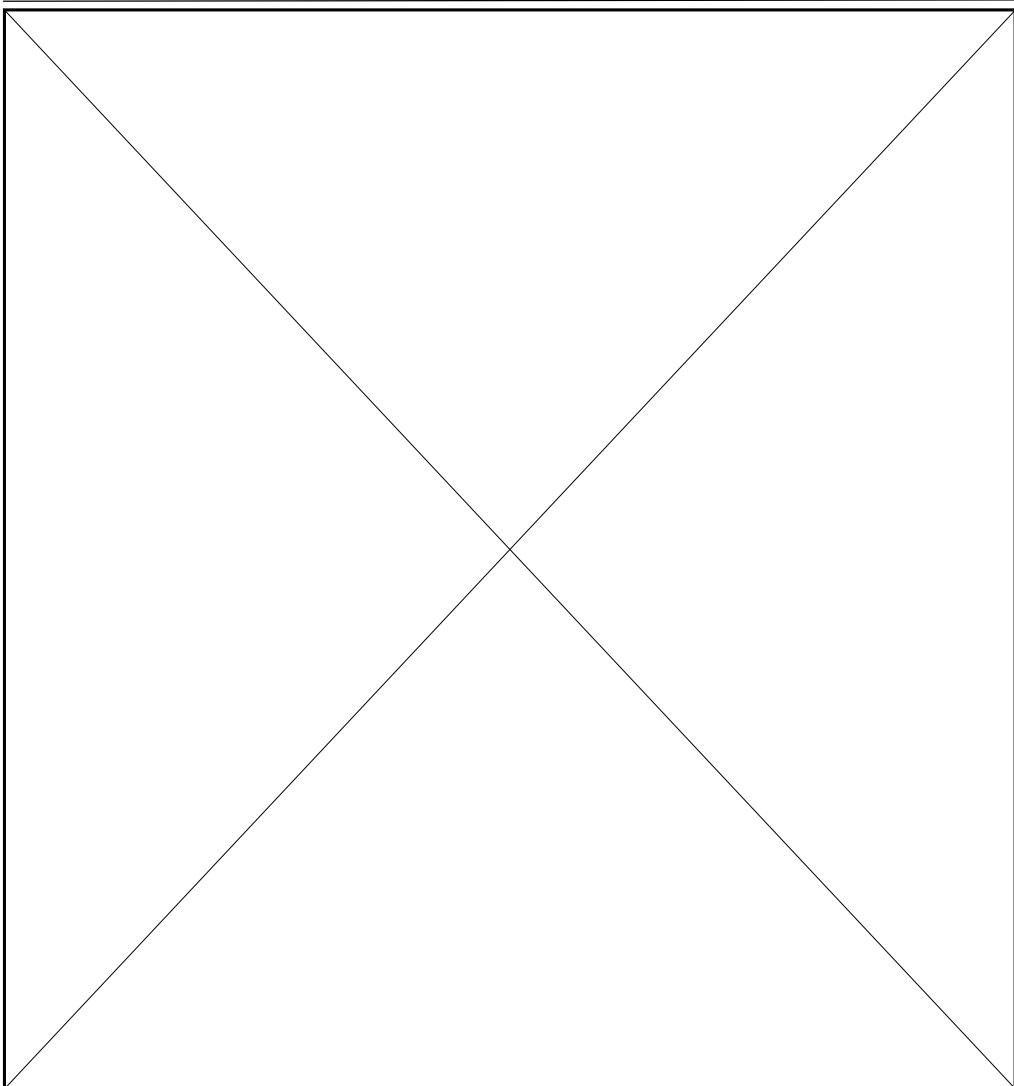
Кобаній брід згадується на початку XIX ст. як юрт, що знаходився за 20 верст від Краснянська, а останній - на березі Дінця за 14 верст від Воєводовки⁷⁷.

Краснянськ - нині с.Стара Краснянка. Таким чином, місцезнаходження Кобанього броду встановлюється досить легко - це місцевість в межах смт. Краснореченське (Луганська обл.). Назва історико-географічного об'єкта відбилася у назвах сучасної залізничної станції Кобаного, поруч - залізничний роз'їзд Переліски (рос. - Перелески).

33. Переправа БОРОВСЬКА.

В КБЧ вказано: "А ехати к Донцу Северскому вниз по Боровой; а Донец перевестися ниже Боровои, версты з 2 /.../ А ниже Бахмутовой, верст с 15, на Донце, перевоз Боровской, на Кальмиюской дороге.

*А ниже Боровского перевозу, с Крымской стороны, пал в Донец Белои колодезь, от перевозу версты з 2*⁷⁸. Про перехід через Донець біля р.Борова у 1643 р. татарського загону, що рухався з полоненими у Крим Кальміуською сакмою, сповіщає Філарет⁷⁹.

Стародавні переправи Сіверського Дінця

1. Везеницька	17. Тарабанова
2. Топлинка	18-20. Савинські (три)
3. Салтівська	21. Левківська
4. Коганська	22. Співаківська
5. Малинівка	23. Бунін
6. Бишкінська	24. Ізюмська
7. Тендицька	25. Кам'яна
8. Шабалинська	26. Хомуток
9. Андрієві Лози	27. Маяки
10. Брижечева	28. Торська
11. Мілова-1	29. Мала
12. Красна Гірка	30. Велика
13. Уїнчукова Кута	31. Мілова-2
14. Ляхова	32. Кобан'я
15. Креднянська	33. Боровська
16. Булуклейська	

Д.І.Багалій зазначав, що поселення Боровське виникло у 40-х рр. XVII ст. у зв'язку з будівництвом Белгородської оборонної лінії на місці, що звється Боровським перевозом. Близько 1640 р. на березі річки донські казаки збудували сторожовий городок, який пізніше перенесли за 2 версти від Донця⁸⁰.

Виходячи з наведених даних, можемо досить точно локалізувати цю переправу. Знаходилася вона майже в центрі сучасного Лисичанська, вище впадіння в Сіверський Донець р.Біленька, біля одного з двох мостів, що з'єднують останній з Сіверодонецьком. Ця переправа мала важливе значення, майже таке ж, як Ізюмська, оскільки через неї, перетинаючи Донець, проходила Кальміуська сакма. Поруч зустрічаемо красномовні назви: Переїзна, Лісна (рос.- Лесная Дача), Лоскутовка, Підлісне (рос.- Подлесное). Та й назва Лисичанськ навряд чи має зв'язок з іменниками ліс або лисиця. Старі назви цього поселення - Лисичий Буєрак, Лисича Балка.

Тепер можемо дійти деяких висновків. Як випливає з проведеного дослідження, місця дислокації сторожових загонів знаходилися саме на бродах або неподалік від останніх, а зона патрулювання охоплювала шляхи, що вели до переправ. В даній статті ми переважно розглядали розташування переправ на основі матеріалів пізнього середньовіччя, тобто періоду, пов'язаного з активним освоєнням та дозаселенням цих земель і боротьбою з кримчаками. Останні, як відомо, фактично не пересувалися по річках, а отже броди були для них вузловими місцями транспортних сухопутних мереж. Але, для місцевого осілого населення з давніх часів броди - при пересуванні по воді це ще й місця пристаней, торгов, перевалки товарів. Саме тому, як вже йшлося, тут і виникали поселення.

Також з'ясовується, що в різних документах одні і ті ж переправи могли називатися по-різному. Це слід пояснювати тим, що при спорудженні городків і острожок, що контролювали броди, останні згодом могли і називатися по іменах цих поселень. Але у переважній більшості було навпаки - броди отримували назви від назв тих місць, де вони знаходилися, тобто від річок, що впадали у Сіверський Донець (переправи: Везеницька, Топлинка, Салтівська, Коганська, Малинівка, Булуклейська, Ізюмська, Кам'яна, Хомуток, Торська, Боровська), а населені пункти (на початковому етапі це було фортеці-острожки), споруджені тут, називалися вже від імен останніх. Тобто, схема номінації наступна: річка (притока) - брід - острог - город.

Також ситуація, що складається, ще раз на конкретному матеріалі переконує - броди були головними ланками, що пов'язували між собою населені пункти. Як свідчать численні факти, часто навіть шляхи називалися по імені бродів: шлях Малого перевозу, шлях Великого перевозу, Торський, Обишинський, Шебалинський, Савинський, Бирюцький та інш. шляхи.

І останнє, головне. При локалізації 33 бродів на Сіверському Дінці чітко проглядається три центри, три вузли, де зконцентровано найбільше переправ. Це обумовлено природними особливостями, адже саме в цих вузлах русло річки сильно звивисте, і на поворотах при впадінні приток виникали броди. Про це, звичайно, знали кочовики, направляючи рух своєї кінноти саме туди, це розуміло і місцеве населення давніх часів, і московська адміністрація, зводивши укріплення і охороняючи саме ці ділянки ріки.

- ¹Слюсарський А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. - Х., 1964. - С.73.
- ²Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на Польской Украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российской. - М., 1846. - №4. - С.54-55.
- ³Телегин Д.Я. Мезолит Юго-Запада СССР (Украина и Молдавия) // Археология СССР. Мезолит СССР. - М.: Наука, 1989. - С.106, карта 9.
- ⁴Артеменко И.И. Бондаришинская культура // Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР. - М.: Наука, 1987. - С.116; Черненко Є.В. Бондаришинська культура // Радянська енциклопедія історії України. - К.: Головна редакція Української Радянської енциклопедії, 1969. - С.178-179.
- ⁵Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. - Х.: Издательство при Харьковском государственном университете издательского объединения "Вища школа", 1985. - 148 с. - Рис.1.
- ⁶Звагельський В.Б. Лосицька дорога // Сумська старовина. - 1999. - №№V-VI. - С. 37-53.
- ⁷Книга Большому Чертежу (далі - КБЧ). - М.-Л., 1950. - С.76,102.
- ⁸Звагельський В.Б. Стародавні переправи Середнього Сейму // Сумська старовина. - 1998. - №№III-IV. - С.49-51.
- ⁹Беляев И. Указ. соч. - Источники. - С.61.
- ¹⁰Там же.
- ¹¹КБЧ. - С.70.
- ¹²Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Отделение 4. Чугуевские округи военного поселения. Уезды - Змиевской и Волчанский (далее - ИСОХЕ-4). - Х.: В Университетской типографии, 1857. - С.52.
- ¹³Там же. - С.60-61.
- ¹⁴Багалій Д.І. Історія Слобідської України. - Х.: "Дельта", 1993. - С.32.
- ¹⁵КБЧ. - С.62,71.
- ¹⁶ІСОХЕ-4. - С.45.
- ¹⁷Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. - К.: Наукова думка, 1991. - С.39.
- ¹⁸Слюсарский А.Г. Указ. соч. - С.71.
- ¹⁹Михеев В.К. Указ. соч. - С.11-12.
- ²⁰ІСОХЕ-4. - С.89,91.
- ²¹Там же. - С.51; Карта Чугуївського повіту // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. - Кольорова вклейка між сс.32-33.
- ²²КБЧ. - С.74.
- ²³Беляев И. Указ. соч. - С.13, 33, 35; там же. - Источники. - С.7, 38.
- ²⁴ІСОХЕ-4. - С.119, 195-196.
- ²⁵Михеев В.К. Указ. соч. - С.6, 7; Археология Украинской ССР. - Том третий. Раннеславянский и древнерусский периоды. - К: Наукова думка, 1986. - С.138-139, 176-177.
- ²⁶ІСОХЕ-4. - С.196.
- ²⁷Там же. - С.199.
- ²⁸Беляев И. Указ. соч. - Источники. - С.19.
- ²⁹КБЧ. - С.74.
- ³⁰Беляев И. Указ. соч. - С.33; Источники. - С.38.
- ³¹Там же. - Источники. - С.7, 17.
- ³²ІСОХЕ-4. - С.165.
- ³³Там же. - С.119.
- ³⁴Там же. - С.151.
- ³⁵Там же. - С.135.
- ³⁶Там же. - С.151.
- ³⁷Там же.
- ³⁸КБЧ. - С.74, інша редакція КБЧ - "Букин". - Там же.
- ³⁹ІСОХЕ-4. - С.138.
- ⁴⁰Там же.
- ⁴¹Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Отд. V (далее - ИСОХЕ-5). - Х., 1858. - С.77.
- ⁴²ІСОХЕ-4. - С.134.
- ⁴³КБЧ. - С.72, 74.
- ⁴⁴Беляев И. Указ. соч. - С.13, 35; Источники: с.7, 38.
- ⁴⁵ІСОХЕ-5. - С.73.
- ⁴⁶Там же. - С.74.

- ⁴⁷ИСОХЕ-5. - С.76.
- ⁴⁸Там же. - С.77.
- ⁴⁹Там же. - С.89.
- ⁵⁰Там же. - С.97.
- ⁵¹Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. - К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. - С.566.
- ⁵²Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. - С.93.
- ⁵³План м.Ізюма (рукописний), План м.Ізюма (опублікований) // там само. - Міжсс.128-129.
- ⁵⁴ИСОХЕ-5. - С.101.
- ⁵⁵Беляев И. Указ. соч. - С.13, 33, 35.
- ⁵⁶КБЧ. - С.72, інша редакція КБЧ - "меж". - Там же.
- ⁵⁷ИСОХЕ-4. - С.63.
- ⁵⁸ИСОХЕ-5. - С.4.
- ⁵⁹Слюсарский А.Г. Указ. соч. - С.106.
- ⁶⁰Телегін Д.Я. Ізюмські стоянки // Радянська енциклопедія історії України. - Том 2. - К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1970. - С.242-243.
- ⁶¹Сібільов М.В. Археологічні пам'ятки на Дінці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського // Археологія. - К., 1950. - Т.ІV. - С.108-109.
- ⁶²Гетманець М.Ф. Тайна реки Каяла. - Х.: "OBC", 2003. - С.86-87.
- ⁶³КБЧ. - С.38.
- ⁶⁴Звагельський В.Б. Шеломянь у "Слові о полку Ігоревім" // Київська старовина. - 1999. - №2. - С.5-6; Він же. Про шлях Ігоря Сіверського. - Суми: Вид-во СумДУ, 1999. - С. 37, 45.
- ⁶⁵Бутков П.Г. Нечто к Слову о полку Игоря // Вестник Европы. - 1821. - Ч.121. - №21. - С.55.
- ⁶⁶Дубенский Д.М. Слово о полку Игореве, Свтыславия пъстворца старого времени / Объясненное по древним письменным памятникам магистром Д.Дубенским. - М., 1844 (Русские достопамятности. Ч.3). - С.61.
- ⁶⁷Афанасьев В. Вероятный путь князя Игоря Северского на половцев в 1185 году (Критическое исследование похода по летописям и "Слову о полку Игореве") // Исторический журнал. - 1939. - №6. - С.46, 47.
- ⁶⁸Слюсарский А.Г. Указ. соч. - С.106.
- ⁶⁹Игорь князь Северский. Слово о полку Игореве. Поэма в двенадцати песнях. Перевел с древнерусского Николай Гербель. - Издание пятое. - СПб., 1876. - С.XXXV.
- ⁷⁰КБЧ. - С.72.
- ⁷¹ИСОХЕ-4. - С.138.
- ⁷²ИСОХЕ-5. - С.154; Мухеев В.К. Указ. соч. - С.12.
- ⁷³Там же. - С.117.
- ⁷⁴КБЧ. - С.76.
- ⁷⁵Беляев И. Указ. соч. - С.18.
- ⁷⁶ИСОХЕ-5. - С.307.
- ⁷⁷Там же. - С.292, 305,309.
- ⁷⁸КБЧ. - С.68, 75.
- ⁷⁹ИСОХЕ-4. - С.50.
- ⁸⁰Багалей Д.И. Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. - М., 1887. - С.26-27.

Basing on the documents of the XVI-XVIII centuries and toponymical materials the old fords of Siversky Donets are investigated. An attempt of localisation of 33 fords is made. The proposition about their usage in ancient time is proved.

Отримано 1.10.2005.

ХРОНІКА

12 травня 2005 р. на історичному факультеті Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова (м. Київ) (далі - НПУ ім. М.П. Драгоманова) відбулася Міжнародна наукова конференція "Український і польський народи у горнилі Другої світової війни (1939-1945)".

У роботі взяли участь науковці з України та Польщі. Учасників привітали міністр освіти і науки України С.М. Ніколаєнко, ректор НПУ ім. М.П. Драгоманова, академік АПН України В.П. Андрушченко та ректор Краківської педагогічної академії ім. Комісії Едукаційної Народової, професор М. Слива.

З доповідями виступили: доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етносоціальних досліджень НАН України В.І. Кучер ("Радянсько-польська війна осені 1939 р.: причини, характер і наслідки"), кандидат історичних наук, завідувач кафедрою історії слов'ян і українознавства НПУ ім. М.П. Драгоманова, професор П.М. Чернега ("Внесок українського народу у перемогу над ворогом у роки Другої світової війни"), кандидат політологічних наук М.М. Гон ("Проблеми (не) участі етнічних меншин Західної України у захисті Польщі на початковому етапі Другої світової війни"), Й.Е. Надольський ("Радянська депортаційна політика і доля поляків західноукраїнських земель"), кандидати історичних наук, доценти В.М. Власенко ("Архітектор, депутат українського і польського парламентів") та В.Ф. Кондрашов ("Евакуація з території Миколаївщини в липні-серпні 1941 р."), аспірант М.В. Михайлік ("Нацистська радіопропаганда періоду окупації (1941-1943 рр.)"), Ю.О. Сорокін ("Радянсько-польська війна в оцінках української радянської історіографії").

За результатами конференції було проведено круглий стіл, під час якого обговорено питання українсько-польських відносин в період Другої світової війни та визначено актуальні проблеми, пов'язані з ними. Планується видання збірки матеріалів конференції.

ДЕГТЬЯРЬОВ С.І.

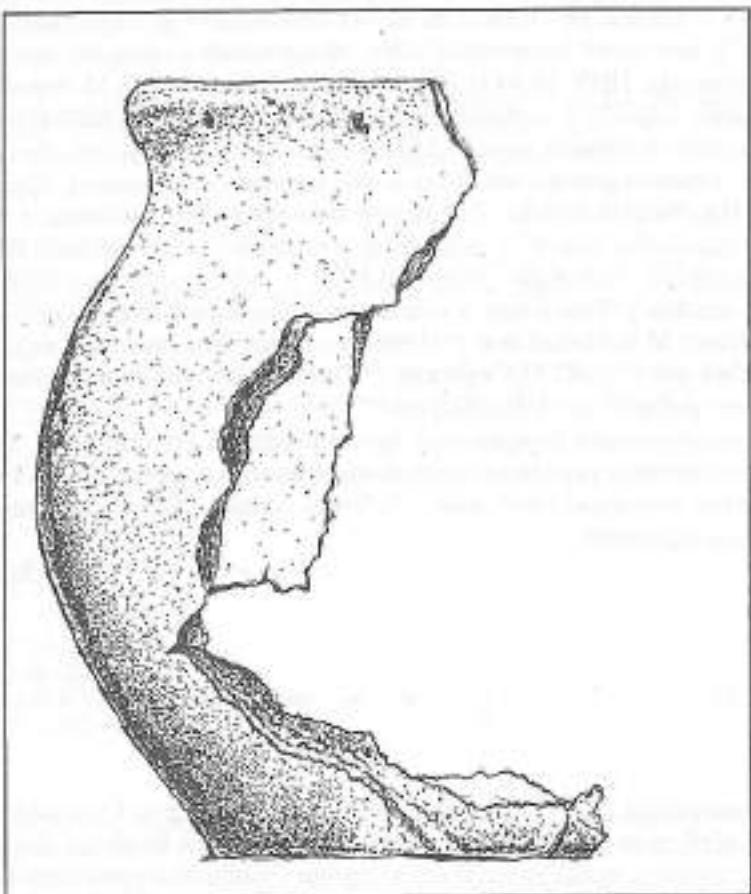
* * *

30 листопада 2005 р. в приміщенні Державного архіву Сумської області (далі - ДАСО) відбулося засідання круглого столу з нагоди 80-річчя цієї установи. У заході взяли участь провідні науковці-історики Сумщини, журналісти та краєзнавці. З привітальним словом та доповіддо про роль архівістики в житті суспільства виступив директор ДАСО Г.М. Іванущенко.

Були презентовані нові видання, здійснені архівом, зокрема було представлено нове видання (спільне з Сумським державним університетом) - "Сумський історико-архівний журнал". Далі були визначені плани на майбутнє ДАСО та перспективи розвитку архівної справи на Сумщині.

Цікава знахідка

Неподалік у Сумах по вул. Дубровського (район Хіммістечка, неподалік від урочища Дуровщина) на території приватної садиби під час прокладання підземних комунікацій на глибині близько 2-х метрів було випадково знайдено уламки стародавнього посуду. Як з'ясувалося, рештки посудини відносяться до часів скіфської культури.

Відомо, що неподалік, в районі о. Чеха, розташовані залишки поселення тієї ж культури. Характер рельєфу та цікава знахідка дозволяють припускати наявність поселення скіфської культури і в цій місцевості.

ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б.

меди
реко

меди
милос

хроно
період

1812),
1910)
робот
Л.Е.Б
урожж
Ю.Н.Н
ранга.
отмеч
изгна

только
оборон
Так, в
интерес
област

РЕПЕНЗІЇ ТА НОВІ ВІДАННЯ

КНИГА К 350-ЛЕТИЮ ГОРОДА СУМЫ

Профессор К.К.Васильев к юбилею г.Сумы подготовил книгу "История медицины Сумщины. Очерки" (Одесса: Optimum, 2005. - 225 с.). Издание рекомендовано к печати ученым советом Сумского государственного университета, где работает автор.

В предисловии К.К.Васильев пишет, что впервые приехал в Сумы в 1994 году и тогда с интересом начал знакомиться с прошлым Сумщины. Через некоторое время появились первые его статьи об истории медицины и здравоохранения этого края. Таких публикаций накопилось достаточно много, и пришло время собрать их под одной обложкой, да и повод есть - юбилей города.

Автор составил книгу из отдельных очерков. Эти отдельные, чаще не связанные между собой рассказы, посвящены не только истории медицинского дела Сум, но и той территории Украины, которая ныне составляет Сумскую область. Они не претендуют на описание всей истории медицины и здравоохранения Сумщины. Желающих более подробно узнать о

медицинском прошлом края автор отсылает к монографии И.В.Черноброва "Люди милосердя: сторінки історії медицини Сумщини" (Сумы, 2001).

В книге проф. К.К.Васильева читатель найдет очерки, которые хронологически охватывают XVIII - начало XIX вв. Таким образом, это, в основном, период Императорской России.

Читатель узнает о сумском уездном лекаре Т.И.Полетике (ок. 1738 - до 1812), враче И.И.Пантихове (1836-1911), докторе медицины Н.В.Гильченко (1858-1910), гомеопате Л.Е.Бразоле (1854-1927) и других медиках, рожденных и работавших в нашем регионе. К слову сказать, автор указывает, что супругой Л.Е.Бразоля была дочь помещика Лебединского уезда Юлия Николаевна, урожденная Добросельская. Биография скульптора, живописца, графика Ю.Н.Бразоль (1856-1919), которая после 1906 г. вышла замуж за капитана 1-го ранга Леонтьева, помещена в ряде энциклопедических справочников, но нигде не отмечается, что ее первым мужем был известный гомеопат, скончавшийся в изгнании в Париже.

К.К.Васильев широко привлекает источники, которые стали доступны нам только с конца 1980-х гг. Изданые за рубежом и теперь введенные в научный оборот у нас, они позволяют по-новому осветить и лучше узнать наше прошлое. Так, в изданных в Париже воспоминаниях эмигранта первой волны автором найдены интересные факты биографии уроженца с.Московский Бобрик нынешней Сумской области, известного профессора-терапевта Д.Д.Плетнева, который был обвинен в

заговоре против жизни Горького, в 1938 г. приговорен к тюремному заключению на 25 лет и в 1941 г. расстрелян.

О пребывании Чехова на Луке Сумского уезда (теперь - черта г. Сумы) написано уже много, но и здесь автор сумел найти свою тему - врачебное окружение писателя. С интересом читается его рассказ о судьбе женщин-врачей: А.Г.Архангельской (1851-1904), сестер З.М.Линтваревой (1857-1891) и Е.М.Линтваревой (1859-1922).

Выше было указано, что автор закончил свой рассказ об истории медицины края началом XIX в. Это не совсем точно. К.К.Васильев один из тех, кто был в когорте первых профессоров медицинского факультета Сумского государственного университета. И поэтому не случайно несколько последних очерков посвящены медицинскому факультету СумГУ.

Небольшого формата - в четверть листа, изданную книгу приятно взять в руки, и думается, что она найдет своего читателя.

ВИЖУНОВ В.Л.

* * *

Українська культура
Сумської області державної адміністрації
Обласна рада з питань фахівської політики та культури України
з Сумської області

ВІЙСЬКОВІ ПОХОВАННЯ НА ТЕРТОРИЇ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

(на базі даних Сумського обласного військомату)

Суми
2005

В 2005 р. побачив світ збірник "Військові поховання на території Сумської області" (1-е вид. - Суми: Видавництво "МакДен", 2005. - 136 с.).

У виданні подаються відомості про поховання радянських воїнів та партизанів, які загинули на території Сумської області у роки Великої Вітчизняної війни, та поховання воїнів, які загинули у бойових діях на території Афганістану.

У збірнику по кожному похованню подаються відомості про кількість радянських воїнів та партизанів, прізвища загиблих. Базові джерела - паспорти військових поховань Сумського обласного військомату.

Матеріали видання розраховані на науковців, вчителів, краєзнавців.

* * *

У 2004 р. в серії "Особистість і доба" вийшла в світ монографія В.Рички "Княгиня Ольга" (К.: Видавничий Дім "Альтернатива", 2004. - 336 с.).

На основі першоджерел автор розкриває віхи життя та діяльності кіївської княгині, подає широку панораму суспільно-політичного та культурного життя раннього періоду історії Київської держави. В кінці монографії вміщені додатки, представлені чотирма стародавніми церковними текстами, присвяченими життю княгині.

Книга розрахована на фахівців, а також усіх, хто цікавиться історією періоду Київської держави.

джерел С
фольклорн
Сюди також
експедиції

Вида
філологічно

Наці
етносоціал
України о
нагородної

У вид
з часів Ки
фалеристи-
політики на
нагород на
документал

Вида
думки, студ

Побач
фінляндськ
підприємст

У дові
перелік вій

заключению
ерта г.Сумы)
ое окружение
чин-врачей:
857-1891) и

и медицины
х, кто был в
царственного
в посвящены

нитно взять в

ИЖУНОВ В.Л.

ак "Військові
кої області"
акДен", 2005,

домості про
артизанів, які
області у роки
овання воїнів,
на території

похованню
радянських
иблих. Базові
их поховань
ту.

раховані на

афія В.Рички
с.).

ості кийської
урного життя
чені додатки,
еними життю

орією періоду

У 2004-2005 рр. побачило світ видання "До народних джерел Сумщини". Книга складається з двох частин: навчального посібника і хрестоматії.

Посібник "До народних джерел Сумщини" знайомить з історією розвитку фольклористичної думки на Сумщині та пісенними, прозовими і драматичними зразками народної творчості з цього самобутнього і прекрасного куточка України.

Навчальний посібник "До народних джерел Сумщини" (Суми: Видавництво "МакДен", 2004. - 80 с.) знайомить з етапами становлення фольклористики на Сумщині та розповідає про внесок у її розвиток П.Куліша, М.Маркевича, С.Носа, П.Литвинової-Бартош, О.Потебні, І.Манжури, М.Сумцова, Б.Грінченка, І.Абрамова, П.Гідича, Г.Нудльги, В.Дубравіна та інших наших земляків-подвижників.

Хрестоматія-посібник "До народних джерел Сумщини" (Суми: Видавництво "МакДен", 2005. - 80 с.) знайомить із фольклорними записами з теренів Сумщини, що були здійснені у XIX та ХХ ст. Сюди також увійшли сучасні записи, зроблені у 2004 р. учасниками фольклорної експедиції під керівництвом С.В.П'ятченка.

Видання адресоване фольклористам, літературознавцям, викладачам, студентам філологічних факультетів вищих навчальних закладів, учителям-словесникам.

* * *

Національною академією наук України, Інститутом політичних та етносоціальних досліджень НАН України та Національним експертним інститутом України опубліковано дослідження "Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини. У двох книгах. Книга перша" (К.: "Лібідь", 2004. - 480 с.).

У виданні аналізуються становлення і розвиток вітчизняної нагородної справи з часів Київської Русі до років незалежності України в контексті світової фалеристичної спадщини. Розглядаються правові та практичні аспекти нагородної політики незалежної України, узагальнено перший досвід створення цілісної системи нагород найвищого державного рівня. Органічною частиною книги є унікальний документальний, фактичний та ілюстративний матеріал.

Видання розраховане на дослідників історії, політології, філософії, суспільної думки, студентів, викладачів та всіх зацікавлених нагородною спадщиною України.

* * *

Побачило світ видання "Список воїнів-земляків, загиблих під час радянсько-фінляндської війни 1939-1940 рр." (Довідник. - Суми: Видавничо-виробниче підприємство "Мрія", 2005. - 40 с.).

У довіднику подається складений на основі архівних джерел найбільш повний перелік військовослужбовців, які народилися в Сумській області чи призвалися

до лав Радянської Армії з території Сумської області: про загиблих, померлих від ран і тих, що пропали безвісти під час радянсько-фінської війни 1939-1940 рр.

Про кожного загиблого подано коротку довідку: прізвище, ім'я, по-батькові, рік і місце народження, яким військоматом призваний, військове звання, номер військової частини, час загибелі та місце поховання.

Довідник буде корисний науковцям, вчителям, краєзнавцям.

* * *

В серії "Пам'ятки історичної думки України" здійснено видання збірника праць В.Іконникова "Історичні портрети" (К.: "Лібіль", 2004. - 428 с.).

В книзі професора Київського університету Св.Володимира В.С.Іконникова (1841-1923) вміщено класичні паради з історії Східної Європи та історичні портрети видатних людей XIV - початку XIX ст. Глибока ерудиція та літературний хист дали змогу автору майстерно з малювати постаті діячів Новгородської республіки, Московського царства XVI ст., Смуті початку XVII ст. та Російської імперії.

У вступній статті докладно описано життя і творчість вченого. Завершує книгу список основних його праць.

Видання розраховане на науковців, студентів, викладачів та всіх, хто цікавиться історією Східної Європи і України.

* * *

До 80-річчя від дня народження та 55-річчя науково-педагогічної і громадської діяльності відомого вченого-правознавця В.В.Сташиса в серії "Біографія і бібліографія вчених-правознавців" вийшло друком видання "Володимир Володимирович Сташин" (Упорядники Ю.В.Баулін, М.І.Панов. - Харків: Право, 2005. - 68 с.).

У виданні висвітлюються життєвий шлях, наукова, педагогічна і громадська діяльність відомого правознавця, організатора вищої юридичної освіти в нашій країні, академіка Академії правових наук України, Заслуженого працівника вищої школи України, Заслуженого діяча науки і техніки України, професора В.В.Сташиса.

Список наукових праць знайомить з науковим доробком вченого.

Видання розраховане на науковців-юристів, істориків та всіх, хто цікавиться питаннями української правознавчої думки.

Виз
методичн
краезнав
(Науково-
ред. П.І.
ПОПРО,
У п
актуальн
роботи у
школі та п
"Аз
Полтави
розділів,
загальні м
знавчої ре
користанн
при вивчен
шкільних
ховної роб

У п
нові педа
знавчої ро
повідомле
ологічні за

В кі
заполучення
об'єктивн

Мат
керівника

Виз
У 4-х т. - К
- Суми: ВА

У ви
з історії с
заснуванн

Істо
Види
історію У

Поб
перша пол
Нов:
започатков

мерліх від
940 рр.
ю-батькові,
ння, номер

я збірника
с.).

Іконікова
ві портрети
урний хист
республіки,
мперії.

о. Завершує
а усіх, хто

ення та 55-
ромадської
правознавця
*ографія і
нів*" вийшло
Володимир
порядники
ків: Право,

я життєвий
громадська
авознавця,
світі в нашій
човних наук
ника вищої
їжна науки і
Сташиса.
знайомить з

о цікавиться

Вийшов друком науково-методичний посібник "Антологія краєзнавства Полтавщини" (Науково-методичний посібник / За ред. П.І.Матвієнка. - Полтава: ПОППО, 2005. - 322 с.).

У посібнику висвітлюються актуальні проблеми краєзнавчої роботи у сучасній загальноосвітній школі та позашкільних установах.

"Антологія краєзнавства Полтавщини" складається з двох розділів, в яких розглядаються загальні методологічні основи краєзнавчої роботи та можливості використання краєзнавчого матеріалу при вивченні не лише історії, а й інших шкільних предметів у системі виховної роботи.

У посібнику розкриваються нові педагогічні технології краєзнавчої роботи. Тут містяться цікаві повідомлення про історичні та археологічні знахідки останніх років.

В книзі особливо наголошується на ефективності різноманітних форм зацікавлення учнів до краєзнавчих досліджень, ставиться за мету навчити учнів об'єктивно оцінювати історичні події.

Матеріали посібника адресовані широкому колу педагогічних працівників, керівникам шкіл, науковцям, усім, кого цікавлять питання краєзнавства.

* * *

Вийшла друком нова книга "Через віки та епохи: Нариси з історії с. Терни." У 4-х т. - Книга перша. "Шляхами витробувань" // Автор і упорядник А.М.Лісний. - Суми: ВАТ "СОД", "Козацький вал", 2005. - 310 с.

У виданні в хронологічному порядку подані нариси, документи та дослідження з історії с. Терни Недригайлівського району на Сумщині, починаючи з його заснування до сьогодення.

Історичні події описані їх безпосередніми учасниками.

Видання розраховане на краєзнавців, педагогів, учнів та на всіх, хто цікавиться історією України та окремих її регіонів.

* * *

Побачило світ видання "Україна на стародавніх картах. Кінець XV - перша половина XVII ст." (ДНВП "Картографія", 2004. - 208 с.).

Нова книга є продовженням серії "Пам'ятки картографії України", започаткованої В.Кордтом у 1899 р.

Це видання-альбом, де представлені репродукції західноєвропейських середньовічних карт із зображенням територій України, що зберігаються у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України та Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка.

В альбомі подані у хронологічному порядку 83 карти, що були видані від кінця XV до середини XVII ст. Факсіміле стародавніх карт доповнені грунтовними описами українською та англійською мовами (автори коментарів М. Вавринич, Я. Дашкевич, У. Кришталович).

Запропоноване видання має велике історичне та наукове значення і розраховане на всіх, хто цікавиться минулім України та питаннями історичної географії.

* * *

Вышел в свет сборник "Горюны: история, язык, культура" / Составитель Н.А.Кибрик. (Сумы: Издательско-производственное предприятие "Мрія-1". - 2005.).

Сборник базируется на новейших материалах одноименной научной конференции, проведенной Путивльским землячеством, 13 февраля 2004 г. в институте языкоznания РАН в Москве и впервые специально посвященной культуре и истории горюнов - малого восточнославянского суб-этноса, населяющего несколько сел Путивльского района Сумской области.

В издание включены сообщения ученых России, Украины, Белоруссии, участников акций по изучению горюнной культуры - многолетних фольклорных экспедиций (руководитель Е.А.Дорохова), этнолингвистической экспедиции МГУ им.Ломоносова (руководитель С.М.Толстая и С.В.Кодзасов, 2003 г.), художественно-этнографического эксперимента на Втором международном пущевском фестивале искусств "Золотая кувшинка" ("Воскрешение линовской гончарной печи" под руководством Д.Ю.Селезнева, 2004 г.).

Книга представляет интерес для историков, лингвистов, фольклористов, этнографов, искусствоведов, культурологов и широкого круга читателей.

* * *

Вийшов другом Сумський історико-архівний журнал / Збірка наукових праць. Випуск 1. - Суми: Видавництво СумДУ, 2005. - 116 с. Видання було здійснене спільними науковими та творчими силами Сумського державного університету та Державного архіву Сумської області.

Перший випуск збірки містить наукові праці, присвячені різноманітним питанням вітчизняної історії та архівної справи.

Матеріали, що були опубліковані на сторінках Сумського історико-архівного журналу стануть в народі як науковцям-професіоналам, так і викладачам та вчителям, студентській та учнівській молоді, всім хто цікавиться історичним минулим нашої Батьківщини.

СУМСЬКА СТАРОВІНА. №ХV. 2005

14
Сергій
Україна
Академік
доктору
України
Ю
робітни
Київськ
держави
31979 р.
держави
юристів

Де
тунійне
держави
яких біл

За
судитися
став лау
ім. Д. З. М
Миколи

Редкол

14 грудня 2005 року виповнилося 70 років Шемшученку Юрію Сергійовичу - директору Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, ректору Київського університету права, академіку НАН України, Академії правових наук України, іноземному члену Російської Академії наук, доктору юридичних наук, професору, заслуженому діячу науки і техніки України, почесному громадянину м. Глухів.

Юрій Сергійович народився в м. Глухів (нині - Сумська область) у робітничій сім'ї. Закінчив середню школу № 2 м. Глухів, юридичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, аспірантуру сектора держави і права АН України. До 1966 року працював у органах прокуратури. З 1979 року - науковий співробітник, завідувач відділом, директор Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Перший голова Спілки юристів України. Експерт ради Європи з правових проблем екології.

До сфери наукових інтересів Ю. С. Шемшученка відносяться конституційне право і державне управління, екологічне і аграрне право, історія держави і права України. Він є автором понад 600 наукових праць, серед яких більше 20 монографій.

За видатної пам'ятки українського права - "Права, за якими судиться малоросійський народ" Юрій Сергійович Шемшученко в 1997 році став лауреатом премії НАН України ім. М. П. Василенка. Лауреат премії ім. Д. З. Мануйльського. Став ініціатором перевидання у 2003 році роботи Миколи Маркевича "Історія Малоросії".

Редколегія та Редакція "СУМСЬКОЇ СТАРОВИНІ" широ вітають

ЮРІЯ СЕРГІЙОВИЧА

бажають міцного здоров'я, творчої наснаги
та подальших наукових відкриттів.

Виповнилося 50 років члену Національної спілки письменників України, редактору газети "Путівльські відомості", художнику і краснавцю, члену редакційної колегії журналу "Сумська старовина"

Анатолію Васильовичу Луговському

А.В.Луговський народився 13 червня 1955 р. в с.Басівка Сумського району. Закінчив Сумське культурно-освітнє училище, режисерський факультет Орловської філії Московського державного інституту культури і факультет журналістики Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка. Працював на різних посадах, зокрема був директором Путівльської філії Сумського краєзнавчого музею (1983-1984). є одним з організаторів наукових конференцій, присвячених дослідженням історії та культури Київської Русі (Путівль 1987, 1988, 2000, 2003, 2005).

Автор низки книг, присвячених історії та культурі Лівобережної України, зокрема кількох путівників по Путівльщині ("Путівль" (1985), "Золотое ожерелье Сумщины" (1987, співавт.), "Путівль - 1000" (1988), "Путівль" (1993, співавт.), 11 поетичних збірок ("Калинові сни", "Монолог душі", "Отча земля", "Сповідь", "Часоплив", "Серпнева мить", "Листи без відповіді", "Струна", "Вікио", "Доля Ікара", "Классическое лето"), шести історико-краєзнавчих видань і низки статей, присвячених партизанському руху періоду Великої Вітчизняної війни.

За багаторічну і плідну діяльність на ниві охорони та дослідження нашої минувшини ювіляр був удостоєний почесного Диплому журналу "Сумська старовина" 1-го ступеня.

**Редколегія та Редакція "СУМСЬКОЇ СТАРОВИНІ"
вітають**

**АНАТОЛІЯ ВАСИЛЬОВИЧА
з ювілем, бажають мінного здоров'я
і творчих успіхів!**

ків України,
вію, члену

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи
погляди їхніх авторів.

За точність цитування, наведення прізвищ, дат,
посилань відповідальність несуть автори.

Редакція залишає за собою право без погодження з
авторами редагувати та скорочувати матеріали, змінювати
їхні назви, вилучати або додавати ілюстрації.

Редакція не веде листування з авторами і читачами на
сторінках часопису.

Передрук заборонено. При використанні матеріалів
“Сумської старовини” посилання обов’язкове.

ОБОВ'ЯЗКОВІ ВИМОГИ:

1. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог
постанови президії ВАК України від 15.01.2003 року №7-05/1 (Бюлєтень
ВАК України. - 2003. - №1).

2. Матеріали подаються на дискеті 3,5". Текст повинен бути
підготовленим у текстовому редакторі Word у форматі rtf або Рш 6,0. До
дискети додається один роздрукований примірник. Кожна сторінка тексту
повинна бути підписана автором. Наявність однієї рецензії обов'язкова.

Відомості про автора подаються окремим файлом. До тексту додаються:
а) резюме українською, російською та англійською мовами (кожне до
250 знаків);

б) ілюстрації приймаються тільки графічні, роздруковані на окремих
аркушах, та в електронному варіанті.

3. Джерела та літературу розміщують у списку в порядку посилань в
тексті. Бібліографічний опис робіт подається у повній формі.

4. Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються і
не повертаються авторам.

Адреса редакції:
40007, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2, ЕТ-227

Електронна пошта: starovina@bigmir.net
Тел. 392-395